

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 15

*Спадщина П.Куліша
в сучасних дослідженнях*

Ніжин - 2001

УБК 821.161.2'06+94(477)'9"
ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52
Л 64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя
Протокол № 9 від 31.05.2001 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. - 1999. - № 4.- С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. - 2000. - № 2.- С. 73)

Збірник засновано у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко (відп. ред. і упорядник), докт.філол.н., проф. Н.М.Арват, докт. істор. н., проф. М.К.Бойко, канд. філол. н., доц. Н.І.Бойко, докт. істор. н., проф. А.О.Буравченков, канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська, докт. філол. н., акад., проф. А.Л.Грищенко, докт. істор. н., проф. В.М.Даниленко, докт. істор. н., проф. В.О.Дятлов, докт. філол. н., проф.З.В.Кирилюк, канд. філол. н., доцент П.В.Михед, докт. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко, докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок, докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц. Ю.І.Чекан, докт. істор. н., проф. Ю.І.Шаповал.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип.15. Спадщина П.Куліша в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. - Ніжин, НДПУ, 2001.

У збірнику друкуються статті про творчість видатного українського письменника П.Куліша, а також подаються архівні матеріали з спадщини П.Куліша та Б.Грінченка.

ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський пед. університет

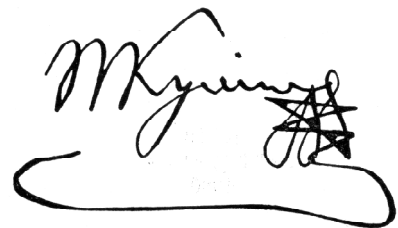
"... нема такої безодні, з котрої б не викарабкалася нація моральною перевагою над стихійною силою незапрацьованого гесно багатства і над силою власті, не оправданою філософією природи"

(Зазивний лист до української інтелігенції)

"Отак видержи пробу, коли справді твоє рідне слово - святиня непорочна, і дорожче воно тобі од усякої мамони!"

"Аби ти своє діло щирим серцем зробили, а вже наше слово "дасить плод свой во время свое"

(Передне слово до громади)

A handwritten signature in black ink, appearing to be "М. Грушевський", with a decorative flourish underneath.

**“Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Кулиша”
(Письмо к редактору “Правды”):
питання авторства**

До написання “Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Кулиша” (Письмо к редактору “Правды”)” причинилася гостра мовно-правописна полеміка, яка виникла між Кулішем і галицькими москвофілами у 1867 р. Приводом для полеміки стала несанкціонована Кулішем публікація у львівських москвофільських виданнях “Слово” і “Боян” уривків його приватних листів до Я.Головацького, в яких ішлося про можливе відречення автора від фонетичного правопису – “кулішівки”, у разі його вживання “не яко підмога народові до просвіти”, а використання поляками “яко знамено нашої руської розні” в Галичині [1]. Не вдаючись у висвітлення цієї в цілому з’ясованої і відомої (проте доволі заплутаної) теми, зазначу, що зі шпальт періодики полеміка набула широкого розголосу, так що в неї включилися і народовці – на підтримку Куліша, і одіозна централістична московська преса Аксакова і Каткова – з нападками й звинуваченнями письменника у сепаратизмі, у потуранні полякам та інших “гріхах”. Таким чином, суперечка набула чітко вираженого політичного й світоглядного характеру. Ставилися дилемні питання: бути чи не бути українській літературі, мові, на базі якого правопису вона мусить розвиватися – фонетичного чи етимологічного. “Слепой разве не может видеть, что в вопросе языка заключается ныне вопрос политический” [2], – прикметно акцентував на національній з проекцією на політичну зумовленості тогочасних мовно-літературних суперечок Й.Ливчак, діяч москвофільського табору, один із активних учасників літературного процесу Галичини 60-х рр. ХІХ ст.

Брошуру опубліковано за підписом “Русин” у додатку до № 14 (11 серпня) львівського літературного часопису “Правда” 1867 р., і питання авторства досі остаточно не розв’язано. Псевдонім спробував розкрити Олександр Барвінський, який 1867–1868 рр. брав участь у редагуванні видання. У некролозі В.Білозерського він заявив, що саме небіжчик написав для “Правди” цю, а також деякі інші статті, надруковані в ній без підпису [3] (згодом дане свідчення він повторив у “Споминах з мого життя” та інших своїх працях [4]). Цю версію розшифрування псевдоніма цілком прийняв К.Студинський, назвавши свідчення Барвінського “революційним” [5]. Так урешті подано і в “Словнику українських псевдонімів” [6].

Інша версія постала відразу після появи брошури на світ: мовляли – її написав П.Куліш. Так, редакція “Бояна” у рецензії на брошуру обережно висловила припущення, що “некоторые заключают, – можетъ

быти совсѣмъ ошибочно, – что реченная брошурка составлена самимъ г. Кулишомъ”[7]. В іншій відповіді на “Ответ...”, що її дав Й. Ливчак у редагованому ним віденському гумористичному часописі “Страхопуд” у формі полемічного діалогу між собою (яко прокурором), Кулішем (підсудним) і умовним персонажем – Логікою (суддею), вкладено в уста Куліша цілі фрагменти брошури, чим недвозначно підкреслено його авторство обговорюваного твору [8]. Але Куліш у “Громадському суді над “Страхопудом” заперечив це: “Став би Куліш такому блазневі одвітувати” [9]. Також спростовував чутки про написання Кулішем “Ответа...” О. Барвінський. У листі до С. Карпенка 1867 р. він зазначив: “Неправда се, що Куліш автором сеї брошури” [10]. У бібліографічному покажчику праць Куліша Є. Кирилюк подає “Ответ...” як Кулішевий твір, але лише на підставі згадки про нього у названій статті в “Страхопуді” як про “Кулишевскую броштуру” [11].

Примирити ці дві версії спробував Є. Нахлік, щоправда, спеціально не заглиблюючись у питання. Приймаючи і твердження Куліша про його непричетність до написання “Ответа...”, і свідчення О. Барвінського про авторство В. Білозерського, він зазначив: “Усе ж, судячи з тексту брошури, Куліш таки брав участь у її складанні – і то, гадаю, не тільки як редактор, а й як співавтор” [12].

Отже, перед тим, як викласти свій погляд на питання авторства брошури, піддам сумнівові істинність свідчення О. Барвінського (про авторство Білозерського) та заяви П. Куліша (про свою непричетність до написання статті).

Твердження Барвінського, що автором “Ответа...” є Білозерський, підкріплювалося тим фактом, що в 1860-х рр. колишній редактор “Основи” займав доволі активну позицію в стосунках із галицькими народовцями, листувався з ними і в цілому переймався долею галицької української літератури, зокрема, допомагав їй коштами. У справі з нападами на Куліша московських газет Аксакова й Каткова він також не залишився осторонь, про що свідчать декілька його листів до О. Партицького із порадами, якого змісту має бути редакційна стаття в “Правді” в оборону Куліша [13]. В іншому його листі – до невідомого, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка, навіть міститься україномовна стаття Білозерського “Дивовижа на Слав’янщині” як вступне слово до можливої публікації збірки статей–передруків з “Московских ведомостей” і “Москвы” нападок на Костомарова й Куліша, а також відповіді останнього на них. Таке оприлюднення полеміки викрило б неперебірливість російської централістичної преси у засобах, якими вона користувалася для дискредитації так званого “українського вопрса”. Однак активність Білозерського в усій цій справі навряд чи реалізувалася у власному надрукованому тексті (хоча окремі його поради, дані в листі до О. Партицького, останній використав при написанні статті “Одповідь московським журналам”[14]). Та ж його “Дивовижа на Слав’янщині”

не була опублікована і справляє враження доволі невиразного й недоказового документа, який навряд чи могла написати та сама особа, що й динамічний, наскрізь логічний, блискучо саркастичний, високоерудований твір, яким є “Ответ...”. Головну увагу в передмові Білозерського вділено питанню всеслов’янської єдності, тоді як у текстах Куліша з приводу полеміки насамперед обстоювалося право на самостійний розвиток української літератури, єдиним виражальним засобом якої повинна бути народна українська мова [15].

Кулішеве заперечення, що він є автором “Ответа...”, – це почасти небажання уславленого діяча від свого імені полемізувати з дев’ятнадцятилітнім задерикуватим претензійним юнаком, що Куліш сприймав би як приниження власної гідності, почасти – уникнення додаткового нагнітання пристрастей, не бажаних для нього як високого державного службовця, а почасти – певна “гра”, властива творчій манері Куліша. Пригадаймо аналогію, як він заперечував у листах і до О.Барвінського, і до О.Огоновського своє авторство твору “Сіра кобила” [16], підписаного псевдонімом Іродчук, унаслідок чого це оповідання в Західній Україні довгий час сприймалося як “переробка”, себто твір невідомого автора, підданий редакційному опрацюванню Куліша.

Узагалі, треба відзначити, Куліш був надзвичайно вигадливий на різнорідні містифікації, які продукувала його схильна до “гри” психіка. З іншого боку, перебуваючи у складних соціально-національних обставинах, аби долати вузькі рамки дозволеного, стверджуючи загальнолюдські й національні цінності, автор змушений був маскувати своє обличчя під псевдонімами, нерідко наділяючи їх реальними чи вигаданими біографічними рисами. Схильність до епатажних прийомів проявилася вже на початках творчості письменника, коли він під прибраним ім’ям нібито існуючого десь у Чернігівській губернії штаб-лікаря Гладкого (дівооче прізвище матері письменника) 1846 р. видав “Карманную книжку для помещиков, или лучший, извлеченный из опыта, способ управлять именем”. На допиті у жандармському третьому відділенні Куліш прикметно пояснив містифікацію бажанням зробити видання дієвішим: “Имя же свое я скрыл под вымышленным именем штаб-лекаря Гладкого для того, чтоб придать более правдоподобия описываемому в ней пребыванию мнимого Гладкого в Пензенской губ. В противном случае многие, зная, что я постоянно нахожусь на службе, открыли бы мистификацию, и тогда цель – выставить как образец для всех достоинства русского помещика в лице гр. Строганова и благородство характера русского простолюдина, его приказчика, не была бы достигнута” [17]. Інший, не позбавлений інтересу приклад “розщеплення” авторського “я” Куліша, коли він про себе мислить як про третю особу, наділяючи її різноманітними чеснотами, а твір – удостоюючи найвищих похвал, наявний в одному з його листів до М.Д.Білозерського [18]. Такий прийом шифрування свого авторства був

характерний для Куліша у час, коли перебуваючи під заборонаю займатися літературною працею, він під своїми творами підписувався криптонімом “Николай М.”, якого йому “позичив” приятель-фінансист Микола Макаров. У цей період Куліш був урядовцем і мріяв про службу кар’єру.

1867 р., коли відбувалася полеміка зі слов’янофілами, Куліш також був урядовцем – членом установчого комітету в набутому чині надвірного радника. З початком року його службові обставини у Варшаві після відставки покровителів Мілютіна та князя Черкаського значно погіршилися, і він навіть подумував чи не звільнитися від служби. Однак обмежені засоби для існування, а також повинність розплатитися з боргами, змушували Куліша триматися місця праці навіть після того, як його понизили в посаді та зменшили платню. Саме у цей час він зазнав іще одного несподіваного удару, яким стала публікація його листів, унаслідок чого він, державний урядник, був змушений публічно спростовувати погляди про всеслов’янську єдність під знаком російського царизму, які йому приписували москвофіли, і делікатно пояснювати свою українофільську орієнтацію, відкидаючи при тому будь-які закиди в сепаратизмі й підкреслюючи, що його культурницька праця не має політичних наслідків. Понижений у посаді, у самий розпал суперечки, він раптом отримує від галицьких семінаристів “патриотический адрес”, що врешті стало формальним приводом для усунення його від служби взагалі. Однак і протягом наступного року він не перестає снувати планів на продовження кар’єри, як це видно з його тогочасних листів О.М.Білозерському [19]. Звичайно, задля благонадійності, Кулішеві доводилося приховувати свої погляди і зацікавлення. Про це красномовно свідчить хоча б той факт, що *жодного* свого твору, опублікованого в Галичині (йдеться не про передруки художніх творів і статей) протягом 1865–1871 рр., і коли він був урядником у Царстві Польському, і під час мандрівки по Європі, він не подав під власним прізвищем, а друкував лише під псевдонімами і без підпису. Зокрема, декілька своїх праць він надіслав галицьким народовцям, прикриваючись постаттю В. Білозерського.

Так, Кулішева автобіографія “Жизнь Куліша” у середовищі галицьких народовців однозначно сприймалася як твір його швагра. Це підтверджується і листами самого В.Білозерського, в яких ідеться про його заходи стосовно публікації твору [20], і тогочасною кореспонденцією народовців, зокрема О. Барвінського і Д.Танячкевича [21]. Так само сприймався в середовищі народовців і “Ответ...” – як писання колишнього редактора “Основи”, який же вів з ними переговори і про друк [22]. Тим-то згодом О.Барвінський наголошував, що Білозерський був автором “Ответа...”, “Жизні Куліша”, а також – статті “Громадський суд над “Страхопудом”. Кулішеве авторство останніх двох творів сьогодні є незаперечним, і ніхто не ставитиме питання про можливе співавторство Білозерського, хоча, наскільки мені відомо, воно

також спеціально ніким не з'ясовувалося. Однак з “Ответом...” вийшла плутанина, внаслідок чого треба доводити авторство... таки Куліша.

Оскільки безпосередньою причиною написання “Ответа...” була мовно-правописна суперечка, то, природньо, декілька сторінок статті присвячено саме обґрунтуванню переваг фонетичного правопису над етимологічним. За автором, теперішній етимологічний правопис свого часу також був фонетичним. Однак з розвитком мови у міру різних причин появилася різниця між тим, як слово зафіксовано на письмі, і як воно вимовляється. Коли література розвинута, має багатовікову традицію, звичка до певного історичного написання домінує. (Тим-то і виявилася непродуктивною спроба російського письменника Лажечникова видати фонетичним правописом свій роман “Бусурманин”.) У нових національних літературах, які роблять лише перші кроки, необхідно відразу ставати на засади фонетичного написання слів, що значно полегшить їх сприйняття і розуміння. Починаючи від Котляревського, Гулака-Артемівського, Гребінки і Квітки, українська література розвивалася саме на базі фонетичного правопису, і Куліш лише вдосконалив його. Водночас, відомий під назвою “кулішівка”, цей правопис усе ще не відповідає сучасним вимогам фонетики і його слід було довершити:

1. Можна відмовитися від літери *ъ* наприкінці слів, позаяк вона не має звукового вираження. Цю ж думку Куліш висловлював іще в 1861 р. у листі до А. Кобилянського: “Ми свій *ёръ* (*ъ*) тільки дочасно ставимо, поки побільшає нашої письменної громади. А то, знаєте, привикли на церковних та на московських книжках та й спотикаються: усе здається, що слово не дописане” [23]. А в 1869 р., коли Куліш став фактичним редактором “Правди”, він таки поставив вимогу вживати у часописі “кулішівку” без *ъ* [24], і свої твори публікував цим же правописом.

2. Треба ввести літеру *є* на означення йотованої *е*, при чому не лише на пом'якшення приголосних (*сине*), а й після голосних (*синіє*). – Цього принципу Куліш також послідовно дотримувався наприкінці 60-х років, хоча галичани-народовці практикували його ще в “Меті” та інших виданнях “фонетикою”.

3. У дієслівних закінченнях третьої особи бажано писати так, як вимовляється: *-ця* (*питаєця*), а не *-тця* (*питаєтця*). Цю останню норму Кулішем так і не було запроваджено; її вжито, окрім в “Ответе...”, лише в статті “Громадський суд над “Страхопудом””. Проте ще в 1871 р. творець “кулішівки” розмірковував над цим питанням, про що свідчить його лист до В. Барвінського, де йшлося про вибір правопису для “Псалтиря”. “Коли Ви ще не зовсім відпечатали 1-й аркуш, – писав він, – то прийміть от яке правило правописі: *робится*, а не *робитця*, *египецький*, а не *египетський*, бо в 1-мі слові *тс* зливається в *ц* (як у слові *оце*), то коли писати *ц*, так *т* не має вже місця, а як не можна писати *робиця*, то мусимо писати *робится*” [25].

Моттом до брошури вибрано українську приказку: “Правда всюди

нівечиться, а все колись визначиться”. Іти шляхом правди, не впадати у тенденційність навіть в ім’я патріотизму, не спокушатися виправдовуванням на кшталт “мета освячує засоби” – такі головні настанови, виведені на початку статті. “Без правды и нравственного достоинства в слове и деле нет будущности: если народная жизнь не проникнута этим началом – самый искренний патриотизм не принесет плода, а если и принесет, то горький”. І висновок, знову таки приказкою: “С неправдой можно свет пройти, да назад нельзя вернуться” [26]. Ці думки, так властиві Кулішеві, перегукуються з його висловлюваннями в цей період. У листі до О. Партицького від 28 червня 1867 р.: “<...> наше знамено між політиками – правда. Доки поважатимемо правду, доти в нас буде своє обличчя і своя будучина. Праведна цивілізація має єдину мету – правду. Нехай же, як собі хоче, гордо несеться багатий, могутий і прославлений, – не переважить він нас, коли пройшов світ брехнею” [27]. У статті “Громадський суд над “Страхопудом””: “Та в нашого народу тільки й щастя, що одна правда! Іншого ідеалу в його не було й не буде. Се його й політика, се його й слава! се його й будучина! Одної правди – нічого більш не жадає русин. Правдою він вдержався до нашого часу, правдою й до кінця світа стоятиме” [28]. Возвеличений образ правди – центральний у Кулішеві містерії “Іродова морока” (написана, правдоподібно, до 1869 р.) і т. д.

Брошура “Ответ...” виявляє надзвичайно високу ерудицію автора і обізнаність із лінгвістичною проблематикою. У різних контекстах згадуються імена українських і російських літераторів Котляревського, Гребінки, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ’яненка, Гоголя, Лажечникова, Крилова, Гнедича, класиків світового письменства Шекспіра, Данте, Петрарки, Гете, братів Грімм, слов’янських учених і суспільних діячів Шафарика, Коллара, Ербена, Гаммерника, Патеру, Караджича, Міклошича та ін. На підтвердження своїх думок, автор цитує сучасних європейських і російських учених: істориків, народознавців, мовознавців, філософів. Так, щоб аргументувати потребу вивчення простого народу, пізнання його звичаїв, мови він наводить міркування французького історика Мішле з книги “Le peuple”. Для увиразнення, надання більшої переконливості судженню про важливе значення місцевих діалектів у формуванні і розвитку літературної мови автор “Ответа...” робить велику виписку з праці відомого на той час лінгвіста Макса Мюллера “Лекции по науке о языке”, де йдеться про неминуче костеніння й відмирання мови, коли вона відривається від народного ґрунту. (На цього ж лінгвіста-романтика, представника гумбольдівської школи, Куліш покликається принаймні ще раз, у “Хуторской философии”, наголошуючи, що кожна мова має природне право розвиватися [29].) Щоб підкреслити важливість використання народної мови як виховного чинника в педагогічній практиці, що дозволяє прищепити любов і повагу до батьків, сприяє розвитку розумових здібностей і моральних якостей учнів, подано широкі виписки із праці

українського філософа П. Юркевича “Чтения о воспитании”. І врешті, естетичний і моральний аспект питання про рідну мову, “отлично выясненный одним писателем”, прокоментовано за допомогою витягу із Кулішевої статті “Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде)””.

У відкритому листі до редактора “С. Петербургских ведомостей”, відповідаючи на нападки Каткова й Аксакова, Куліш відзначив, що, при потребі, і сьогодні повторив би все, що було виголошено ним 1857 р. в “Эпилоге...” [30]. Цей Кулішевий лист, написаний кількома тижнями пізніше, ніж було опубліковано “Ответ...”, почасти доповнює і почасти повторює текст брошури. Так, детально прояснена в “Ответе...” історія з оприлюдненням приватної кореспонденції Куліша в москвофільській пресі виглядає як зреферована в його листі до петербурзької газети. В обидвох публікаціях наголошено на тому, що Куліш ще 20 років тому стояв під “знаменем Кирила и Мефодия” [Кирило-Мефодіївського товариства. – *О. Ф.*], а тепер був удостоєний вибору членом комітету для прийому слов'янських гостей у Варшаві, звідки вони у травні 1867 р. вирушили в Москву для участі у відомій етнографічній виставці і т. д. Нарешті й такий нюанс, як іронічне прозивання Демосфеном своїх противників: Аксакова – у листі до петербурзької газети і Стебельського – в “Ответе...” дозволяє ствердити, що ці дві статті написані одною рукою. Водночас треба зауважити, що Куліш в листі про Каткова й Аксакова будує дещо іншу аргументацію для підтвердження права самостійного існування української мови на фонетичному принципі, наводить короткі цитати учених Шульца, Міклошича, Шлейхера, Я. Грімма.

Думки, широко й ґрунтовно розвинені в “Ответе...” про необхідність розвитку і загальнолітературної, і народної мови, яка постійно підживлює першу й не дає їй омертвіти, Куліш виклав також в іншому своєму тогочасному полемічному листі, призначеному для публікації в “Москві”. Акцентуючи на другорядності російської мови по відношенню до рідної, відводячи їй статус лише мови міжнаціонального спілкування слов'ян, він підкреслив, що зневажання однієї слов'янської мови іншою неодмінно призведе до відчуження й антагонізму між їхніми носіями: “Что русский общелитературный язык должен сделаться общелитературным языком всех славян и что всеми силами надо ускорить время, когда он явится живым звеном между образованными славянами, – в этом не может быть сомненья. Но я не сомневаюсь также и в том, что русский общелитературный язык не может сделаться народным языком для всех славянских племен, и поэтому вовсе не желательно, чтобы племенные наречия коснели и замирали в замкнутой навеки среде своей, в тесном кругу выраженных ими до сих пор понятий. Пренебрежение к народному языку влечет за собой разъединение и отчуждение между слоями общества; и кто же станет отвергать необходимость сочувственной связи между образованными

людьми и простым народом? Кроме того, народные наречия необходимы для питания, для жизни самого литературного языка, как свежие притоки для реки или для озера. Литературный язык, потерявший общение с наречиями, не подкрепляемый живительною их силой, кристаллизуется, каменеет, мертвеет. Поэтому следует желать, чтобы и наречия жили и развивались, пока чувствуется в них надобность, и чтобы самая смерть их знаменовалась плодотворным живлением языка литературного” [31].

Для повнішого уявлення про суть суперечки, наведу прикметний коментар редакції “Москви” до цього уривка. Він віддзеркалює погляд одіозних централістичних кіл Російської імперії, а також найбільш “твердої” частини тогочасних галицьких москвофілів, супроти якого Кулішеві та його однодумцям доводилося виступати, відстоюючи право української мови й літератури на повноцінне існування та розвиток. З точки зору редакції цього видання, Кулішеві міркування про роль російської мови лише як “звена между образованными славянами”, себто її мовленнєву вторинність для іншої народності слухні лише у тому разі, “когда дело идет о чехах или сербах, но несколько ни до галичан, ни вообще до малоруссов относиться не может <...>. Для галичан и малоруссов русский литературный язык <...> *свой* [тут і далі в цитаті підкреслення автора. – *О.Ф.*], такой же свой, как и великоруссов и белоруссов, как жителей Рязанской или Минской губернии <...>. У русского Руси Галицкой, Карпатской, Днепровской, Приволжской язык литературный один, существующий русский, *другого нет* и быть не может. <...> Г. Кулиш рассуждает однако ж так, как будто галичане и вообще малоруссы стоят к России как особые какие-то племена, в тех же отношениях, как и чехи, как и другие “образованные славяне”, для которых небесполезно избрать один общий литературный язык в качестве звена при полном литературном развитии их племенных наречий. <...> Но ведь против этих-то именно попыток раздробить духовное единство Руси через создание вместо одного русского литературного двух-трех литературных языков и восстает общественное мнение в России, лучшие люди <...>”.

Особливе місце в “Ответе...” з огляду на зазначену проблематику відведено актуалізації творчості Т. Шевченка. Автор, наводячи приклад “самородного поета”, цитуючи його твори, особливо ті, які возвеличують рідне слово, прагне надати своїм “ученим” аргументам неспростовної “природної легітимності”. Недаремно саме наприкінці брошури, ніби завершальними акордами, він підсумовує: Шевченко – “авторитет особого рода, убедительный без ученых доказательств, как власть имущий, – авторитет самородного поэта, который, хотя возрос и возмужал в виду большого столичного мира, но, родясь в бедной сельской хате, сохранил неизменную любовь к своему народу до могилы и вещам чутьем, унаследованным от народа, не только угадал, следует ли сберечь язык его, но и доказал своими неподражаемыми творениями,

стоит ли беречь этот благозвучный, самобытный, сильный язык, эту живую душу, которую грешно скрывать, по его собственному выражению” [32]. Відтак у брошурі наведено низку цитат з поезії Т. Шевченка. Одна – своєрідна контамінація-доповнення парафразованих рядків із “Гайдамаків”: “Не цурайтесь того слова, / Що мати співала, / Як малого сповивала, / З малим розмовляла” (у Шевченка: “Не одцуравсь <...>, Як малого повивала <...>”; рядки 237–240) строфами з поеми “І мертвим, і живим...”: “Бо хто матір забуває, / Того Бог карає” і т. д. (рядки 222–229), за якими вмонтовано наступне: “Настане суд [рядок 66] і не буде / Кому помагати” і т. д. (рядки 71–78) [33]. Безперечно, таке вільне поводження з віршем свідчить про неабияку пам’ять автора “Ответа...”, гнучке поетичне мислення, уміння цитувати римований текст з довільного місця, що як нікому іншому було властиве Кулішеві [34]. Інший процитований фрагмент – з поезії “Подражаніє 11 псалму” (рядки 17–25). У брошурі стверджується, що цей вірш Шевченко написав “под впечатлением разговора о положении Галицкой Руси” [35]. Таку розмову поет міг мати хіба що з Кулішем, який незадовго перед тим побував у Львові, нав’язав узаємини з Головацьким і навіть мав намір написати велику статтю про Галичину, що виходила б за рамки на той час уже доволі ліберальної цензури [36].

Спеціального розгляду заслуговує публікація в “Ответе...” великого уривку присвяти Шафарикові з поеми Шевченка “Єретик” (рядки 30–87). Як зазначалося в брошурі, “благодаря непонятному для украинцев и галичан страху сепаратизма”, це послання є маловідомим, і навіть ті, хто знають його, воліють не згадувати. Однак саме воно, за Кулішем, переконливо доводить причетність українців до утвердження ідеї всеслов’янського братерства, що зумисне замовчувалося на недавній етнографічній виставці в Москві, причому ім’я Шевченка, одного з найбільших слов’янських поетів, навіть не згадувалося в літературно-наукових колах її учасників. “А между тем, – ішлося далі в статті, – по доходившим слухам, величайший из славянских мужей П.И. Шафарик плакал над “Посланием”, которое написал к нему Шевченко не позже 1845 или 1846 года при поэме “Иван Гус, або Єретик”. <...> И можно поверить, что Шафарик почтил слезами названное “Послание”, ибо едва ли находится другое стихотворное произведение (кроме, разве, некоторых куплетов Slavy Dsega Колляра), где бы так поэтически, так образно, с таким глубоким почувствованием и сознанием великой будущности была выражена идея славянского возрождения и единения” [37]. Відтак у “Ответе...” зазначалося, що в Росії відомі лише окремі уривки поеми. Кулішева висока оцінка цього твору відома з кількох його листів до Шевченка 1857–1858 рр. [38], у яких він спонукував поета відтворити або по новому написати “Івана Гуса”. Надаючи поемі особливої ваги, Куліш, очевидно, вирішив був опублікувати усі відомі фрагменти “Єретика” в “Правді” наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр., коли саме він формував для галицького часопису блок матеріалів з України. Про це

довідуємося з листа Осипа Барвінського до брата Олександра від 10 березня 1870 р., де вказується, що з Відня від довірених осіб Куліша надійшли “давнійші манускрипти для “Правди”, призначені українцями [так народовці нерідко називали Куліша, зберігаючи його “конспіративність”. – О.Ф.]”, серед яких і “Іван Гус” [39].

Зазначимо, що надрукований ув “Ответе...” уривок споріднений з автографом, що його В. Білозерський надіслав на початку 1863 р. у дар Народному домові у Львові [40]. Цікаво, що в автографі Шевченка В. Білозерський подав примітку: “Оповідать свідки, що І. Шафарик, читаючи оце посланне Шевченкове, плакав вдячними сльозами” [41], яка відтворена і у процитованому вище тексті “Ответа...”. Мабуть, Куліш, пишучи брошуру, навів даний факт зі своєї пам’яті або ж скористався свідченням Білозерського.

Як недавно з’ясувалося, у 1869 р. Куліш іще раз звернувся до псевдоніма “Русин”, правда, у множині – “Русини”, аби надати більшої вагомості відповіді К. Делямарові. Цей французький учений-політик під впливом відомої теорії Духінського про туранське походження росіян і генетичну спорідненість українців та поляків уніс петицію до французького сенату, що її згодом було опубліковано французькою і німецькою мовами під назвою “П’ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією”. Оскільки Куліш у своїх писаннях сторонився відкритих політичних питань, він намовляв підписатися під своєю статтею когось із народовців, а коли ті відмовилися, то, згідно з його бажанням, її опублікували в “Правді” (у редакційному перекладі українською, оскільки оригінал написано російською) із заголовком “Лист русинів до автора брошури *Un peuple europeen de quinze millions oublie devant l’histoire*”. Таке загальне означення Кулішевого твору повинно було сприйматися як вияв настроїв цілої когорти однодумців [42].

Вводячи в науковий обіг “Ответ...” як працю Куліша, варто замислитися над ще одним питанням. Після короткотривалої, але інтенсивної діяльності в “основ’янський” період Куліш як літературний критик і публіцист на декілька років замовкає. Протягом наступного періоду варшавської служби письменник опублікував під псевдонімом у галицькому часописі “Мета” лише короткий лист до Счастливого Саламона, де подав свої критичні міркування про сучасний стан галицько-українського письменства [43]. І далі знову мовчанка до 1869 р., коли він написав ряд відомих блискучих статей на історико-літературні й суспільно-національні теми. У довгій шерезі життєвих подій, які характеризуються психологічними надривами й творчими зламами - від “Основи” до варшавської служби і від неї до цілковитого занурення у вир культурно-національної роботи й тісної співпраці з галицькими народовцями - стаття “Ответ...” являє собою надзвичайно важливу ланку і є, по суті, першою після “основ’янської” публіцистики масштабною статтею, де 48-літній Куліш декларує і відстоює свої

погляди на актуальні проблеми української культури. І, напевно, я не помилюся, коли зазначу, що вона є також однією з останніх Кулішевих публіцистичних праць, яка, усе ж “під фірмою” Білозерського, отримала палке однодушне схвалення сучасників, будучи суголосною з настроями патріотично налаштованих кіл галицького суспільства й відповідаючи нагальним потребам доби [44].

Література

1. Отвертий лист Пантелеймона Куліша // Правда. – 1867. – № 10. – 21 черв.
2. Два слова Страхопуда къ г. Кулишу // Страхопудъ. – 1867. – № 9/10. – 1 июля.
3. Барвінський О. Василь Михайлович Білозерський: (Посмертна споминка) // Руслан. – 1899. – № 71. – 30 березня. Також див.: Василь Білозерський: [Посмертна згадка] // Діло. – 1899. – № 73. – Без підп.
4. Барвінський О. 1) Спомини з мого життя. – Львів, 1912. – Ч. 1. – С. 88; 2) Участь П.О. Куліша в під’ємі і розвитку народного письменства в Галицькій Україні: (З нагоди 25-ліття його смерті) // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 4. – Серп. – С. 48.
5. Студинський К. Василь Михайлович Білозерський, його життєпис, “Основа” й зв’язки з Галичиною // Наша культура. – 1936. – № 8/9. – С. 580.
6. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 326
7. Литературные и иные известія // Боянь. – 1867. – № 19. – 15 авг.
8. Страхопудъ и г. Кулиш передъ судомъ логики // Страхопудъ. – 1867. – № 13. – 15 авг. – С. 65.
9. [Куліш П.] Громадський суд над “Страхопудом” // Правда. – 1867. – № 18. – 21 вересня. – С. 143.
10. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв’язків з Україною. – Харків; К., 1931. – Т. 1. – С. 47.
11. Кирилюк Є. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 42.
12. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття. – Львів, 1994. – С. 20.
13. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 55–57.
14. Правда. – 1867. – № 20. – С. 159–160.
15. Не зайвим буде для порівняння навести цю досі неопубліковану статтю Білозерського, а також його лист до невідомого адресата – мабуть, одного з редакторів “Правди”:

“Дивовижа в Слав’янщині.

Чи пійме хто віри, що в другій половині ХІХ століття є розумні й учені люде, котрі не дозволяють протестувати проти того, як хто листи приватні, не для печатні призначені, оголосить печатно? Чи пійме хто віри, що нашого часу є люде, котрі ледви не зрадою узивають любов до рідної мови і оборону права задля кожної мови – жить і розвиватись, поки їй живеться, поки таланти й громада признають її потребу? – Отже, є такі публіцисти в самому серці Росії, у тій Москві, котра недавнечко здавалась такою сердешною, узивала всіх слав’ян братами рідними!..

Послухайте й поміркуйте. Катков і Аксаков – два головні редактори “Московських відомостей” і “Москви” – цькують українсько-руських писателів – Пантелеймона Куліша і Миколая Костомарова от за ті самі провинності, що ми визначили! І як цькують! Треба прочитати їх власні речі, щоб зрозуміти, до якого божевільного хванатизму доходять їх забаги – усе підгорнути під свою власть, усе покрити одним своїм цвітом, усе задавити одним общим гнітом, приневолюючи або мовчати і відрікатись від того, чому навчає сама природа і здоровий розум, або говорити тільки те, що вони – отті Каткови і Аксакови – призволяють... І вони мають себе за слав’ян, мають себе за вірних стражей слав’янства і за правдивих патріотів! Бувши самі такими запеклими хванатиками, вони ще торочать про антислав’янський дух поляків!.. Та ви, пп. Аксаков і Катков, більш зашкодите слав’янству таким своїм робом, ніж поляки! Вас слухають, вам вірять росіяне: що ж як таким нелюдським духом і вони почнуть дихати, як ви? Та ж їх тоді боятимуться і жахатимуться гірш як німців або мадярів, – і знов почнуть слав’яне кидатись у чужі обійми, як уже не раз бувало до сього часу. Невже вам сього хотілось? Невже бажає сього Росія і все слов’янство?.. Ні! да не буде того! Ми віримо й знаємо, що в самій Росії є чимало щирих патріотів, котрим не до вподоби Катковський та Аксаковський погляди; вони не раз уже казали і наказували московським верховодцям: “Будьте преж усього людьми, будьте руськими слав’янами, а свій московський партикуляризм зоставте на додаток, коли ви справді хочете добра Росії і слав’янству. З такою політикою, як ваша, можна діждатись тільки гіркого плоду і замість добра навести зла і собі, і всьому слав’янству!.. Уже загубив себе хванатизмом і нетерпеливістю один народ слав’янський, і тим на довгий час задержав слав’янству справу; не задержуйте ж хоча ви її, сердешну, – ви, сини великого царства і самостійного народу!”

Да чи послухають же такого голосу московські публіцисти, для котрих газетня їхня власть сталась богом? Нехай же проречуть над ними суд свій усі слав’яне, кому дорога правда, наука і слав’янська будущина!..”

Милостивый государь!

Позвольте обратиться к Вам с покорнейшею просьбою во имя

общей пользы и справедливости.

В “Московских ведомостях” и “Москве” начались странные нападки против Кулиша и Костомарова, возмутительные для каждого честного человека по своему пристрастию и лживости. Хотя Костомаров и Кулиш отвечали Каткову и Аксакову, но этого недостаточно для того, чтобы их образумить и, вместе, поставить русское общество на надлежащую точку зрения: необходимо, чтоб о том заговорили славяне за границей, а также в Галичине. С этою целью препровождаю к Вам те №№ “Московских ведомостей”, “Москвы”, “Голоса” и “С. Петербургских ведомостей”, в которых помещены статьи, относящиеся к этому предмету с усерднейшею просьбою – перевести их возможно скорее и напечатать сперва в какой-нибудь славяно-немецкой газете: Zukunft, Politik или иной, но не полонофильской, а потом уже в Ваших, галицко-русских изданиях. Мне кажется, можно было бы и даже полезно начать следующим вступлением (пишу его для галицко-русского издания по украински). – (На другой странице.) – Такое вступление, по моему мнению, не было бы лишним, только для большей пользы необходимо напечатать все сперва по-немецки. Очень жаль, если редакция газеты найдет, что печатать все обременительно; в таком случае можно будет выпустить из “Московских ведомостей” ту часть, где говорится о Костомарове, оставив все то, что касается Кулиша, – сперва в “М<осковских> в<едомостях>”, потом в “Москве” и, наконец, его ответ Каткову и Аксакову.

В надежде, что Вы, Милостивый Государь, признаете возможным исполнить вскорости настоящую мою просьбу и уведомить меня тотчас, когда явится надежда, что все напечатается, покорнейше прошу принять уверение в истинном моем почтении и совершенной преданности Ваш, Милостивый Государь, покорнейший слуга В. Белозерский. 15/27 сентября, 1867. Варшава” (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – № 3178).

16. Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 204. Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1891. – Ч. 3. – Від. 1. – С. 107, 187.

17. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 55.

18. Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського / Упор., вступ. ст. і комент. О. Федорука. – Львів - Нью-Йорк, 1997. – С. 62–63.

19. Так, у листі від 27 лютого 1868 р. він писав: “У меня на пути есть еще продолжение службы, т. е. увеличение капитала. Много тут комбинаций, которых развязки приходится много ждать” (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – № 28918).

20. “Біографія Куліша вже давно готова, – писав Білозерський О. Партицькому 2 вересня 1867 р., – тільки часу не було, щоб її як слід переписати для печаті. На доказ посилаю Вам листи; таких ще буде 8.

По початку не судіть про цілу біографію: будуть в ній такі речі, що й Галичина й Україна багато дечого визнають, багато дечому навчаться” (Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 55).

21. “Жизнь Куліша” написав його швагер, та ми напечатали тільки початок, бо пошкодило б Кулішеві: запхали б в каторгу” (Лист О. Барвінського до Д. Танячкевича, недатований: ЛНБ. – Ф. 1 (НТШ). – № 560. – Арк. 230). “Се не всує нам дав дорогий Білозерський Жизнь (жизнь – нехай вибачить, не по-нашому, – тільки жисть) Куліша” (Лист Д. Танячкевича до О. Барвінського від 1 серпня 1868 р.: Матеріали до національно-політичного і культурного життя русинів: Переписка Д. Танячкевича з львівською “Громадою” // Руслан. – 1906. – № 282. – 23 груд.).

22. “До коханого пана Лукашевича я написав, поштою, коротенький лист, з грошима за печать “Ответа” (Лист В. Білозерського до О. Партицького від 2 вересня 1867 р.: Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 56).

23. Письмо П.А. Куліша в Буковину, 1861 года // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 4. – Док., изв. и зам.

24. Див.: Федорук О. З історії першої публікації поеми Тараса Шевченка “Великий льох” // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 113–114.

25. Мирон [Франко І.] Переписка Куліша с Володимиром Барвинским // Киевская старина. – 1898. – № 10. – С. 89.

26. Русин [Куліш П.] “Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Куліша” (Письмо к редактору ‘Правды’)”. – Львов, 1867. – С. 4. – (Додаток до ч. 14 “Правди”).

27. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 50.

28. [Куліш П.] Громадський суд над “Страхопудом”. – С. 144.

29. Куліш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб., 1879. – С. 168.

30. Письмо п. Куліша до редактора “С.-Петербургских ведомостей” о пп. Каткові і Аксакові // Правда. – 1867. – № 22. – 1 лист. – С. 175.

31. Москва. – 1867. – № 117. – 26 авг. Цей лист становить відповідь на “Запрос”, що його зробила аксаківська “Москва” з метою “прояснити” нібито заплутану ситуацію стосовно “відречення” Куліша від свого фонетичного правопису, а опісля заперечення таких намірів (Запрос г. Кулішу // Москва. – 1867. – № 86. – 18 июля).

32. Русин [Куліш П.] Ответ... – С. 35.

33. Там само.

34. Ця ж контамінована цитата (без рядків 66, 71–78) наведена й в опублікованій в “Основі” критичній статті “Од редакції”, яка становить вступ до публікації кількох творів молодих поетів (Основа. – 1861. – № 4.

– С. 30–37). Беручи до уваги характеристичний україномовний стиль статті, а також те, що відділом “критики” журналу тоді завідував Куліш, принагідно можна зробити більш ніж вірогідне припущення, що вона також належить його перу.

35. Русин [Куліш П.] Ответ... – С. 35.

36. Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому. 1857–1867 // Киевская старина. – 1989. – № 5. – С. 239. Лист від 17 липня 1858 р.

37. Русин [Куліш П.] Ответ... – С. 12.

38. Листи до Тараса Шевченка / Ред. В.С. Бородин. – К., 1993. – 96, 98, 104.

39. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 99–100.

40. Про це львівська газета “Слово” подала інформацію в Новинках: “Многоценный даръ прислалъ сими днями для библиотеки Народного Дома редакторъ “Основы” г. Василь Белозерский. Есть то власноручіе (автографъ) Тараса Григоровича Шевченка, содержащее в соби стихъ “Шафарикови” и уступъ изъ поемы Еретикъ” (Слово. – 1863. – № 16. – 23 лют. – С. 64). Того ж року з ініціативи Б. Дідицького, за його спогадом, М. Дуткевич тиражував автограф Шевченка фотолітографічним способом у кількості 60 примірників (Дедицкий Б. Своежитъевые записки. – Львовъ, 1906. – Ч. 1: Где що до исторіи саморазвитія языка и азбуки Галицкой Руси. – С. 39).

41. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. – Ф. 29 (Воз.). – № 772. – Арк. 3 зв. Ще один примірник відбитки зберігається у відділі рукописів Інституту літератури: Ф. 1. – № 42.

42. Докладніше про це див.: Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського. – С. 182–185.

43. Данило Юс [Куліш П.] До Счастливого Саламона, прочитавши його “Коломийки і шумки”: Допись з України // Мета. – 1865. – № 6. – 30 квіт. – С. 173–176.

44. Прикметна оцінка Д. Тянячкєвича Кулішевої брошури в контексті актуальних завдань громадсько-культурного життя галицьких народоців: “Мисль головна моя: “Правда” наша хоч літературна – має задання народньо-політичне! – Має бути живіща трохи: показувати або рухливе життє письменства, або ж надію живити кріпку на колишню роботу. Поправді <...> щонайгарніще діло “Правди” – “Додаток” [себто “Ответ...”. – О.Ф.]. “Правда” стала страх побитною за тим додатком” (Матеріали до національно-політичного і культурного життя русинів // Руслан. – № 190. – 30 серп.).

ДОДАТОКЪ до Ч. 14. „ПРАВДИ”.

ОТВѢТ

“Бояну” - Стебельсьскому
на „Письмо до Кулиша”.

(Письмо къ редактору “Правды”).

Львовъ.

Типографія Ставропигійскаго Института

1867

М. Г.

Въ 13-мъ № „Бояна” напечатано „Письмо” къ г. Кулишу, которое, съ умысломъ или безъ умысла, не было ему доставлено, не смотря на свой рѣзкій, вызывающій тонъ. Г. Кулишъ такъ занятъ, что не имѣетъ досуга следить за множествомъ изданій, появившихся въ последнее время въ Галиціи, и если бы я не прочелъ ему этого письма, онъ и не зналъ бы о его существованіи. Между-тѣмъ, письмо г. Стебел(ь?)скаго требуетъ отвѣта ради истины: оно исполнено такого юношескаго жару и, въ тоже время, освѣщено такимъ невѣрнымъ свѣтомъ, что легко можетъ ввести въ заблужденіе многихъ читателей. Это было бы всего прискорбнѣе въ отношеніи той “численнѣйшей академической галицкой молодежи”, отъ имени которой, по словамъ редакціи, пишетъ г. Стебельскій, — и потому я просилъ у г. Кулиша позволенія отвѣчать за него, такъ какъ онъ рѣшительно отказался входить въ какія-либо пренія съ авторомъ письма.

Позвольте просить Васъ, М.Г., разослать настоящій отвѣтъ при ближайшемъ номерѣ „Правды”, напечатавъ его отдѣльнымъ приложеніемъ. — Этотъ отвѣтъ написанъ въ намѣреніи просить редакцію “Бояна” помѣстить его въ своей газетѣ, гдѣ всего приличнѣе было бы ему быть напечатаннымъ, такъ-какъ оттуда сдѣланъ вызовъ; но въ-виду того, что “Боянъ” не задумался напечатать у себя статью, преисполненную клеветъ на самага-вѣрнаго деятеля и защитника Руси, съ которымъ можно не соглашаться или соглашаться, но котораго честному Русину не цѣнить нельзя, — я не вѣрю ни въ безпристрастіе, ни въ искренность названной редакціи, и считаю за лучшее — не вступать съ ней ни въ какія сношенія.

Не могу, при этомъ случаѣ, не выразить глубокаго сожалѣнія о томъ, что молодая галицко-русская словесность и, въ особенности, журналистика не избѣжала весьма-распространенной, въ польской журналистикѣ, тенденціозности: это — болѣзнь, которая приучаетъ мало-по-малу къ неправдѣ, къ извращенію и лживому толкованію фактовъ и, наконецъ, губить силу даже живаго слова, дѣлая подозрительнымъ самое искреннее убѣжденіе, самую вѣрную мысль. “Съ словомъ надо обращаться честно.” Эту спасительную истину, завѣщанную нашимъ Гоголемъ, слѣдовало бы постоянно помнить каждой литературной партіи.

Къ несчастью, и у васъ уже начинаютъ оправдывать патріотизмомъ самыя несправедливыя дѣйствія: это путь весьма опасный. “Съ неправдой можно свѣтъ пройти, да нельзя назадъ вернуться,” говоритъ украинская пословица (“Брехнею свѣтъ прийдешъ, та назадъ не вернесся”). Безъ правды и нравственнаго достоинства въ словѣ и дѣлѣ нѣтъ будущности: если народная жизнь не проникнута этимъ началомъ — самый искренний патріотизмъ не принесетъ плода, а если и принесетъ, то — горькій.

Не откажите же, М. Г. въ моей просьбѣ, и примите увѣреніе въ душевномъ моемъ почтеніи.

Русинъ.

Правда всюди нівечиця
а все колись визначиця!
Украинская пословица.

Г. Стебелькій, въ письмѣ къ г. Кулишу, изложивъ, въ нѣсколькихъ отрывочныхъ фразахъ, содержаніе двухъ частныхъ его писемъ къ Я.О. Головацкому, которыя были напечатаны въ “Словѣ” и „Боянь” безъ дозволенія писавшаго ихъ не для печати, восклицаетъ:

“Стало-быть — дѣло кончено!”

“Стало-быть — вы удивили русскую публику въ Галиціи письмомъ къ г. Партицкому” (автору „Нѣмецко - Рускаго Словаря”), которое г. Стебелькій приводитъ затѣмъ вполнѣ.

Свое торжественное „стало-быть!” вы, г. Стебелькій, провозгласили преждевременно, вы скрыли существенное — исторію, ходъ дѣла, — и, стало-быть, извративъ фактъ весьма простой и ясный, ввели въ заблужденіе тѣхъ, которые вамъ повѣрили. Возстановимъ же сперва факты, а потомъ обратимся къ вашимъ полемическимъ восклицаніямъ, угрозамъ и брани.

Дѣло вотъ-въ-чемъ: въ Варшавѣ было получено извѣстіе, будто бы польская партія, оскорбивъ всю Русь своими неправыми дѣйствіями на Львовскомъ сеймѣ и потерявъ всякое довѣріе у Русскихъ, намѣрена достигать своихъ зловердныхъ цѣлей посредствомъ изданія во Львовѣ украинско-русской газеты и, дабы прикрыть ея происхождение будетъ употреблять въ ней фонетическое правописаніе, называемое въ Галиціи „кулишивкою”. Такое коварное предпріятіе требовало разоблаченія и пораженія при самомъ его зародышѣ; ближе кого-либо-другаго, это дѣло интересовало г. Кулиша, именемъ котораго названо фонетическое правописаніе, и который постоянно принималъ къ сердцу все, что касалось Галицкой Руси: вотъ-почему г. Кулишъ, находясь въ постоянной перепискѣ съ г. Головацкимъ (съ которымъ былъ лично знакомъ издавна), сообщилъ ему о своемъ желаніи — написать по этому предмету статью, въ которой готовъ былъ первый ударить противъ фонетическаго знамени, если бы оно появилось въ рукахъ у враговъ Руси, какъ средство для обмана ея приверженцевъ. Приэтомъ, г. Кулишъ счелъ нужнымъ просить г. Головацкаго предварительно увѣдомить: напечатаетъ ли подобную статью Львовское „Слово”, такъ-какъ, судя по нѣкоторымъ статьямъ этой газеты въ 1863 году, можно было подуматъ, что она труситъ поляковъ, старается ладить съ ихъ представителями и, опасаясь раздражить ихъ, не рѣшится напечатать противъ нихъ рѣзкаго заявленія.

Прошло послѣ этого несколько мѣсяцевъ. Г. Головацкій не отвѣчалъ на вопросъ г. Кулиша*); никакой газеты, издаваемой поляками на народномъ языкѣ и съ какимъ-бы-то-нибыло правописаніемъ, не появлялось ни на Галицкомъ, ни на иномъ горизонтѣ; г. Головацкій самъ, наконецъ, проѣздомъ на Славянскую этнографическую выставку, прибылъ въ Варшаву, видѣлся съ г. Кулишомъ, и - ни слова объ этомъ, столь интересномъ, предметѣ. Возвращаясь изъ Москвы черезъ Варшаву, онъ не только не удостоилъ г. Кулиша своимъ посѣщеніемъ, но даже не далъ ему знать о своемъ здѣсь пребываніи, въ теченіи нѣсколькихъ дней, — словно избѣгалъ какихъ-либо вопросовъ, которые бы разъяснили общеинтересное дѣло. — Такимъ - образомъ, казалось, между ними нѣтъ уже ничего общаго: все, въ чемъ они могли быть нужны и полезны другъ-другу, кончено.... Но — вдругъ! - г. Кулишу сообщаютъ, что какіе-то обрывки его частныхъ писемъ печатаются въ „Словѣ” — безъ всякаго съ его стороны позволенія, безъ всякаго даже предваренія о томъ, что его письма будутъ печататься, даже безъ объясненія - по какому поводу они были писаны! Мало этого: въ „Боянѣ” появились уже не отрывки, а цѣлыя письма г. Кулиша, не взирая на то, что въ нихъ упоминаются постороннія лица, говорится о постороннихъ, особенныхъ, обстоятельствахъ, совершенно интимно.

Вотъ-что следовало бы вамъ, г. Стебельскій, выяснить прежде, чѣмъ начали вы свою ревностную „не по разуму” филиппику и, затѣмъ уже, толковать, “безразсудно” ли оскорблены гг. Головацкій и Дѣдицкій! Если бы вы ясно изложили ходъ этого возмутительнаго дѣла, то, безъ сомнѣнія, весьма многіе воскликнули бы: „стало-быть” гг. Головацкій и Дѣдицкій поступили не-хорошо! „стало-быть”, не только г. Кулишъ, но и всякій другой вчужѣ имѣетъ право негодовать на нихъ за безцеремонность обращенія съ чужими письмами.

Вездѣ, г. Стебельскій, гдѣ есть капля образованности, гдѣ есть малѣйшее уваженіе къ правамъ человеческой личности, вездѣ былъ бы осужденъ подобный поступокъ, хотя бы его позволили себѣ “любимичи” (какъ вы выражаетесь) не только Галича, но всего человѣчества. — Странно было бы не протестовать противъ такого дикаго поступка г. Кулишу, котораго это непосредственно касалось, — что онъ и сдѣлалъ; кромѣ протеста и объясненія повода къ нему, ничего больше не заключалось въ письмѣ къ г. Партицкому. Но, судя по нѣкоторымъ

---

*) Редакція “бояна” увѣряетъ, будто г. Головацкій отвѣчалъ, на что имѣются доказательства, - какія, у кого и гдѣ, редакція не объясняетъ. Желательно было бы знать ихъ.

вашимъ возгласамъ, судя по тому, что вы приводите безъ смысла нѣкоторыя отрывочныя слова изъ этого письма, можно заключать, что вы вовсе не понимаете народнаго нашего языка, а потому я переведу для васъ нѣкоторыя мѣста изъ этого письма на языкъ, котораго вы хотя тоже не знаете, но на которомъ силитесь ораторствовать.

„Если поляки станутъ печатать моимъ (фонетическимъ) правописаніемъ въ доказательство нашего разлада съ Великою Русью, если наше правописаніе будетъ выставляться не какъ удобнѣйшій способъ для обученія народа, а какъ признакъ русской розни, то я начну печатать свои сочиненія, на украинскомъ языкѣ, древнимъ этимологическимъ правописаніемъ*. Это должно имѣть такой смыслъ, что мы украинцы, живя у себя дома, говоримъ по-своему и поёмъ не одинаковыя съ великорусскими пѣсни; но если до чего дойдетъ, то дѣлать себя никому не позволимъ: раздѣляла насъ печальная судьба долго, но мы не щадили крови для достиженія русскаго единенія — и теперь уже тщетны польскія усилія разлучить насъ.”

Вотъ - что, между прочимъ (кромѣ протеста противъ печатанія чужихъ писемъ безъ позволенія), было высказано г. Кулишомъ въ письмѣ къ г. Партицкому. — Какой же смыслъ логическій, какое моральное значеніе должно иметь, въ глазахъ честныхъ людей, ваше, М. Г., замчаніе, что письмо это “можетъ служить доводомъ вздора и непрочности всякихъ покушеній народнаго сепаратизма?” Слово сепаратизмъ — это пугало для дѣтей, — придуманное для усиленія красокъ на мрачной картинѣ іезуитско-испанской, школы, — давно уже вышло у насъ изъ моды; вы живете заднимъ числомъ, и пора бы ужъ и вамъ перешагнуть это пугало, да заняться полезнымъ родинѣ дѣломъ, а не логомахіей.

Въ оправданіе г. Головацкаго, вы, г. Стебельскій, говорите, - что онъ находился тогда въ Варшавѣ, “когда добросовѣстная галицко-русская печать обнародовала, письма г. Кулиша”, и что “заявленія г. Кулиша передала печати патріотическая молодёжь, которая такъ его любила.”

Это обстоятельство не могло быть до сихъ поръ извѣстно г. Кулишу; онъ вѣритъ этому, — такъ-какъ вы, г. Стебельскій, это утверждаете; но согласитесь, что не всѣмъ можно быть столь довѣрчивымъ, какъ г. Кулишъ, и что я напримеръ, — человекъ сторонній дѣлу, — вправѣ выразить нѣкоторыя сомнѣнія: я не могу понять—какимъ-образомъ могла случиться такая оплошность со стороны столь-опытнаго и почтенныхъ лѣтъ человека, какъ г. Головацкій? какимъ-образомъ могла решиться “добросовѣстная”, по вашему отзыву, “галицко-русская печать” (собственно - „Слово” и „Боянь”) обнародовать что-либо изъ писемъ, принадлежащихъ г. Головацкому, безъ его согласія? какимъ-образомъ

наконецъ, осмѣлилась и „патріотическая молодежь” такъ предательски распорядиться собственностью столь-любимаго и почитаемаго наставника?... Согласитесь, г. Стебельскій, что, при незнаніи домашнихъ обычаевъ вашихъ редакцій, позволительно дивиться и непредусмотрительности г. Головацакаго, и торопливости редакцій, и дерзкой шаловливости молодёжи .... Впрочемъ, что касается послѣдней, то вы называете ее “патріотической”: а патріотизмъ.... какихъ увлеченій, какихъ подвиговъ онъ не объясняетъ и не извиняетъ?!!

„Развѣ вы сами, — вы сами” (повторяете вы, г.Стебельскій, обращаясь къ г.Кулишу) “не просили внушать каждому поборнику русскаго элемента въ Галиціи основныя начала политики, указаны (sic) вами? Можетъ ли что-нибудь распространять каковыя (sic) правила скорѣе и ширѣ (sic), какъ печать?” Такъ горячо защищаете вы поступокъ “патріотической” молодёжи! “Конечно, эти правила у васъ немножко изменились”, — колко и злобно прибавляете вы, воображая себя глубокимъ сердцеувѣдцемъ.

Этотъ пріемъ вашъ, гадвокатъ, рассчитанъ на неожиданность; но — къ сожалѣнію — въ немъ нѣтъ логики: вы смѣшиваете разныя понятія: внушеніе и распространеніе началъ или правилъ — и средства внушенія и распространенія.

Безъ сомнѣнія, — г. Кулишъ, сочувствующій утвержденію и развитію русской народности въ Галиціи, “просилъ внушать и распространять основныя начала и правила политики (какъ вы выразились): но неужели это значило — печатать чужія письма безъ позволенія того, кто ихъ писалъ не для печати? неужели это значило — “внушать и распространять” всякими - и непозволительными даже — способами? неужели г. Кулишъ, обращаясь къ г. Головацкому, долженъ-быль ссылаться еще на „кодексъ карній” (какъ вы говорите), или даже на кодексъ первыхъ правилъ приличія и общежитія? неужели “внушать и распространять” — значитъ позволить себѣ всякія средства: печатаніе и распечатываніе чужихъ писемъ, ложь, клевету, подлогъ, доносъ, ядъ, кинжалъ и т. д., и г. д.... Нѣтъ, г. Стебельскій: вы плохой адвокатъ! Вы, вѣрно, не посовѣтовались съ вашими кліентами; ни г. Головацкій, ни “добросовѣстная галицко-русская печать”, ниже “патріотическая молодежь” не позволили бы вамъ такъ наивно высказать давно-осужденный аргументъ: цель освящаетъ средства... Невольно приходятъ на умъ слова, сказанныя въ протестѣ г.Кулиша противъ печатанія его писемъ: “Здивовавсь я, вбачивши такой обертасъ писарський. Бачъ, думаю, якъ вони тамъ правди руської доходять! У насъ такимъ робомъ ніколи не ходили... Овва, та й годі!”

До-сихъ-поръ еще можно было, г.Стебельскій, держаться хода вашей рѣчи сколько - нибудь послѣдовательно; но ужъ за тѣмъ, что вы изволили нагородить дальше (стр. 104), не возможно услѣдить самому быстроумному человѣку. Что вы хотѣли сказать своими вопрошеніями и возгласами, въ чемъ состоитъ ваше убѣжденіе, ваше мнѣніе, по крайней мѣрѣ, о какомъ-либо изъ затронутыхъ вами предметовъ, — этого я никакъ не могъ понять при всѣхъ моихъ усиліяхъ. Вы, безъ сомнѣнія, уверены, что во всемъ, вами написанномъ, есть и ясный смыслъ, и послѣдовательность. Позвольте же раскрыть вамъ глаза, какъ человеку, повидимому только-что начинающему свое поприще: вы же сами, съ неподражаемою скромностью, называете себя „молодцомъ” (т. е. „юношей”, хотѣли вы сказать; думая по-польски, слово mlodzieniec вы перевели „молодецъ”!) “безъ вѣнца авторитета”!

Я задаю себѣ трудную задачу: подвести высказанныя вами мысли подъ категоріи, и, затѣмъ, разобрать ихъ.

I. Кулишъ — оскорбитель галицкой святыни, галицкихъ народныхъ чувствъ, противникъ Славянства и виновникъ „галиційскихъ безцеремонныхъ буйствъ”(?!); но если онъ пріѣдетъ въ Галицію, то его примутъ съ хлѣбомъ-солью.

Обвинивъ г. Кулиша въ томъ, будто онъ „иронически” назвалъ “плекателемъ” вашего любимца, который, по вашимъ словамъ, “давно уже сложенъ въ сердца милліоновъ”, вы остроумно восклицаете, что “для плевателей (sic!) на вашихъ плекателей въ этихъ сердцахъ мѣста нѣтъ”.

Далѣе, вы утверждаете, что дорожите апостолами Русскаго единства, дорожите „отъ сердца (sic) вашими учеными и публицистами: Зубрицкими, Головацкими, Петрушевичами, Дѣдицкими, Лисикевичами, Наумовичами и проч., о которыхъ безъ уваженія говорятъ только Поляки и (будто бы) “Кулишъ”.

“Во имя этого” (какого — этого?!) “сознанія славянскаго генія” (о какомъ это геніѣ вы, ни съ того, ни съ сего, толкуете?) “мы съ восторгомъ ступаемъ” (sic) “подъ Славянское знамя Кирилла и Меодія, подъ которымъ, въ Славянской матушкѣ Москвѣ, братались Ригеры съ Шафариками, а Шафарики съ Погодиными; а молчали только поляки и Кулишъ.”

Прекрасно изволили вы это замѣтить, — краснорѣчиво и вѣрно! Посмотримъ, что еще сочините вы дальше, г. защитникъ, превратившійся въ обвинителя, — посмотримъ...

„Кулишъ”, говорите вы, „убѣдится непремѣнно, что въ имени его” (sic) “дѣлаются безцеремонно (?) галиційскія буйства(?!?)”

Вотъ-какого вы, М.Г., мнѣнія о г. Кулишѣ: для него, по вашимъ

словамъ, нѣтъ мѣста не только въ вашихъ патріотическихъ сердцахъ, но на всей землѣ Галицкой; — есть ли еще мѣсто въ двухъ имперіяхъ, которыя, — чего добраго. — если вамъ повѣрять — могутъ поссориться изъ-за “безцеремонныхъ галиційскихъ буйствъ.”

Но успокойтесь, всѣ мирные граждане! это грезилось во снѣ г. Стебельскому. Онъ тотчасъ же проснется, — проснется на той же самой 104-ой страницѣ, на которой описаль такіе ужасы, — и самъ успокоить васъ.

“Посѣтите насъ”, — весьма любезно и безъ малѣйшаго страха, приглашаетъ онъ того же самаго Кулиша, — „посѣтите насъ въ Галиціи нашей: мы илоты Поляковъ и Нѣмцевъ, будемъ васъ принимать хлѣбомъ-солью Славянъ (sic!)”

И это говорится не только на той же самой страница, — это сказано тотчасъ за той строкой, гдѣ Кулишъ обвиняется въ „молчаніи подъ знаменемъ Кирилла и Меѳодія!” и послѣ того, какъ онъ изгнанъ изъ милліона сердець!!

Что это съ вами, г. Стебельскій? Опомнитесь! Опомнитесь ради себя, ради органа „общерусской идеи”, какимъ себя величаетъ “Боянъ”, гдѣ вы печатаете, - ради „численнѣйшей академической молодёжи”, отъ имени когорой пишете! — Вы сами себѣ не вѣрите. Зачѣмъ же обманываете другихъ?

Я уже не говорю о томъ, что въ словѣ „плекатель”, для знающухъ галицкій народный языкъ, нѣтъ ничего оскорбительнаго; что изъ письма г. Кулиша вовсе не видно, что это слово относится къ г. Головацкому; я не возражаю на вашу клевету, будто бы г. Кулишъ безъ уваженія говорить о Зубрицкихъ, Головацкихъ, Петрушевичахъ, Дѣдицкихъ, Лисикевичахъ, Наумовичахъ; не хочу много распространяться ни на счетъ того, что г. Кулишъ — не только теперь, но въ теченіи слишкомъ 20-ти лѣтъ стоялъ подъ знааенемъ -именно — Кирилла и Меѳодія и провозглашалъ Славянскую идею уже въ то время, когда г. Стебельскій едва ли умѣлъ произнести даже имя этихъ великихъ апостоловъ; — ни на счетъ того, что нечего было; бы г. Стебельскому (если-бъ онъ говорилъ съ пониманіемъ дѣла) такъ усердно возглашать будто о необычайной новости, что братались Ригерь съ Шафарикомъ и Шафарикъ съ Погодинымъ, ибо и безъ того они были гораздо раньше братьями и по Славянству, и по наукѣ, а Ригерь и, Шафарикъ даже по національному

своему происхождению*); — я не стану, наконецъ, объяснять, что г. Кулишъ находясь въ Варшавѣ, не могъ быть въ тоже время и въ Москвѣ, а въ Варшавѣ былъ членомъ комитета для приѣма Славянскихъ гостей, участвовалъ въ данномъ имъ обѣдѣ и постоянно сопровождалъ гг. Эрбена, Гаммерника и Патеру — я хочу только остановить вниманіе ваше, г. Стебельскій, на томъ: есть ли какая-нибудь послѣдовательность во всемъ, что вами насказано, и съ точностію мною приведено выше? есть ли у васъ какое-нибудь право — въ вашей чести, въ вашей совѣсти, въ данномъ наконецъ, вамъ „численнѣйшею академическою молодёжью” полномочіи — говорить всѣмъ тѣмъ неправды, которыя вы такъ безцеремонно наговорили? — Ой-ой-ой, добродію! якъ же ви погано правди руської доходите! — У

---

*) Вмѣсто того, чтобъ возносить жалобы на небывалое молчаніе г. Кулиша подъ знаменемъ Кирилла и Меѳодія и дивиться братанью давно-побратавшихся между собою Славянскихъ ученыхъ, — вамъ, г. Стебельскій, приличнѣе было бы выразить удивленіе — какимъ образомъ случилось, что никто изъ присутствовавшихъ на Славянской этнографической выставкѣ не вспомнилъ о заслугахъ украинскихъ писателей на пользу Славянской идеи; — что даже имя Шевченка не было произнесено ни въ ученыхъ и литературныхъ собраніяхъ, ни на дружественныхъ пиришествахъ. А между тѣмъ, по доходившимъ слухамъ, величайшій изъ Славянскихъ мужей, П.І.Шафарикъ, плакалъ надъ “Посланіемъ”, которое написалъ къ нему Шевченко не позже 1845 или 1846 года, при поэмѣ “Иванъ Гусь, або Эретикъ”. (Быть-можетъ, эта поэма сохранилась въ бумагахъ Шафарика вполнѣ; — въ Россіи нашлись изъ нея только отрывки. Подлинникъ “Посланія”, писанный рукою самого поэта, хранится въ Галицкомъ Народномъ Домѣ, во Львовѣ).

И можно повѣрить, что Шафарикъ почтилъ слезами названное “Посланіе”, ибо едва ли находится другое стихотворное произведете (кромѣ развѣ нѣкоторыхъ куплетовъ Slavy Dcera, Колляра), гдѣ бы такъ поэтически, такъ образно, съ такимъ глубокимъ почувствованіемъ и сознаніемъ великой будущности, была выражена идея Славянскаго возрожденія и единенія.

Благодаря непонятному для Украинцевъ и Галичанъ страху сепаратизма, немногіе — даже изъ русскихъ Славянъ — знаютъ, а нѣкоторые знаютъ и — не вспоминаютъ объ этомъ “Посланіи”, — поэтому не будетъ лишне привести здѣсь въ вторую половину его.

*“А на давнімъ пожарищі¹⁾
Искра брацтва тліла —
Дотлівала — дожидала
Рукъ твердыхъ та смілихъ....*

---

1) Т. е. остаткахъ древней Славяницыны, сгубленной ненавистью враговъ и усобицами.

нась такимъ робомъ ніколи не ходили... Овва, та й годі.... – Ні, – ще не годі! хочь — правду руську кажучи — ажъ огидло.

II. [Въ Галиціи нѣтъ политическихъ затѣй; Галичане сознали себя сынами 60-миліоннаго русскаго народа, и трудятся надъ духовнымъ объединеніемъ „Славянскои націи, въ которой предѣлахъ солнцамъ нельзя западать”; но они “никакъ не сдались братьямъ отъ сѣвера (?)” и вносятъ въ организмъ (неизвѣстнаго) народа начала (неизвѣстнаго) демократическаго юга, — но, впрочемъ, они — настоящіе Москвичи.]* (Дальше, у г. Стебельскаго, говорится что-то хотя и по-русски, но — на непонятномъ языкѣ.)

*[речення все - виділено у фіналі курсивом]

---

*И дождалась... Прозривъ - еси¹⁾
Въ попелі, глубоко,
Огонь добрый — смілимъ серцемъ,
Смілимъ орлімъ окомъ!
И засвітивъ, любомудре,
Світочъ правди, волі...
И Славьянъ семью велику,
Во тьмі и неволі,
Прелічивъ до одного, —
Перелічивъ трупи —
А не Славьянъ, — и ставъ-еси
На великихъ купахъ, —
На распутті всесвітнѣму —
Иезекиілемъ,
И, о диво! трупи встали
И очи раскрыли!
И братъ з братомъ обнялися
И проговорили
Слово тихоі любви
На віки и віки! —
И потекли въ одно море
Славьянські ріки !*

*Слава тобі, любомудре,
Чеху-Славьянине,
Що не давъ ти потонути
Въ німецькій пучині*

---

¹⁾ Отноится къ Шафаріку

“Вы, можетъ-быть, умышляете (sic) сепаратизмъ политическій?” спрашиваетъ г. Сгебельскій, - и самъ отвѣчаетъ: “у насъ нѣтъ теперь политическихъ затѣй”. Далѣе: “наша земля, отъ (sic) пяти столѣтій, кровавая баррикада, на которой племена сражались и сгибали (sic) за народность”. Вслѣдъ за этимъ: “стало-быть (опять - стало-быть! какую связь оно имѣетъ съ предъидущимъ??), “мы сознали” (судя по вашему языку, — этому плохо вѣрится), [“что мы сыны 60-милліоннаго народа русскаго, народа святаго и единаго, какъ Богъ!”]* (курсивъ и восклицаніе въ подлинникѣ). [“Стало-быть, мы русскіе граждане Австріи, хотимо трудиться надъ духовнымъ об(ъ)единеніемъ Славянскои націи, въ которой предѣлахъ солнцамъ (sic) нельзя (sic) западать!”] (sic, sic) (курсивъ и восклицаніе въ подлинникѣ). Далѣе, на той же 104-ой страницѣ: “Мы никакъ (sic) не сдались (sic) братьямъ отъ (sic) сѣвера (sic!), — мы въ организмъ народа” (какого?) “вносимъ начала демократическаго юга”

---

*Нашій правді! Твоє море
Славѣянськеє, нове,
Затого вже буде повне,
И попливе човенъ
Зъ широкими вітрилами
И добримъ кермиломъ, —
Попливе на вольнімъ морі,
На широкихъ, хвиляхъ!
Слава-жъ тобі, Шафарику,
Во віки и віки,
Що звівъ-еси въ одно море
Славѣянськїі ріки!
Привітай же въ своїй славі
И мою убогу
Лепту-думу немудрую —
Про Чеха святаго,
Великого мученика.
Про славного Гуса!
Прийми, отче! а я нишкомъ
Богу помолюся
Щобъ усі Славѣяне стали
Добрими братами,
И синами сонця правди
И Єретиками
Оттакими, якъ Констанськїй
Єретикъ великий! ..
Миръ, мирові подарують
И славу во-віки!*

Т. Шевченко

(что это за демократическій юг?), “и съ началами сими поступимъ въ исторію”.

Хотя эта „исторія” заканчивается снова восклицательнымъ знакомъ, но какъ здѣсь нѣтъ уже магическаго “стало-быть”, то, вѣроятно, поэтому, я ровно ничего не понимаю.

Но послушаемъ — что г. Стебельскій повѣствуетъ дальше. Выписываю слова его съ буквальною точностью:

„Но когда духъ Маккіавелля (sic) *) разрываетъ сердце народа, тогда мы — настоящіе Москвичи (sic)”.

Сознаемся откровенно, — мы сперва было не поняли, — какимъ-образомъ духъ Макиавелли, разрывая сердце галицкаго народа, порождаетъ Москвичей, да еще „настоящихъ”; но когда, тотчасъ вслѣдъ за вышеприведенной фразой, г. Стебельскій объяснилъ:

— “То Галичъ.

— “То результатъ органческаго развитія нашего.

— “Для-того (sic) вовсе не бросаю вамъ въ глаза галиційскихъ Донъ-Кихотовъ (??),” — не правда ли — какъ темная, по своей недовѣдомой глубинѣ, мысль становится вдругъ ясною??...

... О великій — публицистъ! какая у васъ логика! какая сила слова! - Что за драгоценное открытіе какой-то “славянской націи, въ которой предѣлахъ солнцамъ нельзя западать!”

Но — то ли еще мы отъ васъ услышимъ, когда вы заговорите о кулишивкѣ!

III. [Величайшее значеніе! и совершенное ничтожество! кулишивки въ Галиціи. „Эта кулишивка”, говорите вы, “собой (sic) очень невинное созданіе, какъ невинны, напр., таблицы, красками расписанныя съ цѣлью изобразить дитяти буквы, — эта кулишивка у насъ дѣйствительно „знамено руської розні.” “Ежели-бъ ее 1859 г. (?) разумѣль былъ (sic) ц.к. какографъ Черкавскій, она непремѣнно состояла бы (sic) въ школахъ, какъ 1867 г. (?) въ протоколахъ (sic) кор. польскаго сейма”. “Польскія деньги дѣйствительно кокетничаютъ (sic) съ кулишивкой; фактически нашлись “уві Львові” господа, которые за „grosze” (?) пишутъ клеветы и доносы — кулишивкой.” „Польскіе органа „Газета Народова”, “Дзѣнникъ”, “Русь” и проч. ужасно любезничаютъ съ этой кулишивкой.” “Мальчишки, незнающіе азбуки исторіи и филологіи, очень юмористическія статьи пишутъ — кулишивкой.” “Эти господа и мальчишки эти ужасную борьбу съ „Міськвою” (?) пишутъ кулишивкой.”

---

*) Слова, слова!... Читали-ль вы. г. Стебельскій, Макиавелля, и имѣете ли-вы понятіе о сужденіяхъ этого писателя? Или вы вспомнили его такъ-себѣ, для уснащенія фразы? — Дурная привычка!

“Это каррикатурное исчадіе отца Духинскаго и матери ограниченности найдуть потомки наши въ патологіи русскаго народа.”

Судя по этой филиппике противъ „очень невиннаго созданія”, какъ называетъ г. Стебельскій кулишивку, можно было бы подумать, что фонетическое правописаніе, на Галицкой землѣ, выросло въ политическое орудіе; что, пожалуй, изъ-за него начнутся “безцеремонныя галиційскія буйства”, и что тогда, по точнымъ словамъ г. Стебельскаго, г. Кулишу пришлось бы дѣйствительно воскликнуть съ огорченіемъ: “Галиційскіе дураки (sic)! они меня не поняли!” Такое политическое значеніе какого-бы-то-ни-было въ мирѣ правописанія было бы явленіемъ невиданнымъ и неслыханнымъ: не только филологи и этнографы, но и публицисты и дипломаты должны были бы, съ опасностью жизни, поспешить въ Галицію для изученія (подъ руководствомъ г. Стебельскаго) новой силы, новаго двигателя въ челоѣчествѣ... Такъ можно было бы заключать “изъ повествованія г. Стебельскаго на основаніи общечелоѣческой логики; но у него - своя, особая логика, — и потому успокойтесь, филологи, этнографы, публицисты и дипломаты; жизнь ваша не подвергнется опасности : тотчасъ, вслѣдъ за вышеприведенными фактами злокачественнаго политическаго значенія, какое будто бы приобрѣло на Галицкой почвѣ фонетическое правописаніе, нашъ Демосѳенъ неожиданно сообщаетъ достовѣрный фактъ, разомъ парализующій всѣ остальные: “Отъ (sic) этой кулишивки во всѣхъ слояхъ владѣетъ (sic) отвращеніе почти (sic) пріувеличенное; даже (даже!) народъ ея не хочетъ знать, [*любующая на правописанію грамотъ въѣры своей!*”]. (Слова эти “выписаны съ буквальною точностью).

Извините, г. Стебельскій, если я выражу искреннее сожалѣніе о „численнѣйшей академической молодежи”, которая уполномочила быть истолкователемъ своихъ чувствъ такого неуча; какъ вы; нельзя также не вздохнуть изъ глубины души о томъ, что „общерусская идея”, органомъ которой служить “Боянь”, имѣетъ такого бѣднаго свѣдѣніями проповедника.

Изъ вашего мнѣнія о кулишивкѣ, которую вы, назвавъ невиннымъ созданіемъ, сравниваете съ расписанными таблицами для обученія дѣтей, — къ которой, по вашимъ собственнымъ словамъ, питають „почти” преувеличенное отвращеніе какіе-то „слои”, — которою могъ бы воспользоваться какой-то ц. к. какографъ, — изъ всего этого положительно видно, что вы не имѣете никакого понятія о томъ: что такое фонетическое правописаніе, какое оно имѣетъ значеніе не только практическое, но и ученое, — какая, наконецъ, у насъ его исторія.

Фонетическое, т. е. звуковое (отъ греческаго слова **φωνη**), правописаніе учить верно изображать, посредствомъ буквъ, звуки какого-либо языка согласно природѣ этихъ звуковъ и ихъ фізіологическому происхожденію.

Всѣ правописанія первоначально были (разумѣется, не научно) фонетическими, т. е. изображали слова буквами соотвѣтственными извѣстнымъ звукамъ; такъ было и у Славянъ: поэтому, напримѣръ, безгласное, въ наше время, ѣ соответствовало, въ прежнее время, извѣстному звуку и писалось, тогда для выраженія этого звука; с. св. Кирилль и Меѳодій писали, напримѣръ, въ прилагательныхъ, именахъ окончаніе родительнаго падежа единственнаго числа на **аго** потому, что такъ звучало это окончаніе въ старо-болгарскомъ языкѣ. Но, съ теченіемъ времени, по мѣрѣ того, какъ народъ живетъ, т. е. видоизмѣняется, подъ вліяніемъ мѣстоположенія и климата обитаемой имъ страны, подъ вліяніемъ своего образа жизни, подъ вліяніемъ постороннихъ народовъ, съ которыми входитъ въ соприкосновеніе, мало-по-малу измѣняется и языкъ, измѣняются и звуки. Когда эти звуки не записаны, то и измѣненія въ словопроизношеніи проходятъ безслѣдно; но когда народъ умѣетъ писать, то мало-по-малу оказывается разница между тѣмъ, какъ извѣстное слово записано, т. е. выражено извѣстными буквами (писанными звуками), и какъ оно произносится въ живомъ говорѣ. Но — привычка, по-половицѣ, другая натура; а привычки ученыхъ и учителей, старовѣровъ и неучей, подражающихъ ученымъ и старовѣрамъ, нерѣдко бывають сильнѣе самой природы и даже, г. Стебельскій, здраваго смысла. *Usus — tuynus*: въ одномъ поколѣніи вошло въ обычай изображать слова извѣстными буквами, хотя, бы и не соотвѣтственными, и вотъ — старшіе будутъ такъ писать не только сами, но будутъ учить и младшее поколѣніе писать такъ, какъ писали они, дѣды ихъ и прадеды, и какъ внуки и правнуки не должны бы писать (потому что произносятся уже иначе). Нерѣдко также ученые, независимо отъ привычки и преданія, устанавливали сами правописаніе нѣкоторыхъ словъ, добираясь до отдаленнѣйшаго ихъ корня (этимологическое правописаніе), не взирая на то, что звуки этихъ словъ давно видоизмѣнились и, съ древнѣйшихъ временъ, писались согласно духу живаго говора. Порча въ фонетическомъ правописаніи зависѣла также и оттого, что брали слова изъ другаго языка и, вмѣстѣ съ словами, принимали (вполнѣ или отчасти) и начертаніе ихъ въ источникѣ, изъ котораго черпали, не смотря на то, что по свойству языка, въ который слово перенесено, оно звукоизмѣнилось. Это-то испорченное, первоначально - фонетическое (звуковое) правописаніе называется *этимологическимъ* (корнесловнымъ; отъ греческаго слова **φωνη**) или *историческимъ* (т. е. слѣдующимъ преданію). Не имѣя, весьма часто, никакой связи съ настоящею живою дѣйствительностью роднаго

языка, оно создает значительную трудность для дѣтей и для простаго малоразвитаго человѣка – выучиться и читать и писать – (въ особенности писать) – согласно давно-прошедшему времени и давно-существовавшему звукопроизношенію, а не тому, какое существуетъ въ настоящее время. – Спрашивается, какая же практическая польза такого, запаздывающаго правописанія?? Для учащихся — лишняя тягота и затрудненіе; а для ученыхъ? — ученые узнаютъ, происхождение и исторію словъ не такимъ путемъ, – не путемъ правописанія, а филологическаго изученія. — Еще извинительно такое правописаніе тѣмъ, гдѣ оно укоренилось, — гдѣ оно велось и ведется издавна, — хотя и весьма часто расходится съ наукой о языкѣ, съ исторіей словъ, и въ весьма, весьма многихъ случаяхъ бываетъ не выдержано; — тамъ по крайней мѣрѣ, сила давности, сила привычки; отставать отъ нея, переучиваться, трудно, да и ученые старовѣры возопіютъ: такъ, на примѣръ, въ велико-русской литературѣ, не удалась попытка извѣстнаго писателя Лажечникова, издавашаго-было цѣлый свой романъ (“Басурманъ”) фонетическимъ правописаніемъ. Но новымъ-то литературамъ — зачѣмъ держаться старыхъ привычекъ? Новыя литературы, г. Стебельскій, всегда начинались фонетическимъ правописаніемъ, которое хотя не всегда строго было выдержано, но всегда преобладало и преобладаетъ въ нихъ донынѣ. Такъ Данте, Петрарка — люди весьма ученые, но живые, писали преимущественно фонетически, — такъ и теперь болѣе, или менѣе пишутъ италіянцы; изъ Славянъ не одни украинцы держатся и хотятъ, съ вашего, позволенія, держаться фонетическаго правописанія: такъ пишутъ сербы и болгары, такъ, болѣе или менѣе, пишутъ и чехи; – мы, впрочемъ, выдерживаемъ фонетическое правописаніе лучше другихъ, хотя и мы тоже платимъ еще напрасную дань староболгарщинѣ и незнанію научной фонетики. — Вы, вѣроятно, не выражались бы съ такимъ презрѣніемъ о “кулишвкѣ”, если-бъ вамъ, на примѣръ, было извѣстно, что Вукъ Стефановичъ Караджичъ, 50 лѣтъ трудившійся на пользу Славянства и сербскаго народа, издавшій, между прочимъ, сербскія пѣсни и пословицы, словарь и грамматику сербскаго языка, Караджичъ, котораго— знакомствомъ дорожили Гёте и братья Гриммы (или, быть-можетъ, вы г. Стебельскій, членъ славянской націи, съ нѣсколькими солнцами, знатъ не хотите этихъ нѣмцевъ?—), Караджичъ тоже принялъ фонетическое правописаніе для всѣхъ своихъ сочиненій и ввелъ его въ употребленіе, какъ лучшее средство для скорѣйшаго распространенія грамотности въ своемъ народѣ, вернѣе всякаго другаго правописанія выражающее звуки сербскаго языка болѣе соотвѣтствующее его духу, нежели староболгарское. Противъ него также возставали, какъ противъ еретика; а сербскій народъ все-таки пошелъ за нимъ, а не за старовѣрами.... Да и не одинъ Караджичъ такого былъ мнѣнія о фонетическомъ правописаніи.

Спросите у лучших современных филологов: что они вам скажут о возлюбленном вашем этимологическом правописании? Что это - схоластические бесполезные узы, наследованные от старых непросвещенных времен или от закореневших, в своих привычках, ученых, тогда-как фонетическое соответствует природным звукам и живой действительности и дѣлает язык и звуки его доступные всякому. — Вы, г. Стебельский, не стали бы, зѣ заносчивостью школьника, обвинять г. Кулиша чуть не в политической ереси за дѣло, которое имѣет у насъ свою исторію и разумную послѣдовательность, — къ которому г. Кулишъ не много и рукъ приложилъ. Мы, русскіе украинцы, какъ вамъ известно, homines novi — люди новые в своей литературѣ (разумѣй — народную литературу), и потому, подобно всѣмъ новымъ — народнымъ литературамъ, и наша началась фонетическимъ правописаніемъ. Загляните в перелицованную Энеиду, изданную первоначально в Петербургѣ в 1797 году. Что вы тамъ увидите? Разверните стихотворенія Гулака-Артемовскаго и Гребінки, повѣсти Основьяненка, напечатанныя в тридцатыхъ годахъ и послѣ: какое правописаніе вы тамъ найдете? Фонетическое, М. Г. — Между-тѣмъ, Котляревскій, Гулакъ-Артемовскій, Гребінка и Квітка были люди весьма просвѣщенные, а Котляревскій даже ученый для своего времени, и знали не одинъ только свой языкъ. Но в нихъ вѣялъ свѣжій духъ жизни — и они рѣшились на весьма смѣлый, по времени, шагъ. — г. Кулишъ пошелъ по пути, уже начатому в конце прошлаго столѣтія, когда, следовательно, о Духинскихъ и слуху не было, и хотя придержался прошедшаго, однакожъ исправилъ в прежнемъ правописаніи многое, что несвойственно нашему языку. Но и онъ могъ бы быть смѣлѣе и пойти дальше *); на примѣръ: можно было, подобно сербамъ, вовсе - не писать, в конце словъ, буквы ѣ, которая не имѣетъ теперь никакого значенія; принявъ существующую в церковно-славянскомъ, твердую букву є, для изображенія мягкаго звука (ради типографскаго удобства, — такъ-какъ мягкое е встрѣчается в украинскомъ языке редко), слѣдовало ввести ее

---

*) Вскорѣ (в августѣ 1857 г.) послѣ изданія “Записокъ о Южной Руси” (в мартѣ 1856 г. С.П.Б.), гдѣ впервые введено г. Кулишомъ исправленное имъ правописаніе, изданъ былъ в Москвѣ сборникъ народныхъ украинскихъ пѣсенъ, пословиць и поговорокъ, подъ общимъ названіемъ “Ужинокъ рідного поля.” Издатель скрылъ свое имя подъ буквами: “М. Г.” Ему первому принадлежитъ попытка упростить правописаніе больше, чѣмъ это сдѣлалъ г. Кулишъ: г. М. Г. исключилъ изъ нашей азбуки слѣдующія буквы: смягченныя а, о, у, (т. е. я, ё, ю), а также ѣ, ы, ъ, ѣ, о, г какъ излишнія, но при этомъ ввелъ нѣсколько надстрочныхъ значковъ. Эти значки затрудняютъ чтеніе, письмо и печатаніе, — вслѣдствіе чего, раціональная попытка эта не принялась, и правописаніе г. Кулиша возобладало.

не только въ случаяхъ соединенія этого мягкаго звука съ согласными (нпр. *сине*), но и при гласныхъ (нпр., *синіе*); въ глагольныхъ окончаніяхъ третьяго лица писать *ця*, а не *тця*, такъ-какъ въ живомъ говорѣ народа звукъ *т* въ этомъ случаѣ вовсе не слышенъ (*пытаеця, питаюця*, а не — *патаецця, питаютця*); г. Кулишь пишетъ *джерело, дзижчати, дзендзенькати, дзюрчати*, т.е. употребляетъ, вмѣсто одной, двѣ буквы, тогда-какъ это составные, сросшіеся звуки, подобно *ч*(=т + ш) и *ц*(=т + с), и могутъ быть выражены такъ: *дж* = д + ж(=з + j); *дз*=д + з. Сербы весьма благоразумно изображаютъ уже составные звуки не двумя, а одною буквою. Безъ сомнѣнія, и наше правописаніе, въ скоромъ времени, упростится, сообразно съ указаніями филологическо - фізіологической науки и практической пользы: это будетъ и рациональнѣе, и экономнѣе какъ въ отношеніи силъ учащагося, такъ и бумаги, и печатанія.

И что изъ того слѣдуетъ, г.Стебельскій, что фонетическое правописаніе нравится польскимъ газетамъ, — что какіе-то “господа” пишутъ этимъ правописаніемъ доносы и клеветы, а какіе-то “мальчишки” — пишутъ “очень юмористическія статьи”? Неужели тутъ виновата кулишивка? На этомъ основаніи, можно было бы и этимологическое правописаніе винить за то, что кто-то сочинилъ Славянскую націю, “въ которой предѣлахъ солнцамъ нельзя западать”, что этотъ кто-то также наговорилъ не мало разныхъ вздоровъ и клеветъ, пишетъ дикообразныя статьи, — и все это — этимологическимъ правописаніемъ!! -

Что за сближенія, что за выводы у васъ, г. Стебельскій! Побойтесь здраваго смысла и свидѣтельствъ исторіи! Не можетъ же не быть вамъ извѣстно, что самыя невинныя, самыя святыя вещи употреблялись во зло необузданной волей и невѣжествомъ. Вы, русскій Галичанинъ, должны очень хорошо знать, что Христово ученіе любви и мира въ святотатственныхъ рукахъ обращалось на угнетеніе, даже на истребленіе ближнихъ. Вы видите, — я не понапрасну назвалъ васъ неучемъ: если вы еще не убедились въ томъ на фонетическомъ правописаніи, то я сей часъ докажу вамъ на другомъ предметѣ. Презрительность, съ какою вы относитесь къ народному языку, приводя нѣкоторыя слова и фразы въ насмѣшку, убѣждаетъ въ великомъ вашемъ невѣжествѣ. Вамъ, вѣроятно, не нравится, что я употребилъ названіе — языкъ, а не — нарѣчіе, діалектъ: объ этомъ я спорить теперь не стану*); дѣло не въ названіи: “назовите розу — репейникомъ, она все-таки останется розой,” сказала

---

*) Филологи — Максимовичъ, Лавровскій (профессоръ Харьковскаго университета) и Миклосичъ — признають малорусскій или украино-русскій языкъ самостоятельнымъ (*selbständige Sprache*). Мнѣніе, будто нашъ языкъ “есть лишь нарѣчіе”, Б.А.Дѣдицкій считаль (Поезій І.Федьковича, 1862 г., Львовъ) „глубоко-вкорененнымъ предразсудкомъ польскихъ и російскихъ претендентовъ до гегемоніи.”

Шекспиръ, - и на-оборотъ ; я хочу только показать вамъ, что презрительность, съ которою вы относитесь къ нашей народной рѣчи оттого только, что она существуетъ гораздо болѣе въ живомъ говорѣ, въ устной словесности, нежели въ книгахъ, и что разрабатывается литературно людьми, имѣвшими несчастье вамъ не понравится, — есть съ вашей стороны — “незнанья жалкая вина.”

Какое бы благоговѣніе ни питали вы къ господствующему литературному языку — это не даетъ вамъ права не понимать весьма важнаго значенія народныхъ нарѣчій для литературныхъ языковъ, ”если вы, г.Стебельскій, принадлежите къ той академической молодежи, “которая” — по словамъ редакціи „Бояна” — “неутомимо подвизается на поли науки и умѣтности (sic). “Вмѣсто того, чтобъ - заниматься пустымъ словоизверженіемъ и скрывать свое непониманіе подъ выпренными фразами, — полезнѣе было бы для васъ застѣсть за хорошія книги и поучиться у умныхъ людей — какъ слѣдуетъ, разсуждать о тѣхъ предметахъ, о которыхъ вы беретесь поучать земляковъ своихъ. Не понимать значенія народнаго языка — Галичанину въ - особенности не простительно: вы, книжные Галичане, опираетесь на народѣ; безъ народа вы — безсильны въ борьбѣ съ врагами русской народности; безъ народа вы — ничто, или весьма немногое; значить, вамъ *необходима* тѣснѣйшая связь съ своимъ народомъ. Но возможна ли такая связь тамъ, гдѣ нѣтъ полнаго взаимнаго пониманія? Это будетъ связь формальная, — мнимая, а не дѣйствительная, не сочувственная связь; животворный токъ слова, чувство, мыслей будетъ переливаться между вами и народомъ вяло, слабо, и обѣ стороны — люди образованные и простолюдые — никогда не сольются въ одну цѣльную массу, въ одно живое, одушевленное тѣло. — Вникните въ это, и наблюдайте ежедневныя ваши сношенія съ народомъ: вы убѣдитесь въ справедливости здѣсь сказаннаго. Я не сомнѣваюсь, что и у васъ, — какъ и вездѣ, - тотъ пользуется гораздо большей симпатіей и успѣхомъ у народа, кто вполнѣ владѣетъ его языкомъ и говоритъ имъ также просто, естественно и уважительно, какъ говоритъ на немъ самъ народъ. Я увѣренъ, что въ теченіи 19 лѣтъ, т.е. съ того времени, когда у васъ признаны права русской народности, Галичане сдѣлали бы несравненно больше успѣховъ по народному просвѣщенію, въ литературѣ, по этнографіи, по развитію народныхъ учреждений и народнаго благосостоянія, еслибы программа 1848 года въ отношеніи народнаго языка была строго выполнена, а не такъ заброшена, забыта или извращена, какъ это оказывается теперь. “За наши грѣхи — находятъ Ляхи”, говоритъ народъ. — Вы, г.Стебельскій, и многіе руководители Галичины, въ томъ числѣ и редакторы „Бояна”, вѣрно, позабыли то, чему,

еще такъ недавно, и такъ разумно, поучаль почтеннѣйшій Б.А.Дѣдицкій (“Слово отъ издателя” стихотвореній Юсифа Федьковича, 1862 г., Львовъ, типографія Ставропигійскаго Института): “Понеже жіємъ въ часѣ, коли процессъ розвою родинного языка еще таки въ нашихъ очахъ происходитъ, — коли дѣло сіе таки живымъ вспольнымъ сотрудіємъ нашимъ производится: то не меньше важнымъ, якъ и наукове образование сего языка, повинно для насъ быти пристальное увзглядненье тыхъ его формъ выраженья, якіи жіють и также своимъ способомъ образуются въ устахъ народа. Прилѣжнѣйшимъ увзглядненьемъ всего складу и поединокихъ частей народного говору, оттакъ же счастливымъ ужитьемъ тыхъ же до великого дѣла образования языкового, мы, въ самуюжъ пору происходящего развитія словесного, [*доспѣти можемъ того, чого донинѣ ни одинъ изъ высшеобразованныхъ народовъ не доспѣлъ: всевозможной, большедоступной популярности книжного, литературного языка..... Даръ великій — для высшихъ навѣтъ предметовъ способомъ природнымъ, невынужденнымъ спопуляризовати форму до той степени, же предметъ и форма приступни суть, и якость мовь свойски, понятію протонародья*”].

Въ высказываемомъ вами, г. Стебельскій, пренебрежительномъ взглядѣ свысока на народный языкъ — на это священное вѣковое достояніе — выражается взглядъ схоластическій и шляхетскій вмѣстѣ (но не шляхетный), — взглядъ пошлый и вредный: это — неуваженіе къ самому народу, неуваженіе къ тому, чего нельзя не уважать сколько-нибудь просвѣщенному, сколько-нибудь развитому человеку. Знайте, что у всякого народа, въ какомъ бы, повидимому, неразвитомъ состояніи онъ ни находился, многому можно — и намъ, книжными людямъ — поучиться. Французскій историкъ Мишле, написавшій цѣлую книгу о народѣ (“Le peuple”), говоритъ, что онъ никогда не пожалѣл о своемъ общеніи съ народомъ, и всякій разъ, когда вступалъ съ нимъ въ беседу, уносилъ что-нибудь для себя поучительное. А языкъ народа — это благороднѣйшая, разумнѣйшая часть его существа; въ языкѣ народа заключается его природа, его мудрость, исторія всей его жизни. Нашъ народъ, обладающій необыкновеннымъ словеснымъ богатствомъ, представляетъ, по этому, достойнѣйшій предметъ для этнографическаго изученія, — языкъ же его — для литературнаго развитія. Несомнѣнно, — подобаеть изучать и знать обще-образованный литературный языкъ, какъ для того, чтобы пользоваться его сокровищами, такъ и для того, чтобы сохранять общую связь съ цѣлымъ русскимъ міромъ; но подобаеть также изучать и хорошо знать народный, языкъ, и, — во всякомъ случаѣ, — понимать великое его значеніе, какъ это давно понимаютъ лучшіе умы.

Для большей убѣдительности и въ развитіе высказаннаго выше, привожу мнѣнія ученыхъ о значеніи народныхъ, или мѣстныхъ, нарѣчій по отношенію къ образованному литературному языку вообще, а также и къ народному обученію въ-частности.

Вотъ-что говоритъ одинъ изъ знаменитѣйшихъ филологовъ настоящаго времени, Максъ Мюллеръ, въ своихъ “Лекціяхъ по наукѣ о языкѣ”, читанныхъ имъ, въ 1861 году, въ королевскомъ Британскомъ Институтѣ (страницы 44—46, въ русскомъ переводѣ):

“Безъ литературной обработки языкъ (вообще) никогда не достигъ бы той опредѣлительности, которая необходима для сообщенія мыслей; онъ не исполнилъ бы своей высшей цѣли, но остался бы просто говоромъ. Но значеніе литературныхъ языковъ очевидно для всякаго, а значеніе діалектовъ, для поддерживанія роста языка, раскрыто еще мало; по этому необходимо остановить больше вниманія на выгодахъ, которыя заимствуются литературными языками отъ діалектовъ. Въ отношеніи роста языка нельзя преувеличить значеніе постоянного подроста діалектовъ. Отодвиньте языкъ отъ его родной почвы, удалите его отъ діалектовъ, его питающихъ — и вы тотчасъ же задержите его естественный ростъ.

“Едва можно составить себѣ понятіе о неограниченныхъ средствахъ діалектовъ. Если литературные языки установили *одинъ* какой-либо общій терминъ, ихъ діалекты доставляютъ пятьдесятъ, хотя каждый съ своимъ особымъ отгнкомъ значеній. Если въ прогрессѣ общества развились новыя комбинаціи мысли, діалекты тотчасъ доставляютъ требуемыя названія изъ запаса своихъ такъ - называемыхъ излишнихъ словъ...”

“Классическій латинскій языкъ сдѣлался неподвижнымъ и стоячимъ послѣ того, какъ сталъ языкомъ законодательства, религій, литературы и общей образованности, онъ не могъ расти, потому что не могъ измѣняться, или уклоняться, отъ своей классической точности, - онъ былъ весь проникнутъ своимъ собственнымъ духомъ”.

“Литературные діалекты или, какъ ихъ обыкновенно называютъ, классическіе языки, платятся за свое временное величіе неизбѣжнымъ упадкомъ. Они подобны стоячимъ озерамъ возлѣ большихъ рѣкъ; они образуютъ резервуаръ того, что нѣкогда было живою и текучею рѣчью” (т.е. народными діалектами, — этими “питательными потоками”, какъ называетъ ихъ Максъ Мюллеръ), “но что теперь уже не захватывается теченіемъ главнаго русла...”

“Классическій или литературный ідіомъ можно еще вѣрнѣе сравнить съ замерзшею поверхностью рѣчки, блестящею и гладкою, но

ощепенѣвшею и холодною....

“Коль-скоро языкъ теряетъ свою неограниченную способность измѣняться, свою беззаботность обо всемъ томъ, что онъ расточаетъ, свою готовность мгновенно исполнять желанія ума и сердца”, (посредствомъ прилива свѣжихъ силъ изъ народныхъ діалектовъ), “то его естественная жизнь обращается въ чисто - искусственное существованіе. Онъ можетъ жить еще нѣсколько времени, но хотя представляется на видъ главнымъ побѣгомъ, — на дѣлѣ онъ только сломанная и вянущая вѣтвь, медленно опадающая отъ ствола, изъ котораго выросла.”

Вотъ — на какія послѣдствія, г.Стебельскій, вы хотите осудить образованный литературный языкъ, пренебрегая народнымъ языкомъ, лишая послѣдній того уваженія, той свободы въ развитіи, на которыя имѣетъ право все живое и необходимое, — необходимое для того, чтобы духъ человѣка всѣ его способности, проявлялись, подобно природѣ, во всемъ своемъ разнообразіи! — Думайте и пишите на томъ языкѣ, на каторомъ — вамъ кажется — удобнѣе думать и писать, но не пренебрегайте и другимъ, не топчите безразсудно того, что стремится жить, что доказываетъ ясно свою живучесть, и что вамъ же самимъ можетъ оказать пользу. — Литературная обработка какого-бы-то-ни-было нарѣчія, вызываемая естественною силою самопоявляющихся талантовъ, поддерживаемая общественнымъ сочувствіемъ, никогда не можетъ помешать никакой образованной литературѣ, никакой разумной идеѣ, никакому единенію: развитіе разныхъ Славянскихъ языковъ и нарѣчій послужило бы только къ обогащенію того одинаго общеславянскаго литературнаго языка, какой можетъ образоваться въ будущемъ, когда наступитъ всеславянское объединеніе, и потребность въ одномъ общемъ органѣ чувствъ и мыслей оцутится всеми сама-собою. Мѣстные языки или нарѣчій не только не будутъ помѣхой, а, напротивъ, полезнейшимъ подспорьемъ: съ появленіемъ въ обществѣ новыхъ комбинацій мысли, діалекты, какъ объяснилъ Максъ Мюллеръ, “доставятъ требуемыя названія во множествѣ изъ запаса своихъ *такъ-называемыхъ* излишнихъ словъ.”

Такимъ-образомъ, г.Стебельскій, наука и опытъ доказываютъ, что, подвергая преждевременной смерти народный языкъ, вы, этимъ самимъ, наносите смертельную рану и тому вамъ “невѣдомому”, чему такъ усердно поклоняетесь; преследуя то, что редакція “Бояна” весьма остроумно называетъ “литературнымъ (!), сепаратизмомъ (!!)", — на что она, вмѣстѣ съ „численнѣйшею академическою молодёжью” и, вообще,

“съ молодцами безъ вѣнцовъ авторитета”, “смотреть съ негодованіемъ и презрѣніемъ”, — вы оказывали медвѣжьёю услугу*) и тому языку, “которымъ пишетъ и говоритъ Русь закордонная, и которой”, — какъ увѣряеть “Боянь” своихъ — должно-быть — весьма наивныхъ читателей и весьма плохихъ филологовъ, — есть “нищо инное, какъ письменный галицко-русскій, выобразовавшійся съ временемъ изъ трехъ рознорѣчій: волынско-подольского, галицко-надднѣстрянскаго и угрокарпатскаго!!”

Но, можетъ быть, на убѣжденіе ваше безсилень подѣйствовать Максъ Мюллеръ: чего добраго! онъ хоть и солнце науки, но не болѣе, какъ обангличанившійся нѣмецъ, а вы — многосолнечный сынъ Славянскон націи; — въ такомъ случаѣ, я подкрѣплю и пополню мнѣніе Мюллера другимъ авторитетомъ, въ разумности, безпристрастіи и не-сепаратистичности мнѣній котораго вы, навѣрное, не усомнитесь. Этотъ авторитетъ — г. Юркевичъ, бывшій профессоръ Кіевской духовной Академіи, а нынѣ — Московскаго Университета, которымъ былъ приглашень, въ 1862 году, на кафедрѣ логики, психологіи и исторіи філософіи. Въ „Чтеніяхъ его о воспитаніи” (Москва, 1865) вы можете прочеть слѣдующія превосходныя и превосходно-выраженныя мысли; хотя онѣ относятся собственно къ Россіи и — въ частности — къ преподаванію языка въ школахъ, но выведены изъ общечеловѣческаго начала, и потому поучительны всюду:

“Между языками образованнымъ и мѣстнымъ существуетъ такое же отношеніе, какъ между общимъ и индивидуальнымъ. — Все, что есть въ мѣстномъ языкѣ прекраснаго, жизненнаго и заслуживающаго сдѣлаться общимъ, усвоется письменнымъ образованнымъ языкомъ, который находится въ живомъ развитіи. Это — борьба, въ которой побѣда всегда остается на сторонѣ общаго, потому-что общее опирается на всѣ силы, а индивидуальное на нѣкоторыя силы даннаго круга.

“Тамъ, гдѣ обще-образованный языкъ поглощаетъ мѣстныя нарѣчія, или тамъ, гдѣ нарѣчія вымирають, и языкъ общеобразованный теряетъ способность жизненнаго, органическаго развитія, онъ какъ бы кристаллизуется и дѣлается стереотипнымъ: могутъ увеличиваться декорации, но не самородная красота. Настаетъ пора, когда языкъ развивается исключительно на почвѣ логической и пріобрѣтаетъ формальныя качества тонкости, ловкости, гибкости и ясности: не увеличивая своихъ сокровищъ, онъ пользуется ими съ искусствомъ и отчетливостью, какія свойственны не органической капризной жизни, а мертвому и податливому механизму. Языкъ механизуется.... *И такъ нежелательно, чтобы борьба образованнаго языка съ мѣстными*

---

*) См. басню Крылова: “Пустынникъ и Медвѣдь”.

*нарѣчіями была истребительная. Онъ долженъ бы относиться къ нимъ какъ единство къ разнообразію; примѣръ такого отношенія мы находимъ въ человѣческомъ духѣ, гдѣ одинъ выработавшійся характеръ совмѣщается со множествомъ разнообразныхъ привычекъ и наклонностей. но установленіе этого отношенія не зависитъ отъ человѣческихъ расчетовъ. Если мѣстныя нарѣчія замѣняются новыми пріобрѣтеніями, тѣ сокровища, которыя переданы ими общеобразованному языку, если матери неистощимы въ изобрѣтеніи колыбельныхъ пѣсень, если народъ не потерялъ способности и наклонности выражать свои ощущенія въ поэтическомъ лиризмѣ и облекать событія въ формы эпоса, то между языками общеобразованнымъ и мѣстнымъ устанавливается, вмѣсто борьбы, *взаимность услугъ, или живой обмѣнъ силъ и совершенствъ.**

“Обученіе молодаго поколѣнія письменному образованному языку и развитіе въ немъ способности владѣть сокровищами этого языка есть главная и высшая цѣль первоначальной школы: но при усовершенствованіи устнаго языка дѣтей учитель долженъ обнимать свою задачу со стороны теоретической и нравственной. Если, вмѣсто образованнаго языка, онъ навязываетъ ученикамъ *языкъ школьный*, если ученикъ съ своимъ языкомъ представляетъ олицетворенную грамматику, то *это ни къ чему не годится.* Далѣе, мѣстный языкъ и устный образованный языкъ должны всгупить въ сознаніи и убѣжденіи ученика, въ отношеніе постепенности, какъ хорошее и наилучшее, какъ полезное и полезнейшее; образовать между ними враждебную противоположность вредно въ умотвенномъ и нравственномъ отношеніи: въ умтвенномъ потому, что ученикъ потерялъ бы способность и навыкъ усвоить дѣйствительныя красоты языка мѣстнаго и переносить ихъ въ свой образованный языкъ; въ нравствеянномъ потому, что хотя похвально, если для него языкъ отечества сдѣлался языкомъ роднымъ, однако не похвально, если въ то же время языкъ родины сталъ для него языкомъ иностраннымъ. Слѣдуетъ заботиться, чтобы въ ученикѣ не родилось неуваженіе къ окружающему его обществу или даже къ его роднымъ. Какъ только ученикъ имѣлъ глупость убѣдиться, что его родные не умѣютъ говорить по-человѣчески, одинъ изъ чистѣйшихъ нравственныхъ союзовъ разорванъ, и въ молодомъ сердцѣ положены зачатки глубокой безнравственности.”

Когда я читаю эти послѣднія строки, исполненныя неопровержимой истины, мнѣ такъ и кажется, будто авторъ наблюдалъ это явленіе въ Украинѣ или Галиціи. Тамъ, въ училищахъ, на каждомъ

шагу встрѣчаются учителя и начальники, которые, подъ влияніемъ измышленнаго страха сепаратизма, подъ вліяніемъ разныхъ невѣжественныхъ тенденцій, не ограничиваются обученіемъ дѣтей образованному литературному языку и развитіемъ способности — владѣть сокровищами этого языка — нѣтъ! они подвергаютъ мѣстный, материнскій языкъ насмѣшкамъ и презрѣнію, заставляють дѣтей скрывать любовь къ тому, что мило и дорого съ первыхъ дней жизни въ родной семьѣ, и даже вырываютъ изъ рукъ учениковъ книжки, напечатанныя, съ дозволенія цензуры, на народномъ языкѣ, если онѣ случайно попадутъ къ нимъ! Такимъ-образомъ, въ самомъ зародышѣ уничтожается то, изъ чего ученикъ почерпнулъ бы благороднѣйшія чистѣйшія чувства! Ибо до-сихъ-поръ украинско- и галицко-русская литература не напечатала ни одной книжечки, за которую можно было упрекнуть ее съ нравственной или политической стороны; “Сільска бібліотека”, напримѣръ, изданная Каменецкимъ въ 40 выпускахъ, — съ самымъ строгимъ выборомъ изъ сочиненій Квитки (Основьяненка), Шевченка, Кулиша, Стороженка, Марка Вовчка, Ганны Барвинокъ и другихъ — во всѣхъ отношеніяхъ безукоризненна, и могла бы быть раздаваема ученикамъ, какъ превосходнѣйшее нравственно-эстетическое чтеніе. При бѣдности вообще русской литературы въ книгахъ для народнаго и дѣтскаго чтенія, лишать дѣтей и народъ такого воспитательнаго пособія - это непонятное заблужденіе, или непростительная, жалкая вина предубѣжденія и незнанья.

Въ вопросѣ о нашемъ языкѣ есть еще эстетическая и моральная сторона, отлично - выясненная однимъ писателемъ, имени котораго я не назову, такъ-какъ дѣло не въ имени. Вотъ его слова*):

“Замѣчательнень тотъ фактъ, и намъ нельзя на немъ не остановиться: что одинъ и тотъ же писатель (Квитка), производя на читателей неотразимое впечатлѣніе малороссійскимъ языкомъ, оставленъ ими безъ вниманія на великорусскомъ. Здѣсь мы видимъ доказательство, какая тѣсная связь существуетъ между языкомъ и творящею фантазіей писателя, и въ какой слабой степени передаетъ языкъ другаго народа понятія, которыя выработались не у него и составляютъ чужую собственность. Какъ въ пѣснѣ музыка, такъ и въ книгѣ языкъ есть существенная часть изящнаго произведенія, безъ которой поэтъ не выполнѣ дѣйствуетъ на душу читателя. Я слышалъ отъ нѣсколькихъ уроженцевъ великороссійскихъ губерній, научившихся отчасти языку

---

*) “Русская Бесѣда! 1837 года; издававшаяся въ Москвѣ гг. Кошелевымъ и Аксаковымъ.

малороссійскому, что для нихъ легче понимать наши народныя историческія думы въ подлинникѣ, нежели въ переводѣ. Это значить, что тамъ сохранена гармоническая связь между языкомъ и предметомъ, которая въ переводѣ безпрестанно нарушается. По этому-то закону, во всѣхъ литературахъ, каждый самостоятельный поэтъ имѣетъ свой особенный языкъ, который только и хорошъ для того взгляда на жизнь, для того склада ума, для тѣхъ движеній сердца, которые одному ему свойственны. Переложи его рѣчь на языкъ другаго поэта, и она потеряетъ много своей прелести. У насъ въ Малороссіи, Квитка представляетъ не единственный примѣръ безсилія передать свои малороссійскія концепціи на языкѣ великорусскомъ. Гулак-Артемовскій, составляющій переходъ къ нему отъ Котляревскаго, написалъ нѣсколько превосходныхъ комическихъ и сатирическихъ стихотвореній, которыя мы знаемъ наизусть, и остался совершенно неизвѣстнымъ писателемъ въ русской литературѣ, хотя положилъ несравненно больше труда на русскіе стихи и прозу. Гребінка, современникъ Квитки, оставилъ намъ дышащія свѣжестью и истиною картины изъ малороссійской природы и жизни въ своихъ “Приказкахъ”, и тотъ же Гребінка писалъ по-великорусски слабыя повѣсти изъ народныхъ преданій и безвкусные стихи.

“Наконецъ, величайшій талантъ южно русской литературы, пѣвецъ людскихъ неправдъ и собственныхъ горячихъ слезъ - Шевченко, напечатавъ небольшую поэму (“Тризна”) на великорусскомъ языкѣ, изумилъ своихъ почитателей не только безцвѣтностью стиха, но и вялостью мысли и чувства, тогда-какъ въ языкѣ малороссійскомъ онъ образовалъ, или лучше сказать, отыскалъ формы, которыхъ до него никто не предчувствовалъ, и изъ мѣстныхъ явленій жизни создалъ цѣлый міръ новой, никѣмъ до него не созданной поэзіи. Въ его стихахъ языкъ нашъ сдѣлалъ тотъ великій шагъ, который дѣлается только совокупными усиліями цѣлаго народа, въ теченіе долгаго времени, или волшебнымъ могуществомъ генія, заключающаго въ своей единицѣ всю врожденную художественность родного племени. Они, какъ любимая пѣсня, пронеслись изъ конца въ конецъ по всей южной Руси; они пришли въ души каждому званію, возрасту и полу, и изданіе ихъ въ свѣтъ сдѣлалось почти ненужнымъ. — Называютъ его безумнымъ патріотомъ; а между тѣмъ онъ-то и нанѣсъ первый ударъ тому вредному мѣстному патріотизму, который поднимаетъ на ходули своихъ аттестованныхъ исторією героевъ и отворачиваетъ глаза отъ доблестей сосѣдняго народа, — тому патріотизму, который полагаетъ свою славу не въ успѣхахъ благоденствія цѣлой страны, а въ торжествѣ какой-нибудь партіи, или даже нѣсколькихъ лицъ, иногда очевидно во-вредъ всему народонаселенію... Такъ! онъ

доходилъ до безумія въ изліяніи своего гнѣва на беззаконія людскія; онъ былъ неистовъ, когда призывалъ небо и землю противъ тѣхъ, кого считалъ онъ виновниками страданій ближняго.

Но кто же осудить поэта за то, что, поддавшись невыносимой боли сердца, онъ не соблюдалъ мѣры своимъ воплямъ?... Обязанный одному — себѣ духовнымъ воспитаніемъ, не имѣвъ предшественниковъ и образцовъ на своемъ литературномъ поприщѣ, появясь внезапно, точно съ неба, посреди застоя нравственной жизни въ Малороссіи, съ своимъ горячимъ плачемъ, съ своими новыми для слуха пѣснями, съ своими врожденными, ни отъ кого незаимствованными, стремленіями, онъ не могъ быть тотчасъ оцѣненъ по достоинству критикой. Онъ это зналъ самъ; онъ говорилъ объ этомъ въ первыхъ своихъ стихотвореніяхъ и искалъ себѣ единственной награды въ слезахъ сочувствія со стороны родныхъ красавиць, — въ чемъ и не ошибся... Заплакали отъ его нѣжныхъ и горькихъ рѣчей не однѣ женщины. Кто позабылъ давно уже юношескія стремленія къ правдѣ и добродѣтели, кто погрузился въ равнодушіе къ всякому недостойному дѣлу и призналъ случайныя формы жизни за непреложный законъ для своихъ чувствъ и мыслей, — и тотъ былъ потрясенъ ими до глубины души — и неудержимыя слезы, показали ему самому далеко заброшенный въ засоренной душѣ юношескій его образъ...

“Не наша вина, если уроженцы северной Россіи не включаютъ нашего языка въ число разнообразныхъ предметовъ своей любознательности. Мы, напротивъ, не уступаемъ Великороссіянамъ ни въ-чемъ относительно знанія родной ихъ рѣчи, и пускай безпристрастный судья рѣшить, на чьей сторонѣ преимущество основательнаго суда о предметѣ. Намъ очень добродушно совѣтуютъ оставить разработку малороссійскаго, языка; но это совѣтуютъ люди, неимѣющіе понятія о томъ, какое вліяніе имѣетъ высоко-развитая сила и красота роднаго слова на нравственное, а вмѣстѣ съ тѣмъ и на вещественное, благосостояніе цѣлаго племени. Намъ, наконецъ, доказываютъ неоспоримыми фактами, что Малороссіянинъ, присоединяясь къ писателямъ великорусскимъ, имѣетъ обширный кругъ читателей, слѣдовательно болѣе достигаетъ цѣли каждаго дѣятельнаго ума разливать въ обществѣ свои убѣжденія. Правда, оно заманчиво; но только ни одинъ изъ малороссійскихъ поэтовъ — въ томъ числѣ даже и Гоголь — не былъ удовлетворенъ своими сочиненіями на языкѣ сѣверно-русскомъ. У каждаго изъ нихъ всегда оставалось на душѣ томительное сознаніе, что онъ не исполнилъ своего назначенія, — по выраженію Гоголя, принести пользу ближнему, и дѣйствительно не принесъ ее въ той мѣрѣ, въ какой родное слово приносить пользу родному сердцу. Положимъ, что поэту, среди иноплеменниковъ,

внимаетъ много умовъ, что его голосъ проникаетъ во множество сердець, но то ли онъ производитъ на нихъ впечатлѣніе, какое произвелъ бы на своихъ земляковъ, когда-бъ обратился къ нимъ на незамѣнимомъ языкѣ дѣтства, — на томъ священномъ языкѣ, посредствомъ котораго мать внушала ему правила честности и добродѣтели? Я знаю, что друзья, сошедшіеся на позднемъ пути жизни, могутъ нѣжно и горячо любить другъ друга, но будетъ ли бесѣда ихъ такъ жива, какъ тѣхъ друзей, которыхъ дѣтство связано съ общими воспоминаніями, общими порывами сердець, общими муками и радостями? И заговоришь ли такъ понятно, такъ увлекательно, безъ искусства краснорѣчія, съ человѣкомъ, хоть и любимымъ, и уважаемымъ, но воспитаннымъ подъ другими влияніями, какъ съ тѣмъ, чье сердце издавна привыкло бить одинъ тактъ съ твоимъ собственнымъ? Что же тутъ говорить о числѣ людей, которые подвергнутся нашему нравственному вліянію? Не въ количествѣ дѣло, когда рѣчь идетъ о высокыхъ требованіяхъ души человѣческой; дѣло въ качествѣ почвы, на которую падаетъ наше слово, дѣло въ той силѣ, съ которою оно поражаетъ умы и сердца слушателей. Какъ же не странно, какъ не дико называть нелѣпостью потребность души, которая только этимъ, а не другимъ путемъ можетъ сообщить другой душѣ свою животворную силу? Резонерствомъ ничего съ этимъ стремленіемъ не сдѣлаешь оно зарождается глубже въ душѣ, нежели самыя здравыя и основательныя разсужденія. Дѣло тутъ не въ одной разности языковъ; дѣло въ особенностяхъ природы человѣка и народа, которыя на каждомъ шагу оказываются въ способѣ выраженія мыслей, чувствъ, движеній души и которыя на языкѣ, не природномъ автору, выразиться не могутъ.

Нашъ языкъ принадлежитъ не ничтожному народу, который присоединился, въ половинѣ XVII вѣка, къ московскому царству. Этотъ народъ большею частію состоялъ изъ характеровъ самостоятельныхъ, гордыхъ сознаниемъ своего человѣческаго достоинства; онъ, въ своихъ нравахъ и понятіяхъ, хранилъ и хранить до сихъ поръ начала высшей гражданственности; онъ придалъ Россіи множество новыхъ, энергическихъ дѣятелей, которыхъ вліяніе не мало способствовало развитію государственной силы Русскаго народа; онъ, наконецъ, пришелъ въ единоплеменную и единовѣрную ему Россію съ языкомъ, богатымъ собственно ему принадлежащими достоинствами, которыя въ будущемъ своенародномъ, обриваніи литературы должны усовершенствовать органъ русскаго чувства и русской мысли, — этотъ великій органъ, по степени развитія котораго цѣнятся исторіею народы.”

Всѣ вышеприведенныя мнѣнія достаточно розъяснивъ предметъ нынѣшняго разномыслія — какъ съ вами, г. Стебельскій, такъ и съ другими

непризванными просвѣтителами галицко-русского народа, – убѣдительно доказывают неправоту вашихъ сужденій о значеніи и назначеніи народнаго языка. – И такъ – говоря словами великаго кобзаря -

“Не цурайтесь того слова,	На всій землі безконешній
Що мати спѣвала,	Веселого дому.
Якъ малого сповивала,	— Настане судъ — — — и не буде
Зъ малимъ розмовляла...	Кому помагати;
Бо хто матір забуває,	Одцураєця братъ брата
Того Богъ карає, -	И дитини мати;
Чужі люде цураюця,	И димъ хмарою заступить
Въ хату не пускають;	Сонце передъ вами —
Свої діти — мовъ чужіи, —	И на віки прокленетесь
И немає злomu ,	Своїми синами!

Это — авторитетъ особаго рода, убѣдительный безъ ученыхъ доказательствъ, какъ власть имѣющій, — авторитетъ самороднаго поэта, который, хотя возросъ и возмужалъ въ виду большаго столичнаго міра, но, родясь въ бѣдной сельской хатѣ, сохранилъ неизмѣнную любовь къ своему народу до могилы и вѣщимъ чутьемъ, унаслѣдованнымъ отъ народа, но только угадывалъ, слѣдуетъ ли сберець языкъ его, но и доказать своими неподражаемыми твореніями, стоитъ ли беречь этотъ благозвучный, самобытный, сильный языкъ, эту живую душу, которую грѣшно скрывать, по его собственному выраженію. “Что италіянскіи языкъ между романскими, то малорусскій между славянскими, — говаривалъ Гнѣдичъ, знаменитый переводчикъ Иліады. Какъ же рѣшиться, — по одному произволу, или по невѣрному расчету холоднаго ума, — рвать такую струну въ такой дивной, стройной арфѣ, какъ языкъ человѣческой? Въ февралѣ 1859 г., Шевченко, подъ впечатлѣніемъ разговора о положеніи Галицкой Руси, написалъ, въ подражаніе псалму, стихотвореніе, въ которомъ заключаются слѣдующіе стихи, обращенные къ надменнымъ врагамъ русской народности:

— „Воскресну Я! Господь вамъ скаже, —
„Воскресну нині — ради їхъ,
Людей закованихъ моіхъ —
Убогихъ нищихъ .... Возвеличу
Малихъ отихъ рабівъ німихъ
Я — на-сторожі коло їхъ —
Поставлю слово! ...
И пониче,
Неначе стоптана трава
И думка ваша, и слова...

Таку велику силу видѣль Шевченко въ словѣ! Если и эти стихи не внушаютъ вамъ сочувствія къ языку, на которомъ они писались, и вы по прежнему желаете подавить его своею этимологическою премудростью, то вы слишкомъ туги на ухо, — и мнѣ остается пожалѣть, что я такъ долго говорилъ съ вами; вы, значить, принадлежите къ числу тѣхъ людей, которые и слыша не слышатъ. — Въ заключеніе своего письма, вы, г. Стебельскій, обѣщаете написать “оду до Кулиша”, когда онъ “съ огорченіемъ воскликнетъ: “Галиційскіе дураки!” (это ваши слова) “они меня не поняли”.

Для чего бы вы ни вдохновлялись — для оды ли, или для памфлета, — то и другое требуетъ здраваго смысла, чувства правды и знанія языка. Поэтому не мѣшало бы вамъ, — прежде чѣмъ вы приступите, къ своему сочиненію, — сперва прочесть одну изъ “Приказокъ” Евгенія Гребінки: “Сонце та Хмари”*), а потомъ строго, себя повѣритъ: способны ли вы судить основательно и безпристрастно, и выучились ли вы литературно писать на какомъ нибудь, языкѣ? — Предупреждаю васъ именемъ всѣхъ, кто знаетъ русскій языкъ и не терпитъ чтобъ его уродовали: пока языкъ вашихъ грядущихъ твореній будетъ напоминать вашъ нынѣшній, т.е. языкъ школяреи западной Руси XVIII вѣка, — мы дѣти XIX -го будемъ лишены счастья внимать вамъ. — Прощайте! “Яке магай-бі, тако й бувай-здоровь.”

Русинь.

---

*) Малороссійскія приказки, Евг. Гребінки, въ отдѣльномъ Петербургскомъ изданіи 1834 года, и въ V томѣ полнаго собранія его сочиненій изданныхъ Литовымъ 1862 г. С. П. Б.

СОНЦЕ ТА ХМАРИ

Ось Сонечко зійшло — и свѣтить намъ и гріє,
И Божий миръ якъ маківка цвіте,
На небі чистому — гень!— Хмара бованіє.
Та Хмара надулась и річь таку гуде:
- Що вже міні се Сонце надоіло!
Чого воно такъ землю веселить?
Хочь я насуплюся — воно таки блищить ....
Я полечу ему на зустрічъ сміло,
Я здужаю его собою затемнить.”
Дивлюсь — и Хмарами півъ неба замостило,
На Сонечко мовъ нічю налягло
А Сонце— вишче підилило
И Хмари ті позолотило...

Пантелеймон Куліш і українська національна ідея

Пантелеймон Олександрович Куліш був одним з найвизначніших представників тієї генерації української інтелігенції, яка стояла біля джерел політичного і культурного відродження українства. Він критично розглядав процеси життя рідного народу з погляду національної ідеї як необхідної передумови становлення нації та національної держави і поставив перед українцями високі моральні і духовні вимоги. Куліш став на шлях пропатора національної консервативної ідеології в той час, коли український народ залишався в духовній і політичній неволі.

Пантелеймон Куліш народився 27 липня (за старим стилем) 1819 року в містечку Вороніж, тепер Шосткинського району Сумської області. Його батько походив з родини козацько-старшинського роду, яка, втрапивши документи про дворянське походження, займалася хліборобством. Пізніше це позначилось і на долі молодого Куліша, якого через відсутність документів про дворянство відрахували з числа студентів Київського університету св.Володимира, йому, правда, було дозволено відвідувати лекції вільним слухачем.

Перебуваючи в стінах університету, Куліш познайомився з молодим професором Михайлом Максимовичем і разом з ним працював над систематизацією українських народних пісень.

У 1842 році Куліш працював учителем в дворянській школі в Луцьку, де почав писати повість з часів гетьманщини “Михайло Чернишенко”. Невдовзі він переїжджає до Києва і знову учителює в дворянській школі на Подолі. В Києві видав написану в Луцьку повість та ще ідилію “Орися”.

Доля звела Куліша з Тарасом Шевченком, який служив при Київській археографічній комісії, з молодим професором історії університету Миколою Костомаровим і студентом Василем Білозерським. Саме з цього гуртка народилося Кирило-Мефодіївське братство. Та коли воно розгорнуло свою нелегальну діяльність, Куліш переїхав до Петербурга. Звідси у 1847 році він виїхав в Європу з метою вивчення слов'янських мов. Та у Варшаві його заарештували у зв'язку із справою Кирило-Мефодіївського товариства.

Слідчим не вдалося довести його участь у діяльності Товариства, та все ж він опинився під наглядом поліції. Цікаво познайомитися з висновками III відділення щодо особистої діяльності Куліша: “Кулиш сознался, что он, любя пламенно свою родину, побуждал еще друзей своих писать на малороссийском языке, восстанавливать нравы и обычаи собственно украинские, заводит школы для образования простого

народа, собирать деньги для издания сочинений в пользу этого народа, рассуждал о способах освобождения крепостных людей, присовокупляя, впрочем, что все это делал он по одной любви к Малороссии, без всякой политической цели” [1, 81].

Після чотирьох місяців ув'язнення в Олексіївському рavelіні Кулішеві довелося ще три роки побути в засланні. Були заборонені і вилучені з продажу його твори “Книга о ділах народу українського і славного війська українського”, “Михайло Чернишенко”, “Україна”.

Після заслання Куліш добився дозволу повернутися до Петербурга, де займався журналістикою і перекладацькою діяльністю. У 1858 році він видає перший том “Записок Южной Руси”.

Ця праця мала стати справжньою енциклопедією українознавства, через рік вийшов другий том “Записок Южной Руси”, роман “Чорна Рада” і “Грамматика” для народу. В заснованій ним власній українській друкарні протягом трьох років під загальною назвою “Сільська бібліотека” вийшли твори Шевченка, Квітки, Марка Вовчка, дружини Куліша Ганни Барвінок. Загалом було видано до 40 дешевих книжок для народу. Отже, Куліш практично здійснював свою мрію просвітництва незможних верств українського населення.

Куліш намагався здійснити видання українського журналу. У листі до свого приятеля Галагана він писав у 1857 році: “У мене така думка, щоб дати южнорусскому слову гражданство... Щоб виробити форми змушалої нашої мови на послугу мислі всечоловічній... одно-два популярних созданий – і словесність пустила б глубоко корінь у свій рідний грунт” [6, 58].

У 1858 році в Петербурзі почав виходити перший український журнал “Основа” під редакцією Василя Білозерського. Куліш публікує тут низку критичних і літературознавчих статей, історичних праць, оповідань, поезій. Під впливом такої великої подвижницької праці на нього стали дивитись як на справжнього лідера українського національного руху. Але, як вважають дослідники, часи видання журналу “Основа” були апогеєм популярності Куліша. Роль тут відіграли не тільки об'єктивні фактори (перестав у 1862 році виходити журнал, а наступного року з'явилися валуєвські циркуляри), а й фактори суб'єктивні, які дуже добре визначив Д.Дорошенко: “Природа щедро наділила Куліша своїми дарами, обдарувала його бистрим і спокійним розумом, залізною волею, хистом до письменства й до всякого мистецтва, дала йому тонке розуміння краси у природі і в людській творчості... Але в його не було одного – хисту громадського організатора. Це була холодна, замкнена в собі людина, яка не вмiла з'єднувати в собі людей, навіть гуртувати їх біля спільного діла: Куліш умів працювати тільки самотужки й не боявся тоді звалювати на себе стільки праці, скільки й десяткам людей було не під силу. Працювати з другими поруч було йому незручно; йому потрібні були помічники, слухняні виконавці його наказів, але не товариші-

співробітники. Другого місця ніде він займати не хотів, воліючи бути першим у малому ділі, ніж другим у великому” [6, 58].

Ускладнились стосунки Куліша з шурином Василем Білозерським із-за лідерства в журналі “Основа”. Пізніше напруженими стали його відносини і з Миколою Костомаровим. Костомаров ставився до українського козацтва традиційно позитивно. Куліш же бачив у козацтві лише руйнівну і деструктивну силу.

У 1664 році Куліш дістав у Варшаві посаду директора духовних справ і члена комісії для перекладу польських законів. Із-за цього ще більше ускладнились його відносини з представниками українського руху. Йому робили закид, що він, мовляв, не може працювати там, де було неприязне відношення до українства. Куліш же вважав, що українці мусять взяти реванш за колишні утиски. Варшава приваблювала Куліша ще й тому, що у варшавських архівах і бібліотеках зберігалось чимало унікальних матеріалів з української історії.

Перебуваючи в польських землях, Куліш зав’язав інтенсивні стосунки з діячами українського руху в Галичині. Власті запропонували йому або опублікувати в пресі своє зречення українських національних поглядів, або ж покинути державну службу. Своїх поглядів він не зрікся і тому, був звільнений з посади.

Після кількарічних подорожей за кордоном Куліш у 1673 році повертається до Петербурга і там редагує “Журнал Министерства путей сообщения”, займаючись водночас плідною літературно-науковою діяльністю. А у 1677 році він остаточно залишає державну службу і повертається в Україну. Оселяється на своєму хуторі Мотронівка (нині село Оленівка Борзенського району Чернігівської області) і до самої смерті у 1697 році проживав у ньому.

Наріжним каменем політичного світогляду Куліша стає палка любов до України, істинний патріотизм. Для нього Україна – не тільки найцінніша святиня. У своїй науковій, поетичній і публіцистичній творчості він глибоко і різнобічно досліджує її історію, культуру, весь нелегкий і трагічний шлях рідної Вітчизни.

Куліш збирався створити міфологізовану історію України, де б розказав світу про героїчне минуле українського народу. Цю рису творів Куліша підмітили і працівники III відділення під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства, відзначивши, що йому властиві “преувеличенные и ложные понятия о Малороссии и прежней ее славе”. III відділення непокоїла ідея Куліша про те, що український народ має таке ж право на існування і власний розвиток, як і усі інші народи.

Куліш пропонував досліджувати історію України у діяннях найвизначніших осіб на тлі її державного розвитку. Спершу він абсолютно беззаперечно вважає часи Київської Русі першою формою українського суспільного життя й української державності. Потім була доба так званого “литовського” періоду, коли, на думку Куліша,

український народ мав розвиватись “під однією державою з народом литовським як рівнії з рівним і вільнії з вільним”. Ці слова про рівноправні відносини з усіма народами стали головною ідеєю не тільки творчості Куліша, але й значної частини української інтелігенції ХІХ століття.

Основна увага при характеристиці “литовського” періоду Кулішем приділяється козацьким гетьманам. Він перейнявся не тільки їх героїчними діяннями, а й трагічною долею. З особливою силою ці почуття звучать у “Книзі о ділах народу українського і славного війська Запорізького”. Тут туга за українською славою міцно поєднується з ідеєю особливої української значимості і мучеництва.

У вступному слові до “Книги історії українського народу”, написаному російською мовою, Куліш відзначає: “Изо всех народов, населяющих землю, ни один не поднял таких отважных и благородных подвигов на пользу христианства, ни один не претерпел стольких мучений и всякого рода бедствий за веру и любовь к родине, как народ малороссийский. Но /.../ уже только немногие из нас знают, что значит гетманщина, что значит Украина, что значит козачество” [1, 67].

Досліджуючи той етап історії України, коли вона опинилась під владою Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої, Куліш описує спільну боротьбу українців, литовців і поляків проти татар, підкреслює, що українці тоді були в союзі рівних: “Україна була в соєдиненії з Литвою шестьдесят шість літ, аж поки один литовський князь Ягайло став королем польським і прилучив свою землю до Польщі. Тоді й наш народ пристав з Литвою до поляків, як рівний до рівних і вольний до вольних. От тоді-то во всіх трьох землях, в Польщі, Литві і Україні, поставлено було по гетьману, один звався коронним гетьманом, другий литовським, а український гетьман звався руським, бо і сама Вкраїна за давніх часів Руссю звалась” [1, 67].

Тут якраз бачимо приклад міфологізованого погляду Куліша на цей період історії України, бо він не наводить якихось переконливих подій і фактів, які б на ділі підтвердили рівноправність українського народу. Та після жорстоких придушень поляками повстань українських селян і козаків під проводом Косинського та Наливайка, він усе ж робить висновок про те, що зусилля козаків спрямовуються на боротьбу за православну віру і відновлення своїх прав. Адже вони з’єдналися з поляками на засадах рівності, а ті почали свавільно плюндрувати українську землю. От що пише Куліш: “Ой у нашій славній Україні бували колись престрашніі злигодні, бездольні години... задумали нечистіі ляхи церкву православну в Україні руйнувати, народ християнський у віру лядську ввертати. Але наші на те не приставали, мечем свою віру обороняли. Тоді окаянніі ляхи гетьмана нашого Косинського поймали, у кам’яний стовп його замурували, а на Вкраїну жолнірів присилали, по церквах з голими шаблями розставляли, щоб

вони насильно народ християнський молитися по-лядськи примушували. Попів наших православних з олтаря проганяли, ксьонзів на їх міста у престола поставляли. От так ляхи над святою вірою глумилися, бога не страшились, людей не стидились. А тим часом велено жолнірству у города українській вступати, вибрать нового гетьмана не давати, народ силою у католицтво повертати” [1, 67].

Куліш уроку боротьби за українські права присвятив усе своє життя, і символічним треба вважати те, що роздуми над цим уроком притаманні українському патріоту як в ранніх, так і в пізніших творах.

На зміну молодому романтизму приходять творча й наукова зрілість, досліджені численні цінні документи й матеріали, написані ґрунтовні праці, зокрема нариси “Хмельниччина” і “Виговщина” (1861), тритомник “Отпадение Малороссии от Польши”, “История воссоединения Руси” в трьох томах. В цих працях від неухильно дотримується власної системи поглядів і власних оцінок. У нарисі “Хмельниччина” Куліш знову підкреслює те, що якраз з повстання під проводом Наливайка починається багаторічна самовіддана боротьба українського козацтва на полях рідної Вітчизни, бо “минулася з того часу козацька воля на Україні”. Ця напружена боротьба далеко не завжди була успішною. Та от на історичному небосхилі нарешті з’явилася постать “страшного гетьмана” Хмельницького. Його відважні дії Куліш називав “завірюхою, що піднялася на погибель Речі Посполитої”.

Рушійними мотивами Хмельниччини Куліш вважає не тільки загальне прагнення відвоювати колишні українські вольності, а й бажання широкого людського загалу захиститись від сваволі польської шляхти, від постійних переслідувань православної віри.

Віддаючи належне козацтву, яке було могутньою озброєною силою повсталого українського народу. Куліш усе ж дотримується суворого погляду на козаків і вважає, що вела їх на криваву боротьбу насамперед “жадоба здобичі воєнної на Україну і найменше вони про те дбали, щоб міщан од жидівських оранд і панських утисків, а селян від державців, од їх скупів і мит слобонити” [4, 86].

Куліш в своїх оцінках не блукає манівцями, а неухильно іде шляхом справжнього патріотизму і в ім’я омріяної ним України говорить на адресу козаків чимало прикрих слів, вкладаючи в них повчальний досвід минулих поколінь. Не треба різко картати Куліша за те, що він іноді пише про “навіжену, розлючену темноту” і “п’яну голоту”.

Досліджуючи позитивні і темні сторони Хмельниччини, Куліш рішуче виступає проти кривавої різанини в часи повстань, проти страхотливого нестримного насильства. От яку оцінку дає він результатам війни українського народу проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького: “Погоріли не те що крамниці з шовками і турецькими габами, та школи, що братства церковні своїм коштом споружали; погоріли друкарні... порозходились по чужих землях,

повмирили в походах, боях, пожарах і гнилих хворобах військових учені люде, що чужих сторін до нас науки вольні пересажували, та й самі хроніки козацькі, в котрих криваві подвиги, мовляв, за віру християнську позаписувані, і те все в людській крові потонуло і засипано десь попільом на пощарищах... Полковники та сотники вміли тільки криваву шаблю в руках держати і шаблею права по городах і селах писати, шаблею землі поміж себе ділити і один одному межу гострим залізом значити” [5, 112-113].

Ще в ранніх творах Куліша пояснювались причини розпаду і загибелі могутньої Київської Русі, а саме безглузді егоїстичні амбіції князів, чвари, нещадна кривава боротьба за великокнязівський престол. Як істинний патріот і борець за утвердження української національної ідеї, як поборник української державності Куліш боляче переживав ці трагічні віхи в історії українського народу.

Куліш виступав проти насильств навіть в ім'я боротьби за свободу. Він пише про “живе слово”, яке здатне підняти Україну і пробудити її. Щирим смутком пройнята його поезія “Псалтирне псалмо”, де він звертається до своїх співвітчизників з такими палкими словами:

Народе мій! Що нам тепер почати?
Невже навіки будем спати й спати?
Народе мій! Прокинься на хвилину
Та подивись по-людськи на Вкраїну! [2, 54].

Куліш закликав до просвітництва, до живодайного джерела самобутності рідного українського народу. Ще на початку своєї просвітницької діяльності він висловив кредо: “Україна й українська мова зробилися тепер моєю істинною святинею”. І відтак ціле життя він самовіддано відстоював природне функціонування рідної мови в усіх сферах життя народу й проводив у світ українську ідею. Незвичайна це людина – в усьому вона перша і в усьому велика. Ні в кого, на жаль, не було стільки недоброзичливців і за життя, і після смерті, як у Куліша. Бо мало хто з земляків годен був осягнути його могутні подвижницькі поривання на шляху відродження України, а чимало було й явних та прихованих ворогів української ідеї.

“Рідне слово, божа правда”, “єдиний скарб у себе – рідна мова” - такими виразами сповнена творчість Куліша. Він покладається на них більше, ніж на силу зброї чи політичних битв:

Схаменуться, стрепенуться
Стуманіле люде:
Рідне слово, рідний розум, -
Рідна й правда буде.
Без напасті завоює
Города і села.
І над людьми зацарює
Пристапна й весела [3, 81].

І в поезіях, і в змістовних наукових працях Куліш висвітлює проблеми розвитку української мови і літератури. У своїх статтях та рецензіях “Об отношении малороссийской словесности к близкорусской”, “Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”, “Григорій Квітка (Основ’яненко) і його повісті”, “Характер і задачі української критики”, “Простонародність в українской словесности” він рішуче стає на захист самобутності українського слова, але й ставить його на рівень інших європейських мов: “Я всего больше радуюсь пробудившейся в наших грамотных малороссиянках любви к родным песням и родной словесности. Это верный залог распространения нравственных понятий в нашем обществе и применения их к жизни... Национальная поэзия, поднимая в молодой душе матери все чисто человеческое над материальным, готовит в ней апостола добродетели не на одно, а на несколько грядущих поколений” [3, 485].

Велике зацікавлення в ідеологічних снагах Куліша викликала його “хутірська філософія” чи “філософія природи”, що народилася з його власного культурного хутірського життя як органічний вияв духовно-господарської традиції українців. Ця ідеологія Куліша стала символом української національної ідеї.

Свою практичну філософію Куліш висвітлював у художніх творах, у публіцистиці “Листи з хутора” (1861) і сконцентрував у праці “Хутірська філософія й віддалена од світу поезія” (1879). Увесь тираж цієї книги відразу після виходу в світ у Петербурзі було знищено. Збереглося лише кілька примірників. З одного боку офіційна імперська ідеологія чинила Кулішевому духовному подвижництву жорстокий опір і нарекла його ідеологом українського націоналізму. Ідеологи більшовицької імперії повністю успадкували від своїх попередників великодержавницьке ставлення до української національної ідеї і особисто до Куліша. А з інших сторін на “хутірську філософію” накинута зайшла прогресистико-космополіти й доморощені демоліберали та позитивісти-матеріалісти. Кулішеву філософію, що ґрунтується на прадавній духовно-господарській практиці народу, вони споганили ідеологічною лайкою – “українське хуторянство” й запустили її в масову свідомість як інтелектуальний вірус, а традицію української культури оголосили “відсталістю”. Українська культура як релікт індоєвропейської античності була і є під особливим прицілом нівеляторів, які вдавали із себе провідників суспільного і духовного прогресу.

Кулішева пересторога актуальна й нині: “...Історія обману довша, якби її списати, од історії щирої правди... Сами ви се добре знаєте, а нам із своїми книжками набивається... О, бодай вас, цивілізаторів! У вас усе тільки **сбыт и потребление** на умі! І якби весь мир закипів торгом, то вам би й раю Божого не треба... Тимто й не ймемо ми вам віри...” (“Листи з хутора”).

Чим же Кулішева “хутірська філософія” викликала таку шалену неприязну реакцію в чужих, лишаючись для багатьох своїх недосяжною? Теорію й практику хуторянства Куліша засновано на природній стабільності хутірського життя, на звичаєвому праві й природній релігійності. Хутір для Куліша – образ духовного центру земного буття, де людина досягає просвітлення й здобуває внутрішню незалежність від зовнішнього хаосу. “Хуторянство” означає повернення до простоти звичаїв і високої людської моралі, відмови від завеликих розкошів і взагалі спосіб життя людей “свіжих душею і міцних здоров’ям”, які успішно усвідомлені супротив спокус і принад сучасної цивілізації.

Проте Куліш не закликає взагалі заборонити суспільний прогрес, але указує в ньому насамперед негативні риси. Закликаючи “не міняти хуторське життя на міщанське” і називаючи “нашу просту свитину найкращою в світі одежиною”, він вважає, що справжній “хуторянин” повинен “чужоземні книжки читати” і “про Шекспіра як про рідного дядька розмовляти”. Куліш глибоко шанував досягнення світової культури. Шекспіра називав батьком, який “усім народам рівний”.

Це сенс “хуторянства” просвітницького напрямку. Але є ще й людський, особистісний напрямок. Куліш завжди самовіддано захищав свої погляди та ідеї. Як відомо, він не пішов на компроміс з можновладцями і залишив державну службу, не припинивши напруженої роботи в інтересах української національної ідеї. І як чесний і принциповий патріот не зрікся її до останніх днів свого нелегкого життя.

Численні критики Куліша дорікали йому, що він у своїй творчості пішов у розріз із головними принципами національних змагань українського народу в минулому та сучасному, та цим некорисно зрівноважив ті цінності, якими він збагатив національну культуру. Обвинувачували його і в певній долі русофільства, і у визнанні культурних заслуг Польщі.

Справді, іноді Куліш позитивно оцінював реформи Петра I, правління Катерини II і водночас писав про “темних москалів” і “Москву криваву”. Але обґрунтовував історичну неминучість спільного розвитку України і Росії, висловлював щирю надію на те, що українці знову стануть у “слов’янстві рівноправними” і посядуть належне їм місце серед інших народів. Дуже сучасно звучать рядки у прекрасному вірші Куліша “Національний ідеал”:

Озвітеся, брати, з восходу і заходу
До неприязного всім деспотам народу.
Під себе ми своїх сусід не підгортали,
Над гегемонією свободу прокладали.
Без єзуїта лях, москаль без бюрократа,
Зустріне серед нас приятеля і брата. [2, 54].

Куліш був одним із головних піонерів українського національного

відродження ХІХ ст. Ні можновладці, ні різні недруги, ні осамітнення не могли зламати його подвижницького духу, ні творчого натхнення на благо рідного народу. Всупереч усім його національним “провинам”, які рясно сипалися на нього і за життя, і після смерті, Куліш залишився в історії українського народу, як один із найзавзятіших борців за торжество національної ідеї. А великий Франко поставив його як “першорядну звізду” в родину найславніших українських письменників.

Література

1. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т.2.
2. Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т.1.
3. Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т.2.
4. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши: В 3 т. – М., 1888. – т.3.
5. Кулиш П. Хмельниччина. – Спб., 1904.
6. Дорошенко Д. Пантелеймон Кулиш. – Лейпціг, 1928.

Є.М.Луняк

Роль П.Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві

Минуло вже більше ніж півтора століття з моменту існування Кирило-Мефодіївського товариства. Проте інтерес дослідників до нього не зменшується, а навпаки, продовжує зростати. Ця проблема містить дуже багато спірних питань, що чекають на свою розробку. До того ж історична наука, звільнена від застарілих підходів і жорстокої заідеологізованості радянських часів, вимагає нових поглядів і об'єктивної оцінки стосовно історії товариства. При цьому треба намагатися уникнути суб'єктивних суджень і недоведених положень. Історичні дослідження ніколи не повинні залежати від політичної кон'юнктури. Відомо багато прикладів, коли історія “переписувалася” в угоду певним політичним силам, створювалися історичні міфи, які надовго вкорінялися у суспільній свідомості і дуже важко було їх зруйнувати. Щоб уникнути міфологізації історії, потрібен всебічний аналіз усіх наявних джерел та літератури, а також обґрунтований і зважений підхід до проблеми.

Чому так актуальне питання про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в наш час? Нові умови призвели до переосмислення й переоцінки багатьох науково-історичних положень. Велику увагу дослідників привернула епоха українського національного відродження, яка заклала можливості для відновлення української державності та незалежності. Велику роль у цьому процесі відіграли ідеї Кирило-Мефодіївського товариства.

“Батько української історії” М.С.Грушевський розглядав товариство як етапне явище історії українського відродження, називав кирило-мефодіївців першими речниками “української ідеї у політичній і суспільній сфері у дусі поступу і волі” [1]. Внесок кирило-мефодіївців в історію та культуру України дуже важко переоцінити, адже саме вони почали вперше широко використовувати такі поняття як “Україна”, “українці” і окреслили місце України на політичній мапі. Головною метою діяльності вони бачили розповсюдження освіти та християнського віровчення, знищення кріпацтва, створення громадянського суспільства, визволення всіх слов’янських народів і об’єднання їх у федерацію. Незважаючи на нечисленність, Кирило-Мефодіївське товариство об’єднало тогочасний цвіт української інтелігенції. До нього входили такі визначні особи як М.І.Костомаров, В.М.Білозерський, М.І.Гулак, О.В.Маркович та ін. Входив до нього і Т.Г.Шевченко, палкі твори й промови якого надихали братчиків до діяльності. Визначне місце серед кирило-мефодіївців займав і видатний український письменник і суспільний та культурний діяч – П.О.Куліш.

Належність П.О.Куліша до товариства не була доведена під час слідства у III відділенні. Більшу частину часу існування товариства Куліш провів у Петербурзі, і це дало йому змогу повністю відмежуватися від нього. Куліша було звинувачено у “надмірній любові” до України, прославленні вільнолюбства українського народу та в розповсюдженні серед українців думки про можливість існування України як окремої держави [2].

Через багато років, у своїх спогадах П.О.Куліш знову наполегливо буде викреслювати себе з числа кирило-мефодіївців, створюючи таким чином “загадку Куліша”, яка остаточно не розв’язана і по цей день.

Був чи не був П.Куліш членом Кирило-Мефодіївського товариства?

В “Жизні Куліша”, надрукованій у 1868р., яка є його автобіографічною оповіддю, П.О.Куліш, розповідаючи про діяльність кирило-мефодіївців, зазначає, що його, як і Шевченка, братчики держали “оддалік щодо братства” на випадок переслідувань з боку влади. Але, як впливає з цього ж твору, не знати про товариство Куліш не міг, адже саме він, “ще будши в Києві, звів... до купи скількох приятелів”.[3]

Ще більш палкіше заперечує Куліш свою участь у товаристві в листі до О.О.Гатцука, написаному з приводу опублікування статті М.П.Драгоманова “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” (1875р.), де мимохідь зачеплено Кирило-Мефодіївське товариство і Куліша зачислено до його учасників. Тому Куліш і написав своє спростування, що “братство чи товариство слов’янських апостолів Кирила і Мефодія дійсно було складене в Києві кількома тоді молодими представниками української інтелігенції, і саме в 1846 році”. Далі Куліш доводить, що він “не знав про існування цього товариства” і жив в цей час у Петербурзі [4].

В “Історичному оповіданні” (1882р.) Куліш все ж таки зізнається, що чув про Кирило-Мефодіївське товариство і намагався розпитати про нього в одного з братчиків, в образі якого легко впізнається В.М.Білозерський, але останній весело відповів, що ідея ця забута, статут спалено, а персні з літерами К.М. (емблема Кирило-Мефодіївського товариства) братчики позакидали в воду. Куліш визнає це товариство політичним [5].

Викликає дивну підозру те, що не відаючи про Кирило-Мефодіївське товариство, Куліш досить докладно знає програмні положення товариства, і навіть його девіз: “И уразумеете истину, и истина освободит вы”[6].

Ще одна згадка про Кирило-Мефодіївське товариство міститься в статті Куліша “Воспоминания о Н.И.Костомарове” (1885р.), написаній з приводу смерті цієї визначної людини. Про свої стосунки з Костомаровим Куліш пише: “Він [Костомаров – Є.Л.] приваблював мене своїми історичними, етнографічними і політичними розмовами. Так, політичними. На початку нашого життя ми були не стільки літераторами, скільки політиками, й ця обставина погубила багато кращих років” [7].

Перебуваючи у Петербурзі, Куліш продовжував слідкувати за тим, що відбувалось у Києві в 1846р. “Я жадібно слідкував за діяльністю українських друзів моїх і писав до них часто. Від близької мені за родинними стосунками людини [Білозерський – Є.Л.], я знав, що Костомаров, стоячи на чолі молодого українського гуртка, ... пішов далі тих мрій, за які він мене ентузіастично зараховував до великих людей; але у чому власне було діло про це, я міг тільки неясно здогадуватись. Справа полягала в пресловутому федеративному союзі слов`ян під головуванням російського імператора, в ім`я святих братів Кирила та Мефодія.

Не тільки сутність, але й сама назва складеного по-дитячому таємного товариства була мені невідома” [8].

Можна погодитись, що кирило-мефодіївці намагалися тримати Куліша “оддалік щодо братства”, як і Шевченка, щоб не наражати їх на небезпеку. Проте сам Куліш не міг бути осторонь діяльності товариства. Саме на цей період приходиться звернення Куліша до своїх київських товаришів із закликом: “Занедбайте політику!”[9]. До того ж всю потрібну інформацію Куліш міг вивідати у свого приятеля й родича В.М.Білозерського, якого сам Куліш називав “секретарем і доповідачем костомарівського сенату”[10]. Подорожуючи до Варшави, мав Куліш і копію “Книги буття українського народу” – основного програмного документу кирило-мефодіївців [11].

Не можна засуджувати автора української абетки за намагання його відмежуватися від Кирило – Мефодіївського товариства. Можливо, йому і справді ніхто не розповідав про діяльність товариства. Але його характер Куліш мав знати. Так, Костомаров у статті “П.А.Кулиш и его

последняя литературная деятельность” зокрема писав: “Дійсно, Куліш і Шевченко не були учасниками розмов, що відбувалися у січні 1846 року; Куліш знаходився тоді у Петербурзі, а з Шевченком я ще не був особисто знайомий; але я добре пам’ятаю, що ні від того, ні від іншого ми з нашими симпатіями не таїлися, навпаки, Шевченко, познайомившись зі мною, відносився до ідеї про слов’янську взаємність з поетичним захватом, а Кулішу не могли вони залишатися в невідомості, тому що перегода, я був з ним не тільки близьким, але й другом, багато разів я згадував з ним про те, що відбулося”[12].

Отже, як би там не було, треба визнати, що Куліш постійно підтримував зв’язок з кирило-мефодіївцями, принаймні в загальних рисах знав про характер їхньої діяльності і брав у ній активну участь.

В 1918р. у Львові були надруковані спогади польського революціонера Ю.Беліна-Кенджицького, який у 1846р. був студентом Київського університету. Вони проливають деяке світло на діяльність Кирило – Мефодіївського товариства, а головне доводять, що між Кулішем, Костомаровим і Шевченком відбувалися постійні розмови стосовно товариства [13].

Стосовно ролі П.Куліша у Кирило – Мефодіївському товаристві в історіографії висувалися різні погляди. Спектр цих поглядів дуже широкий: від цілковитого заперечення належності Куліша до товариства до намагання покласти на нього роль його організатора й керівника.

Зараз неможливо заперечувати участь Куліша у діяльності Кирило – Мефодіївського товариства, проте необхідно враховувати ту обставину, що більшість терміну його існування Куліш перебував у Петербурзі, а, отже, не міг брати участь в розмовах кирило-мефодіївців, спілкуючись з ними лише за допомогою листів. Однак вплив Куліша на інших братчиків був дуже великим. Вже на той час Куліш мав репутацію видатного українського письменника і був широко відомий у культурних колах Російської імперії та за кордоном серед діячів слов’янського світу. Саме Куліш звів до купи тих людей, які згодом утворили ядро товариства (у першу чергу це М.Костомаров і В.Білозерський). Перебуваючи у Петербурзі, Куліш уважно слідкував за діяльністю братчиків, виказував їм свої думки, давав поради. В особі Куліша кирило–мефодіївці мали палкого захисника і оборонця національно-культурних прав українського народу. Один з кирило-мефодіївців, О.О.Навроцький, свідчив під час слідства, що Куліш “нічого не хотів знати, крім своєї Малоросії”[14]. Збереження національної спадщини українського народу, захист української мови та культури від зникнення – ось що було для Куліша головним завданням його діяльності. Саме з цією метою він проводив великий обсяг етнографічних робіт, писав твори на українську тематику, вивчав історію українського народу. Між Костомаровим і Кулішем відбувалися навіть суперечки з приводу ідеалізації останнім історичного минулого України.

Але, захищаючи національну культуру від занепаду і знищення, Куліш разом з тим заперечував будь-які насильницькі дії, пропонуючи діяти поступово, миролюбиво, покладаючи надії на майбутнє. Головним засобом здійснення своїх мрій, Куліш бачив розповсюдження освіти у народі, уникаючи політичної боротьби. Саме це яскраво ілюструє наведений вище заклик до інших братчиків: “Занедбайте політику! Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни ерихонські” [15].

Заслуговує на увагу оцінка поглядів Куліша висловлена Білозерським. Він вказав, що Куліш не стояв і не міг стояти на чолі “малоросійської партії”, займався виключно літературою, політичними ідеями не захоплювався. Тут у дещо спрощеному вигляді відтворено життєве кредо П.Куліша – уникати політики, рятувати, розвивати та створювати українську культуру.

Незважаючи на поміркованість поглядів, Куліш не покладається безоглядно на божественну волю, для нього зовсім не характерний релігійний містицизм, який подекуди можна знайти у інших кирило-мефодіївців, і, насамперед, у Костомарова. Звичайно, Куліш був релігійною людиною, але ця релігійність не заважала йому акцентувати свою увагу саме на культурних потребах українського суспільства. Стосовно цього неодноразово виникали дискусії між Кулішем і Костомаровим.

“Християнство, - писав Куліш Костомарову 27 червня 1846р., - ніяк не повинно охолоджувати наш потяг до розвитку своїх племінних витоків... Втрата нашої мови та звичаїв є найгірше, що може трапитися, а ви байдуже кажете, що лише б ми були зразковими християнами... Ви байдуже кажете, що втрата нашої мови та звичаїв не буде для нас нещастям” [16].

Подібні диспути між Кулішем і Костомаровим точилися постійно. Навіть, запрошуючи 16 січня 1847р. Костомарова на своє весілля, Куліш писав: “Ми закінчимо наш диспут про християнство, якщо це буде дозволено кімнатами” [17].

П.Куліш – видатний представник українофільства. Всі свої думки він звертає до України. На відміну від Костомарова, для якого у першу чергу була християнська віра, а потім Україна, для Куліша на першому місці стояла саме Україна, а вже потім християнська віра. Заради України Куліш міг піти на будь-які жертви. 4 вересня 1846р. у листі до Костомарова Куліш писав про свого літературного персонажа – козака Шрамка – який душу свою за ближніх положив, і додав: “хоч би й нас так господь сподобив” [18]. Цілком відверто Куліш відобразив тут здатність до самопожертви, висловив своє бажання принести себе в жертву на благо рідного народу.

Постать Куліша привертала і продовжує привертати до себе увагу дослідників. В радянські часи в науковій літературі було прийняте протиставлення революційного демократа й народного поета Тараса

Шевченка буржуазному націоналісту й лібералу Пантелеймону Кулішу. Впродовж багатьох десятиріч такі погляди панували в історіографії Кирило – Мефодіївського товариства. Діяльність самого товариства розглядалася як протистояння й протиборство двох протилежних і непримиримих течій – радикальної (революційно-демократичної) та ліберальної (буржуазно-націоналістичної). Шевченко, безумовно, відносився до першої й розглядався у якості її лідера, а Кулішу відводилася роль провідника другої і опонента Великого Кобзаря. Міф про постійне протистояння Шевченка та Куліша десятиріччями культивувався в радянській історичній літературі. Відповідно до цього розглядалася і постать Куліша. Це викривлене розуміння такої колоритної фігури, якою був Куліш, призводило не лише до необ'єктивного висвітлення діяльності Кирило – Мефодіївського товариства, але й до збоченого розуміння історії України взагалі. Процес українського національного відродження не брався до уваги взагалі, особа П.О.Куліша замовчувалася. Не зверталася увага на дружні взаємини Куліша і Шевченка впродовж довгого часу. Головний наголос ставився тільки на критиці Куліша з боку Шевченка.

Багато в чому міфу про постійне протистояння сприяв і сам Куліш. Вважаючи себе родоначальником нової української літератури, Куліш інколи дозволяв собі гострі, а часом і образливі напади на Шевченка. Висміюючи “п`яну музу” Тараса, який вже на той час набув рис національного пророка, Куліш, переживший Шевченка на 36 років, таким чином дискредитував сам себе. Не додавали авторитету Кулішу і неодноразові гойдання й повороти у світоглядних позиціях. Як і Шевченка, Куліша було покарано не за участь у таємному товаристві, а за його твори. Але, на відміну від Шевченка, який отримав найсуворіше покарання і на 10 років був відданий у солдатчину, що одразу створило для нього ореол мученика й народного героя, Куліша було засуджено лише до 4 місяців ув`язнення, з яких через хворобу він фактично відбув тільки три, і подальшого заслання у Тулу. Мінімальний строк покарання Куліша і максимальний Шевченка знов таки немов би протиставляв їх один одному.

Однак, попри все, між Шевченком і Кулішем ніколи не було протиборства, а в часи їхньої молодості, на які припадає і період існування Кирило – Мефодіївського товариства, можна бачити у їхніх стосунках багато прикладів прихильності один до одного та зворушливої по щирості дружби. В січні 1847р. під час одруження Пантелеймона Куліша з Наталією Білозерською, сестрою В.М.Білозерського, Шевченко був боярином. Молоде подружжя, знаючи тяжку долю Шевченка, вирішило віддати йому весь посаг нареченої (3 тис. крб.), щоб він отримав змогу здійснити подорож до Італії для удосконалення свого малярського хисту. Але цим добрим намірам втілитися у життя не судилося. В березні – квітні 1847р. були проведені арешти кирило-

мефодіївців. Подружжя Кулішів і Василь Білозерський були заарештовані у Варшаві під час подорожі за кордон.

Під час допитів у III відділенні Куліш тримав себе виважено, з гідністю. На всі питання відповідав спокійно і впевнено. Не обійшлося й без курйозів. Кулішеві закидали, що він підписував свої листи словами “рукою властною”, як, мовляв, українські гетьмани. Куліш спокійно роз’яснив, що вираз “рукою власною”, а не “властною”, по-українськи означає своєю рукою, власноруч - так у давнину на Україні підписувалися всі письменні люди, і ніякої претензії на гетьманство тут немає. Знайшовши серед паперів Куліша малюнок мертвої козацької голови, якій видовбує очі орел, жандарми тлумачили це як символ знущання Росії (орла вони ототожили з Росією) над поневоленою Україною та її давньою козацькою волею (козацька голова). Куліш спокійно і невимушено пояснив, що малюнок створено за мотивами українських пісень, де часто використовується подібний сюжет [19].

Довести участь Куліша у Кирило – Мефодіївському товаристві жандарми так і не змогли. Основні звинувачення проти нього були побудовані на його книзі “Повесть об украинском народе”. Думки та погляди Куліша були визнані шкідливими, оскільки могли збудити серед українців прагнення до відокремлення України від Росії. Ось у чому полягав злочин П.Куліша. І, хоча навіть за тими суворими нормами, Куліш не міг розглядатися як злочинець, адже в його діяльності не було нічого протизаконного, російське самодержавство все ж таки вирішило покарати небезпечного письменника. У вересні 1847р. Куліша заслали в Тульську губернію із заборонаю писати та займатися педагогічною діяльністю.

На запитання, був чи не був П.Куліш кирило-мефодіївцем, можна відповісти: так, навіть якщо Куліш формально не був членом товариства, і братчики намагалися його тримати “оддалік щодо братства”, за духом, за способом мислення Куліш був кирило-мефодіївцем. Він впливав на інших кирило-мефодіївців, і, водночас, відчував на собі вплив ідей товариства. Будучи найпалкішим українофілом, Куліш щиро прагнув допомогти своїй знедоленій Батьківщині, зберегти її духовні надбання й збагатити їх. Як віруюча й благочестива людина Куліш відкидав будь-яке насильство. Він вірив, що “письменники своїми творами доведуть поміщиків до добровільного звільнення селян” [20]. Звичайно такі погляди П.О.Куліша являються утопічними. Це ж саме можна сказати і про діяльність Кирило – Мефодіївського товариства в цілому. Але, незважаючи на утопічний характер діяльності кирило-мефодіївців, вони відіграли роль каталізатора процесу українського національного відродження, і в цьому, зокрема, безперечна заслуга Пантелеймона Куліша.

Творча спадщина П.О.Куліша багата і різноманітна. Це і створення української абетки, і написання першого українського історичного

роману “Чорна рада”. Перу Куліша належить велика кількість літературних і публіцистичних творів, наукових праць з української історії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Намагаючись довести здатність української мови до створення творів високої культури, а не лише для “хатнього ужитку”, як згодом став казати Костомаров, Куліш першим почав робити переклади шедеврів світової літератури на українську мову.

Життєвий й творчий шлях П.О.Куліша сповнений непослідовностями та суперечностями. Але все життя Куліш намагався відіграти роль просвітителя українського народу, справжнього наслідувача ідей слов'янських першочителів Кирила та Мефодія. Не дивлячись на всі негаразди в біографії Куліша, можна сказати, що він на протязі всього життя залишався справжнім кирило-мефодіївцем й українофілом.

Примітки

1. Сарбей В.Г. Кирило – Мефодіївське товариство в контексті українського національного відродження // Кирило – Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали всеукраїнської науково-освітньої конференції у м. Переяславі – Хмельницькому. – К., 1996. – С.4.

2. Доповідь О.Ф.Орлова Миколі I про діяльність Кирило – Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.,1990. – Т.1. – Док..№69. – С.67-68.

3. Куліш П.О. Життя Куліша // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.120-121.

4. Житецький Г.П. П.О.Куліш про Кирило – Мефодіївське Товариство // Україна: науковий журнал українознавства. – 1929, березень-квітень. Кн.33. – С.70.

5. Куліш П.О. Історичне оповідання // Спогади про Тараса Шевченка. – С.128-130.

6. Там же, С.122.

7. Куліш П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Новь. – 1885. – Т.IV. – №13. – С.63.

8. Там же. – С.66.

9. Куліш П.О. Життя Куліша. – С.121.

10. Куліш П. Воспоминания о Н.И.Костомарове. – С.67.

11. Там же.

12. Костомаров Н.И. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. –Т.5.– Февраль. – С.230.

13. Беліна-Кенджицький Ю. У Шевченка в Києві. 1846р. // Спогади про Тараса Шевченка. – С.153-159.

14. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичні рухи на Україні після

декабристів. – К., 1971. – С. 185.

15. Куліш П.О. Жизнь Куліша. – С. 121.

16. Лист П.О.Куліша до М.І.Костомарова 27 червня 1846р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.І. – Док.№339. – С.267.

17. Лист П.О.Куліша до М.І.Костомарова 16 січня 1847р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.І. – Док.№340. – С.268.

18. Лист П.О.Куліша до М.І.Костомарова 4 вересня 1846р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.І. – Док.№342. – С.270.

19. Міяковський В. Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.133-134.

20. Протокол допиту П.О.Куліша у ІІІ відділенні 16 квітня 1847р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.2. – Док.№36. – С.50.

Є.К.Нахлік

Вплив П.Плетньова на перцепцію Пушкіна в морально-естетичній свідомості раннього П.Куліша

Багато в чому визначальний вплив на глибоке, до кінця життя незгасне захоплення П. Куліша пушкінською творчістю зробило його перебування в молодому віці у Петербурзі й особливо безпосереднє спілкування з Петром Плетньовим (1792–1866), який у 1820–1830-х рр. був провідним критиком пушкінського кола письменників, постійною і відданою довіреною особою у всіх літературно-видавничих справах Пушкіна, котрий присвятив йому роман “Евгеній Онегин”.

Ще 25 січня 1843 р. Куліш надіслав Плетньову примірник свого щойно виданого роману “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” (К., 1843), але листування між ними зав’язалося, властиво, від 28 січня 1845 р., коли Куліш написав йому листа, з яким надіслав для редагованого ним “Современника” п’ять глав нового роману “Чёрная рада”, разом зі супровідним листом М. Юзефовича від 9 лютого 1845 р. У наступних листах (від 20 березня, 5 травня і 10 червня 1845 р.) Куліш, який на ту пору викладав історію й географію у Києво-Подільському училищі, висловлював бажання перебраться до Петербургу (“Я желал бы служить в Петербурге, чтоб руководствоваться, при своих литературных занятиях, советами опытных писателей”, – пояснював він у листі від 20 березня 1845 р.). Позаяк перевести в петербурзьку гімназію його могли тільки з посади старшого гімназійного вчителя, тодішній благодійник Куліша, помічник куратора Київської шкільної округи Михайло Юзефович призначив його старшим учителем історії на вакантну посаду в гімназії у Рівному, де він пропрацював з вересня до початку листопада 1845 р. [1]. Саме тоді

Плетньову, ректорові Петербурзького університету, потрібен був учитель російської мови для неросійськомовних студентів (іноземців), і його приятель М. Юзефович того-таки року порекомендував йому Куліша. На ньому Плетньов і зупинив свій вибір, бо, як мотивував він у листі до Я. Грота від 22 серпня 1845 р., з Кулішевих листів бачив, що той “прекрасно знает язык” (столичні ж спеціалісти на цю посаду не претендували, бо вона була малооплачуваною і не вважалася державною службою) [2]. 12 листопада 1845 р. Куліш приїхав до столиці і з 15 грудня 1845 р. до 22 жовтня 1846 р. викладав у Петербурзькому університеті і тамтешній П’ятій гімназії. За цей час він настільки зріднився з Плетньовим, що вважав його “за рідного батька” [3].

Їдучи до Петербургу, Куліш палав бажанням зустрітися там з визначними письменниками й митцями, проте в самій столиці він обмежив коло своїх літературно-мистецьких знайомств і зближень ледь чи не виїнятковим маленьким домашнім гуртком Плетньова [4], найвідомішими учасниками якого були філолог і перекладач Яків Грот (наїздами з Гельсінгфорсу) та дитяча письменниця Олександра Ішимова (“Я ведь почти всё свободное время проводил только в его маленьком семейном кругу и – поверите ли? – не видел ни Брюллова, ни кн. Вяземского, ни Одоевского, ни Григоровича, одним словом, никого из тех, кого желал видеть, едуци в Петербург!”), – повідомляв Куліш М. Юзефовича в листі від 8 липня 1846 р. [5]. Спроби відвідати інші популярні столичні літературні салони справили на молодого ідеаліста з провінції гнітюче, відштовхувальне враження – на письменницьких зібраннях він несподівано для себе зіткнувся з буденною суєтою, цинізмом і пліткарством, як можна судити з його відгуку в автобіографічному романі “Евгений Онегин нашего времени”, першу – і єдину – частину якого було написано восени 1847 р. Герой цього твору – значною мірою alter ego автора, – потрапивши до Петербургу, “И будоаров, и салонов <...> избегал”, –

Но сделать несколько поклонов
Своим он долгом почитал
Наследственным судьям искусства.
Но их суждения и чувства
Как паром обдали его...
Не понимал он ничего,
К какой гуманности стремилась
Вся эта милая семья...
Он только слышал: “Я, не я”...
“– Пчела с Краевским разбранилась”...
“– Читали вы Полевотип?..”
“– Белинский, говорят, охрип!..”

XV

Вот современные вам фразы,

Какие там он услышал.
Он ужаснулся, как заразы,
Собраний этих. Он молчал
И думал: “Боже, что за клики!
Что за неведомы языки
Пришли в селение Твоё?..
Ужель сочувствие моё
Певцам, что в вечности витают,
Есть заблуждение и ложь?..
Они лишь правы! но кого ж
Они пророком почитают?
<...>
Как некогда болван бездушный,
Извне прекрасный, но пустой,
Себе присвоив ум чужой,
Вещал для черни простодушной:
Так и теперь лишь блеском фраз
Болваны ослепляют нас!” [6]

Важко з певністю сказати, яких конкретно демагогів і популістів мав на увазі Куліш у двох останніх рядках. О. Дорошкевич припускав, що це міг бути натяк на Белінського і Герцена [7]. Навіть якщо це так (хоча певності¹ в цьому немає), треба не забувати, що ставлення Куліша до Белінського й Герцена в 1840–1860-х рр. було неоднозначне [8].

Хоч би як там було, в російських ідеологічних та літературних конфронтаціях 1840-х рр. між західниками і слов'янофілами тодішній Куліш виразно став на боці Плетньова, який у редагованому ним “Современнике” (1838–1846) прагнув дотримуватися нейтралітету і торкатися суто літературних справ, – така підкреслено естетична позиція, вочевидь, імпонувала культурникові Кулішу, який, до того ж, неоднозначно трактував і західників, і слов'янофілів, схиляючись до синтезу процесів європеїзації та збереження національно-культурної самобутності. У листі до Плетньова від 15 жовтня 1845 р., надісланому ще з України, Куліш висловив свою (і костомаровську) підтримку поміркованому курсу його журналу: “Мы с Костомаровым готовы представить в “Современнике” противоположность этим эгоистическим, меркантильным, антихудожническим журнальным партиям, которые так безжалостно терзают русскую литературу и замедляют её развитие” [9].

У четвертій – п'ятій главах першої частини роману “Евгений Онегин нашего времени” Куліш вивів Плетньова в образі “Пустынника, ненавистника света” – правдоподібно, і з огляду на мовчазний, самозосереджений характер свого наставника, усамітненого у вузькому сімейному й товариському колі, і під впливом згадуваних у романі

---

¹ В статті збережена орфографія автора

Міцкевичевих “Дзядів”, де фігурує Pustelnik (Густав).

У романі відбито тісне зближення порівняно молодого (двадцятишестилітнього) Куліша з удвічі старшим Плетньовим (“Поэт был лет уже почтенных” – гл. IV, строфа XX) на ґрунті спорідненості душ, розумів і подібності естетичних смаків та суспільних поглядів:

Пустынник, ненавистник света,
Сердечно полюбил поэта [героя Кулішевого роману,
Євгенія Онегіна. – *Є. Н.*].
Поэтов давний друг и брат,
Он юный уважал талант.
А тот – в нём ум глубокий видел
И сердце свежее ценил.
Пустынник то же всё любил
И то же всё он ненавидел,
Что и Онегин.
“Боже мой!
Да это будто я другой!” –

XXIV

Евгений думал [10].

Ця духовна спорідненість з авторитетним, досвідченим і до того ж поважним віком Плетньовим зумовила істотний вплив останнього на Куліша, його певне світоглядне уподібнення до свого патрона, про що зізнався сам Куліш у листі до кн. М. Шаховського від 1 січня 1894 р.: “В 1844–1845 [точніше: 1845–1846. – *Є. Н.*] годах я, будучи таким неопытным и, должен сказать, порченным юношей-провинциалом <...>, попал в руки несравненному П. А. Плетневу, и он пересоздал меня так, что, отправляя за границу в 1847 году, писал Жуковскому: ‘посылаю тебе другого себя’” [11].

Про те, що Куліш у ту пору відчував на собі сильний вплив світосприймання і літературно-естетичних уподобань Плетньова, свідчить і запис у Кулішевому щоденнику від 16 жовтня 1846 р.: “Теперь я вижу уже, как много подействовало на меня сближение с П[етром] А[лександровичем]. Я сгармонировался, руководствуясь его правилами, вкусом и духом суждений. В нём обыкновенное и простое удивительно возвышено до поэзии. Не знаю человека, подобного ему. Грабовский весь из противоречий” [с. 39].

Вплив Плетньова, в особі якого Куліш, за його визнанням, мав “порадника”, що розмовляв з ним “як батько з сином про всяку столичну всячину” [I, 361], не зводився до суто естетичних смаків та духовних потреб, а заторкував ідеологію, спонукаючи Куліша, по-перше, до поміркованості в суспільно-політичних поглядах, а по-друге, до обережності у висловленні своїх політичних переконань. У листах з Петербургу до “київського апостольства” (кирило-мефодіївських “братчиків”) Куліш, за його словами, був “невловимий, як воздух” –

“бо й сам Плетньов остерігав мене, – пояснював він в “Історичному оповіданні”. – Був-бо се чоловік чистий, як голуб, і мудрий, як змія. Раз я сказав йому: “Петре Олександровичу! (Звичайно, не по-нашому.) От ви були наставником великого князя-наслідника. Чом ви не зробили з нього такого чоловіка, як самі, щоб у нас колись царював такий толерант, як ви?” Вислухавши се наївне питання, аж розсердивсь на мене ісповідник Пушкіна (так можна його величати). “Ах ви, мечтателі! – гірко промовив, зчервонівши од благородного гніва. – Ви й сього не знаєте, що, тимчасом як я годину чи дві з ним бесідував, під дверима стояв уже десяток чортів, і він од мене переходив до них у лабеті!” [I, 361].

Однак цей вплив Плетньова не був абсолютний, бо не поширювався на національні переконання молодого Куліша, який завзято відстоював їх у досить-таки бурхливих суперечках, що виникали між ними навколо національного питання:

<...> Пустынник
В часы их диспутов бывал
Безжалостный его противник.
Его он часто упрекал
В тупом, слепом патриотизме,
Провинциальном эгоизме,
Которым на беду полна
Моя родная сторона.
Дошло б до ссор; но, слава Богу,
Пустынник скоро умолкал,
Хотя тот резко намекал,
Что он хромал на эту ногу.
Во всём же были остальном
Согласны сердцем и умом [12].

Про своє скептичне, ігнорувальне ставлення до слов'янського національно-культурного відродження Плетньов писав у листі до Я.Грота від 30 жовтня 1846 р., схвалюючи лише суто антикварний, дослідницький підхід до інослов'янської історії, культури та літератури і відкидаючи не тільки політичні домагання бездержавних слов'янських народів, а й їхнє прагнення й далі розвивати свою самобутню культуру й письменство: “Касательно славянщины я того мнения, что прекрасную можно сделать вещь, изучая памятники её истории и литературы, – но не далее. Возгласы о том и о сём – всё это глупые бредни. Я то же советую Кулишу и касательно Малороссии” [13]. Таке ставлення Плетньова впливало не так з шовіністичної настроєності, як радше з просвітительсько-раціоналістичних уявлень, з того, що він не бачив доцільності і перспективи у національному (політичному та культурному) відродженні бездержавних слов'янських народів.

У Петербурзі 1846 р. Куліш закінчив історичний роман українською мовою “Чорна рада”, незважаючи на те, як зазначив він в

автобіографічній “Жизні Куліша” (1867), що “Плетньов за пустоту вважав писання по-нашому, та й ні єдиної людини не мав коло себе Куліш, щоб думала інше; а проте прямував своєю дорогою і пильно дбав про українську будучину” [I, 251]. Та хоча Плетньов і не сприймав усерйоз літературної творчості українською мовою, усе ж Куліш, за його свідченням, не тільки “не таївсь” перед ним із своїм “рідним словом, служачи сьому слову вже й тоді над усе інше служення”, а й саме йому залишив “на схованку” рукопис “Чорної ради”, від’їжджаючи в закордонне відрядження в лютому 1847 р. [I, 544].

Про це Куліш спеціально згадав у “Присвяті” до “Позиченої кобзи” (Женева, 1897), щоб пояснити, чому він присвятив цю збірку поетичних перекладів українською (!) мовою не кому іншому, як Плетньову, котрий легковажив україномовну творчість. Те добро, яке зробив Кулішеві у його молодості Плетньов, у пам’яті вдячного автора збірки переважило той прикрий факт, що улюблений наставник свого часу не підтримав його спроб писати українською мовою.

Безперечно, люб’язний Плетньов хотів зробити зі свого підопічного російськомовного, ба, навіть російського письменника і вченого, проте щироукраїнське єство Кулішевої душі, сформоване ще змалку в рідній Сіверщині і зміцнене у благодатній атмосфері національно-культурного та патріотичного руху наддніпрянської молоді в романтичну добу 1830–1840-х рр., активно й успішно протидіяло цим русифікаторським зусиллям. А загалом, тієї пори Куліш формувався як двомовний (російсько-український) письменник.

Розходження в національному питанні виникли в Куліша не тільки з Плетньовим, а й з його юною дочкою Ольгою, ставши непереборною перешкодою на шляху їхнього інтимного зближення, зростаючої симпатії Пантелеймона до неї. В автобіографічній “Жизні Куліша” письменник свідчив: “Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились. Була в Плетньова дочка – молоденька дівчина тихої, любязної вдачі. З півтора року прожив тоді Куліш у столиці. Дівчина на його очах доросла повного дівочтва. Як з братом, вона з ним дружила, і – хто відає? – може, була б інша його доля, коли б не одно слово, яке вона пробовкнула. Знайшовши сем’ю по своїй уподобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому люба, і дочка до його простим дівочим серцем лицяється, і весело йому й тепло між ними.

Так уже думку був наладив, щоб не шукати щастя на Вкраїні; та раз, розговорившись про наші думи народні, про пишне українське слово, до панночки і каже: ‘Вот и вы со временем выучитесь по-украински’. А вона йому: ‘Никогда’ Мов у серце ножем се слово йому вколело, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену.

І не знала небога, що в ту хвилину сталось, бо рідко коли виявляв Куліш, що його вразило. Вже як був Куліш жонатим, пішла вона за такого пана, що не жадав і не вмів шанувати її душі святої” [I, 250].

Палкий шанувальник творчості Пушкіна і один з його кращих друзів, Плетньов багато розповідав про великого поета Кулішеві, чим значною мірою стимулював його захоплення пушкінським генієм, яке почалося в юного Пантелеймона ще під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії (за Кулішевими спогадами, “по гімназії тоді ходило багацько переписаного з Пушкіна, Жуковського і інших прославлених поетів великоруських” [I, 242]). Викладаючи в Києво-Печерській школі російську мову (1841 р.), Куліш навчав учнів, зокрема, “проізношенню стихов Пушкина”, як свідчить його власноручний запис у шкільному журналі, у якому вчителі фіксували дати і зміст уроків [14].

Про те, що Куліш виявляв зацікавлення Пушкіним ще до знайомства з Плетньовим, свідчить Кулішів лист до М. Погодіна від 2 березня 1843 р., в якому наш письменник просив надіслати йому з Москви до Києва, зокрема, твори Гоголя і Пушкіна [15].

Ще до знайомства з Плетньовим Куліш знав напам'ять вірші Пушкіна та інших російських поетів, у тому числі й маловідомих, що продемонстрував на зібраннях плетньовського гуртка, чим викликав захоплення у свого патрона. Про це Куліш згадував на схилку літ у листі до кн. М. Шаховського від 18 січня 1894 р.: “Во время оно беседовали мы о том, о сём в маленьком кружке Плетнёва, которого я восхищал, бывало, знанием не только Пушкина и Жуковского наизусть, но и таких поэтов, о которых никто из его кружка не слыхал. Он меня очень любил и не раз восклицал, обращаясь к представителям тогдашнего молодого поколения: 'Вот как надобно изучать русскую словесность!'" [16].

В “Історичному оповіданні” (1882) Куліш з вдячністю згадував Плетньова, своє зближення з ним у Петербурзі з листопада 1845 р. і, завдяки цьому, глибше пізнання Пушкіна як поета й особистості:

“Щаслива доля звела мене близько з найкращою, може, людиною, яка була тоді в російськiм Вавилоні, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим. Не минуло тоді ще й десяти літ од смерті Пушкіна. Ще пахло ним усюди по тому городі, котрий хоть би й запався, то житиме вічно в його животворящому слові; а нігде так виразно і так любо не пахло Пушкіним, як у господі його найближчого друга. Хіба в небесному царстві було б мені так добре, як було коло сього теплого, чистого, ясного, коло свого високого і простого серця” [I, 361].

У 1890-х рр., шанобливо присвятивши пам'яті Плетньова свою останню поетичну збірку “Позичена кобза”, вдячний Куліш у “Присвяті од староруса новорусові” відзначив, що Плетньов був “у своїй смирності” таким “принадноповажним”, що “великий з-проміж великих і невмирущих Пушкін не раз мовляв йому ревно від серця: 'Коли б мені дано було народитись удруге, так усе моє, яке воно ні є в мене, занедбав би, щоб вирости мені Плетньовим, а не Пушкіним, таким Плетньовим, яким його знаю'" [I, 544] [17].

На противагу літературним салонам, що викликали розчарування

в героя роману “Евгений Онегин нашего времени”, у ньому опоетизовано дім Плетньова-Пустынника як “круг блаженный, / Из общих правил исключенный”, де зберігся справжній дух тодішніх найвизначніших майстрів художнього слова:

Здесь Пушкин, вечно вдохновенный,
Жуковский, царь отрадных дум,
Здесь Грибоедов, гордый ум,
И Гоголь, мой земляк почтенный,

Все были живы для него [героя роману, списаного з Куліша. – Є.

Н.]

Они Пустынника его
XXIX
Как брата доброго любили,
И дружбы ласкою живой,
И песнями его дарили.
Бывало, утренней порой,
Когда столица засыпала
После полуночного бала,
Друзья Пустынника мои
Беседы тихие свои
Вели, бродя по тротуарам.

Куліш навіть завіршував спогади Плетньова про його літературне коло, особливе місце в якому належало Пушкінові:

Ах, долго, долго я томился
В столице грустным сиротой,
Пока с родною мне семьёй
Поэтов братьев не сдружился!..
О Пушкин, жизни нашей цвет!
Как рано ты оставил свет!

XXXI

Здесь в этом доме он, бывало,
Блистал умом среди утех:
Здесь часто эхо повторяло
Его живой, сердечный смех.
И здесь же мой кумир Жуковский,
Прервавши диспут философский,
Шутил наивно, и не раз
От пушкинских лихих проказ,
Как пестун-дядька, умилялся.
Сердила эта блажь меня
(В поэта Бога видел я),
Он – добродушно улыбался.
Певец небесной красоты!
Зачем от нас далече ты?..

Під впливом цих спогадів Плетньова Куліш вустами свого героя-поета, який звертався до Пустынника, шкодував, що не мав можливості особисто спізнати цих знаменитостей:

Блаженны вы, мой друг, стократно! –
Твердил мой пламенный поэт, –
А для меня так невозвратно
Изчез природы русской цвет!
Я дал бы жизни половину,
Когда бы вещью дружину
Увидеть небо мне дало!

У романі Куліш згадував також свою незбуту надію на те, що під час наукової подорожі по країнах Центральної Європи (із заїздом до Німеччини), куди він вирушив у лютому 1847 р. за відрядженням Петербурзької академії наук, йому вдасться зустрітися там з Жуковським:

Теперь желание одно
Меня в тоске одушевляет:
Ещё меж нами, на земле,
В Немецкой вольной стороне,
Живёт один, кто освящает
Наш опозоренный Парнас...
О, музы! умоляю вас –

XXXIII

Меня к нему перенесите! [18].

Про цю заплановану, але не здійснену (через арешт у Варшаві на початку квітня 1847 р.) поїздку до Німеччини та зустріч з Жуковським, до якого він їхав з рекомендаційним листом Плетньова, Куліш згадував також в “Історичному оповіданні”:

“На початку року 1847-го <...> не було, може, тоді й на всій Україні такого щасливого чоловіка, як я. Бо, не згадуючи ні про що інше, доволі було для великого мого щастя й того, що їхав я простісінько до учителя і друга Пушкіна В. А. Жуковського і мав у пазусі лист од Плетньова, котрий починався словами: ‘Посилаю до вас другого себе’; а в Жуковського жив тоді Гоголь” [I, 362].

У вже згадуваному щоденникові Куліш старанно занотовував епізодичні спогади про Пушкіна його сучасників, особливо Плетньова, який любив згадувати різні характерні, зокрема кумедні, випадки, як висловився Куліш, “из пушкинского периода своей литературной жизни” [с. 35]. Цей щоденник, що його вів Куліш російською мовою з 28 грудня 1845 р. до 6 жовтня 1848 р., є цінним джерелом для пізнання літературної атмосфери в Петербурзі 1830–1840-х рр., зокрема, психології та поведінки Пушкіна, його взаємин з колегами-літераторами.

У щоденнику знаходимо, зокрема, таке важливе свідчення:

“Рассказывал П[етр] А[лександрович], как Пушкин в последние

свои годы скучал жизнью. ‘Жизнь, – говорил он, – подобна книге, которую каждый день читаешь. Она занимательна до тех пор, пока нова, но перечитывать одно и то же скучно’” [с. 31].

Ще один цікавий спогад:

“Пушкин любил Гнедича со всеми его странностями, которые особенно восхищали его в устах Плетнева; но после визита Гнедичу всегда говорил Плетневу: ‘Что ты мне нагородил вздору о Гнедиче! Я сейчас был у него. Скучен, как чёрт!’ Это, однако ж, не мешало ему находить его снова занимательным, когда Плетнёв начинал о нём рассказывать. Наконец, у него составилось убеждение, что ‘Гнедич хорош только в рассказах Плетнева’” [с. 37].

У Кулішевому щоденнику зафіксовано проникливу інтерпретацію Плетньовим однієї сентенції, висловленої в “Евгении Онегине”, з морального погляду, здавалося б, вразливої. 10 жовтня 1846 р., підвозячи Куліша з університету додому, Плетньов по дорозі “говорил о глубоком значении стихов:

Любите самого себя,
Достопочтенный мой читатель!
Предмет достойный...

Под именем любви к самому себе он разумеет не низкое себялюбие, а уважение к человеческому своему достоинству, заботу об усовершенствовании своей природы и стремление к наслаждениям внутренним без содействия и тому другой или других особ. Пушкин любил сквозь шутку блистать высокими мыслями, и П[ётр] А[лександрович] уверен, что к этим стихам приготовили его предварительные страдания от неверности счастья, основанного на любви романтической или дружеской, и убеждение, что только в самом себе можно найти осуществление высокого идеала, которого напрасно ищет поэт в людях” [с. 36–37].

Плетньов згадав також “рассказ Пушкина” про поета Івана Дмитрієва, який “читал иногда Пушкину и другим свой журнал, наполненный прескучными вещами [йдеться про рукописні мемуари “Взгляд на мою жизнь”, закінчені 1825 р. – *Є. Н.*], и тут же вспоминал и рассказывал замечательнейшие и характеристические анекдоты” [с.33] [19]. Розповідав Плетньов і про “комические минуты”, зокрема таку: “Пушкину, Баратынскому, Плетнёву и другим трудно было удержаться от смеха, когда, декламируя отрывок из поэмы Баратынского “Пирсы”, Гнедич, кривой на один глаз, произнёс стих:

На всё взглянул я верным глазом” (с. 35; див. також с. 38).

З чіхось спогадів (якщо не Плетньова, то, принаймні, когось із його оточення) Куліш зафіксував той першопоштовх, що спонукав Пушкіна написати в “Разговоре книгопродавца с поэтом” 12 рядків про своє розчарування у власних читачах: Олександрі Воейковій, дружині поета й критика Олександра Воейкова, “не нравилось в какой-то пьесе

Баратынского слово ‘силится’, потому что оно напоминало ей некоторые слишком прозаические вещи. Пушкин с негодованием узнал о такой гадкой критике стихов, которыми он восхищался, и это подало ему повод написать в “Разговоре книгопродавца с поэтом”:

Не чисто в них воображенье:
Не понимает нас оно,
И, признак Бога, вдохновенье
Для них и чуждо, и смешно” (і т. д., с. 33–34).

Зі спогадів Плетньова Куліш записав і рилеєвське порівняння себе з Пушкіним, не позбавлене завищеної самооцінки: одного разу Рилеєв, Лев Пушкін (молодший брат поета) і Плетньов “за обідом порядочно выпили, и, когда беседа сделалась искреннею, как обыкновенно бывает в таких случаях, П[ётр] А[лександрович] спросил: ‘Ну, скажи, Рилеев, откровенно, ты считаешь себя великим поэтом?’ На это тот отвечал, что Батюшков и Жуковский для него не соперники, что и сам Пушкин не превзошёл бы его, если б не написал “Цыган”: одни “Цыганы” превзошли его произведения” (с. 30).

Природно, що, крім записів подібних спогадів, у Кулішевому щоденнику, веденому в атмосфері плетньовського культу Пушкіна, є й кілька покликів на творчість великого поета: Куліш цитував суголосні своїм настроям і світським спостереженням рядки з пушкінських віршів. Так, вечір в О. Ішимової, де Куліш застав “множество дам”, нагадав йому характеристичний опис подібних вечорів у строфі XLVIII глави сьомої “Евгения Онегина”: “здесь” “так скучно, и разговор идёт так бездушно, так бессвязно, что невольно припоминаешь стихи Пушкина в “Евгении Онегине” <...>”. Після наведення згаданої строфи (“Это самое точное изображение здешних дамских вечеров”) Куліш, у характерному для нього руссоїстському дусі, в нотатці від 29 грудня 1845 р. пояснював, від чого така бездушність і нудьга на подібних вечорах:

“Оттого, что с детства погашают в женщинах искренность и уничтожают естественные движения души, научают их искусственному такту ходить, говорить, рассуждать, научают их самому непроницаемому притворству. Каждая из этих госпож, разряженных в кружева, лицемерит одна перед другою, потому что боится показаться странною, худо воспитанною и т. п. Между тем, если взять их отдельно, то многие из них имеют и собственный женский ум и собственное женское чувство; но это может открыть в них только тот, кто сблизится с ними в свободной домашней жизни, а не на принуждённых вечерах” (с. 13–14).

1 січня 1846 р. Куліш зробив лірико-автопсихографічний запис, з якого видно, що пушкінське світовідчуття певною мірою було близьким його тодішньому душевному станові:

“Как глубоко отверзлась разумению всего сущего в мире душа Пушкина! Перечитывая сегодня последние его сочинения, я очень был утешен, увидев, что иду по пути, на который и он под конец своей жизни

обратился. Это прекрасно выражается в его стихотворении <...>” –

і далі Куліш навів окремі рядки з незакінченого вірша Пушкіна “Странник”, у якому поет, “объят <...> скорбию великой”, мріяв “скорей войти <...> / Спасения путём в таинственны врата” (варіант у Кулішевому записі). Відтак автор схвильованих щоденникових лірико-сповідальних роздумів співвідносив своє тодішнє (ще порівняно молодого віку) світосприймання з пізнім пушкінським:

“Как счастлив я тем, что для душевных наслаждений не нуждаюсь ни в обществе, ни в зрелищах! В тесной моей комнате мне гораздо просторнее, нежели иному в целом государстве. Мы здесь ещё можем вкушать отчасти то блаженство, которое уготовано праведным. Всё зависит от воспитания нашей души. Начиная этот год, я молю Бога подать мне силы к беспрестанному усовершенствованию её <...>”. Така здатність зберігати душевну рівновагу на самоті, насолоджуватись власним внутрішнім умиротворенням, усамітненим духовним спілкуванням зі світовою культурою врятувала Куліша в останні 15 років його життя, коли він, відкинутий письменницькою і науковою громадою, осівши, разом з дружиною, у Мотронівці, не занепав духом, а навпаки, виявив ще більше творчої сили й наснаги.

Насамкінець цитованого запису Куліш виразив свої почуття поетичною молитвою Пушкіна – останніми рядками з його вірша “Отцы пустынники и жены непорочны...” (1836):

Владыко дней моих! Дух праздности унылой,
Любоначалия, змеи сокрытой сей,
И празднословия не даждь душе моей;
Но дай мне зреть <мои>, о Боже, прегрешенья,
Да брат мой от меня не примет осужденья,
И дух смирения, терпения, любви
И целомудрия мне в сердце оживи (с. 15–16).

Цей запис далеко не випадковий: у ньому дуже добре відбито специфіку Кулішевого сприйняття Пушкіна. Схильний до християнського моралізаторства, просвітительського подвижництва, до жертвовності в ім’я національного й загальнолюдського поступу, маючи дуже серйозне ставлення до свого життєвого покликання, до літературної творчості як громадянської діяльності, Куліш навіть у порівняно молодому віці (йому було тоді 27) знаходив відгомін своїм душевним настроям у ліриці не молодого, а вже зрілого Пушкіна. Такий серйозний психологічно-пізнавальний, моралізаторсько-дидактичний підхід до перцепції пушкінської поезії був притаманний Кулішеві протягом усього життя.

Цікаво, що цим моралізаторським ставленням до Пушкіна Куліш був близький до свого наставника в молодих літах П. Плетньова, теж неабиякого мораліста. У Кулішевому щоденнику під 14 жовтня 1846 р. є вельми показова щодо цього нотатка: одного разу Гнедич

“трудился над запиской к Плетнёву, а Дельвиг, сидя у него, сказал ему: ‘Напрасно Вы, Николай Иванович, для него столько хлопчете: ведь он жжёт все записки’. Действительно, П[ётр] А[лександрович] жёг даже письма Пушкина и Жуковского. Я с удивлением спросил, когда он мне сказал об этом, для чего он это делает. ‘Для того, – отвечал он, – что на земле из них люди наделали бы мерзостей” (с. 38).

Напередодні одруження з Олександрою Білозерською та від’їзду в закордонне наукове відрядження у країни Центральної Європи для вивчення слов’янських мов і культур, надане йому Петербурзькою академією наук за сприянням Плетньова, Куліш у листі до нього від 16 грудня 1846 р. виражав свій тодішній стан “чудного, светлого спокойствия” душі за допомогою крилатої фрази з пушкінських “Стансов” (“В надежде славы и добра...”) (1826): “Не знаю, бессмыслица ли это, или ясное предчувствие счастливой будущности, но только –

Гляжу вперёд я без боязни!” [20]

А проте, ні Пушкінові, ні Кулішеві надії на світле майбутнє не збулися: Микола І не виправдав сподівань російського поета й опосередковано спричинився до його загибелі (хоча б тим, що не відпустив його закордон чи бодай на село, як той бажав), а Куліш усього-на-всього через три з половиною місяці був заарештований у Варшаві і після ув’язнення та слідства за присудом того-таки царя відправлений на адміністративне заслання до Тули, де його рецепція Пушкина вилилася в уже цитований роман у віршах “Евгений Онегин нашего времени”.

Так іще в молодих літах, значною мірою завдяки зближенню з П. Плетньовим, у духовому світі Куліша було закладено тривку основу його глибокого захоплення Пушкіним, що продовжувалося усе життя й особливо розгорілося в останніх десятиріччях (1870–1890-і рр.)²¹.

Поклики

1. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [далі ІЛ]. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 1, 2, 4–5, 35.

2. Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – СПб., 1896. – Т. 2. – С. 528.

3. *Куліш П.* Присвят од староруса новорусові // Твори: В 2 т. / 2-е вид. – К., 1998. – Т. 1. – С. 544. Далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи римською цифрою том, арабською сторінку.

4. Так визначив його Куліш у “Щоденнику”: “маленький домашний кружок П[етра] А[лександровича]” (*Куліш П.* Щоденник / Упоряд., приміт. С. М. Кіржаєва. – К., 1993. – С. 20. Далі покликаюсь на це видання в тексті, зазначаючи сторінку).

5. Киевская старина. – 1899. – Кн. 3. – С. 308.

6. *Куліш П.* Евгений Онегин нашего времени: Роман в стихах // Пантелеймон Куліш: Збірник праць комісії для видавання пам’яток

- новітнього письменства. – К., 1927. – С. 186.
7. *Дорошкевич О.* Куліш – героєм роману // Там само. – С. 166.
  8. Див. зокрема: *Куліш П.* Герценів “Дзвін” [Упорядкування тексту, передмова Є. Нахліка] // Україна. – 1995. – № 19/20. – С. 7–9.
  9. Іл. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 7.
  10. *Кулиш П.* Евгений Онегин нашего времени. – С. 187.
  11. Цит. за: *Дорошкевич О.* Куліш – героєм роману. – С. 162.
  12. *Кулиш П.* Евгений Онегин нашего времени. – С. 187.
  13. Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 846.
  14. *Стороженко М.* До біографії П. Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. 2/3. – С. 199.
  15. П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 10. [У надзаг.: Збірник філологічної секції НТШ. Т. 22 (1).]
  16. Цит. за: *Дорошкевич О.* Куліш – героєм роману. – С. 162.
  17. Пор. відгук Гоголя про Плетньова (вони теж були друзями) у листі до Арк. Россега від 11 лютого н. ст. 1847 р.: “Это чистейшая душа в полном смысле слова, исполненная чистейших желаний” (*Гоголь Н. В.* Полн собр. соч.: В 14 т. – Л.; М.; 1952. – Т. 13. – С. 210).
  18. *Кулиш П.* Евгений Онегин нашего времени. – С. 187–188.
  19. У цитованому виданні у примітці до цього епізоду помилково йдеться про іншого Дмитрієва, Михайла (с. 72).
  20. Іл. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 18.
  21. Докладніше див.: *Теліга Ів.* Пушкинська тематика у Куліша // Червоний шлях. – 1928. – № 8. – С. 97–110; *Нахлік Е.* “Больше всего полюбили мы... Пушкина...” // Радуга. – 1992. – № 9. – С. 121–126; *Нахлік Є.* Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П. Куліша // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 27–46; № 4. – С. 27–45.

К.П. Ісаєнко

Античний міф у творчих пошуках раннього П.Куліша

Взаємопроникнення літератури і міфології є характерним явищем історії розвитку світової культури. Якщо сприймати культуру як систему множинних смислів (за Ю. Лотманом – систему гетерогенності і семіотичного поліглотизму), то “література і міфологія – дві взаємно доповнюючі тенденції, з яких кожна споконвічно припускає наявність іншої і тільки в контрасті з нею усвідомлює себе і свою специфіку” [1].

Особливістю культурно-історичної ситуації початку ХІХ ст. є прагнення романтиків створити нову культуру з власною системою кодування пізнаваного на всіх рівнях вираження. Однією з визначальних рис романтизму – мистецтва, що прагне вловити характер всесвітнього розвитку, – є пізнання універсума чи його системи, створення

узагальнюючих символічних образів, за допомогою яких стане можливим осягнення суті буття. Тому романтиків приваблювали міфи: античні, біблійні, середньовічні, фольклорні, що були основою для переосмислення і створення власних міфологічних систем, власної міфології.

20-30-ті рр. XIX ст. – час формування літературних уподобань П.Куліша, – позначені особливою зацікавленістю народною творчістю, своєрідним культом народознавства, заманіфестованого романтизмом. Романтична художня свідомість витворила свою форму розгортання національного змісту, а тому ідеалізація, сакралізація, міфологізація, символ були орієнтовані не лише на свій, а і на чужий культурний простір. Залучення чужої культурної реальності (на рівні теми, мотиву, образу) сприяло створенню нової культурної моделі, але вже національно детермінованої завдяки переосмисленню інтерпретаторів. У ситуації українського національно-культурного буття XIX ст. саме така манера запозичення та трансформації матеріалу була ще і способом утвердження власного національного характеру, своєї суб'єктно-об'єктної моделі світу.

Дослідниками творчості П.Куліша, зокрема його ранніх оповідань, було відзначено факт запозичення сюжетів з античної міфології, зокрема з Гомерівської “Одіссеї” (2). Поняття “гомерівська традиція” як у добу романтизму, так і загалом, вбирає достатньо широке коло сюжетів, образів, мотивів, що традиційно концентруються навколо “Ілліади” та “Одіссеї”. Найбільш популярними з них, тобто такими, що постійно функціонують в загальнокультурному просторі на різних формально-змістових рівнях і мають певні “відповідники” у кожній культурі, є образи Єлени (Краса), Ахілла (Сила), Кассандри (Пророк), Пенелопи (Вірність), Одиссея (Мудрість). Як відзначено сучасним дослідником, “активність міфологічних і легендарних сюжетів зумовлена, з одного боку, загальновідомістю використовуваних культурних зразків і багатозначністю їх структурно-змістових характеристик; з іншого – підкресленою актуалізацією позачасових координат традиційних сюжетів, переносом художньої уваги з розробки подієвого плану на всебічне дослідження світоглядних і моральних мотивувань канонічних ситуацій” [3].

Характерною рисою прилучення до гомерівської традиції раннього Куліша є прагнення до розробки системи морально-психологічних і поведінкових аспектів загальновідомих структур, що надає матеріалу багатопланового асоціативно-символічного значення. Вже у ранній період творчості письменника можна простежити прагнення відтворити цілісний образ “своєї” культури у просторі і художній хронології “чужої”, шляхом переосмислення і інтерпретації останньої. Таке усвідомлення себе у чужому, ніби у дзеркалі чужої культури, притаманно романтизму. Як і у багатьох інших сферах

духовного життя, у вивченні міфу романтизм відкрив нову сторінку. Сутність романтичного відкриття міфу полягала у тому, що старе його розуміння і тлумачення не відповідало запитам і пошукам романтиків. Особливо ж це стало відчутно на прикладі розмаїтого інтерпретування античності, що сприймалась своєрідним еталоном словесної творчості. Куліш, захоплюючись античним культурним світом, неодноразово наголошував на близькості українського фольклорного спадку за своєю художньою вартістю до грецької культури [4]. Але самим лише порівнянням та проведенням аналогій не обмежується Кулішева рецепція світового культурного спадку. Сформульована сучасним дослідником думка, що “Куліш якраз і боровся за те, щоб національна історія потіснила у свідомості співвітчизників чужоземну, в тому числі й античну” [5], не вичерпує всієї глибини ідеї звернення письменника до античності. Радше мова має йти про прагнення надати своїй літературі повнокровності у європейському сенсі: вона повинна опиратись на античні первні і моделюватись за зразком європейських літератур. Пізніші пошуки письменника підтверджують думку про те, що його ранні твори (зокрема “Україна” (1843), “Орися”(1844)), були початком своєрідної програми розвитку української культури і літератури. Протягом всього свого довгого творчого життя Куліш незмінно переслідував чітко окреслену мету: довести спроможність української літератури (а відтак – культури) як повноцінної, самодостатньої і національно маркованої, адже “саме етнічна маркованість дуже часто є головною передумовою того, що пам’ятка минулого, твори попередніх епох відлунюють у культурі того чи іншого народу пізнішого часу. Процес спадкоємності відбувається особливо продуктивно, коли виникає своєрідний резонанс тих образів світу, які розчинені в атмосфері і матерії творів культури” [6]. Кожна епоха має свій культурний міф і свій художній прийом “підключення” міфо-ритуального контексту до поетичного задуму. Звернення Куліша до міфу є прикладом переосмислення культурною свідомістю пізніших історичних періодів стійких світоглядних моделей, що апелюють до міфу і міфологічного як системи поглядів на світ. І йдеться не лише про інтерпретацію античного міфу, а і загалом про міф як організуючу ідею всього творчого розвитку.

Оповідання “Орися” є лише початковою моделлю, своєрідною спробою структурувати чи організувати світ. Будь-яка художня текстова структура (за В.Топоровим) є співвідношенням (синтезованим відношенням) кількох пластів [7]. Перш за все – пласта “розповідання”, чи “оповіді” і пласта “розуміння”. Перший формує структуру тексту, другий створює контекст сприйняття. На рівні структури (форми) “Орися” має ознаки “архетипної традиційності”: загальну схему сюжету з античності перенесено на національний ґрунт і власне змінено семантику самого сюжету. В центрі уваги Куліша родинна гармонія як ідеальна модель, у яку закладено універсальні цінності, яка вибудована

з конкретних елементів своєї культури, є цілісною і символічною (репрезентовано важливі моменти життя людини з дотриманням “класики” родинно-сімейних стосунків). З іншого боку, рівень “розуміння”, сприйняття створює своєрідну ремінісценцію, нагадуючи читачеві загальні мотиви, вже відбиті у культурній свідомості. Цьому сприяє і власне авторська позатекстова примітка: “Писано 1844, сентября 7, у Ходоркові, в Свідзінського, прочитавши шесту пісню “Одіссеї”. Таким чином народжується факт гетерогенної пов’язаності створеного тексту із загальним семантичним смислом міфу, ритуалу, уснопоетичної традиції.

Куліш, прагнучи національного відродження шляхом утвердження словесності, що не суперечило загальній заданості романтичної естетики, яка розуміла історизм трансцендентальним принципом проникнення у духовність старовини, ігнорував до певного часу принцип документалізму: “Думалось то так, щоб познаходить думки про всіх наших гетьманів та й зложить з них таку книжку, як Гомерова Іліада. Де вже я не виїздив по Україні, кого вже не розпитував: але ні, нема пісень про всіх гетьманів: позабували вже деякі і самі бандурники. Отож я, поміркувавши сам собі добре, як би то добавить тії пропуски, згадав усе, що чув про козаків од самих бандурників і старосвітських людей, згадав всю старовину, що позаписувано в літописах, як, що і коли діялось на Україні, та згадавши все це, (...) зложив оце старими словеси нової думи про тих забутих гетьманів, та й попритуляв їх до кобзарських думок всюди, де вже діди і не пам’ятають як співати” [8]. Куліш мав задум створити своєрідну епопею на матеріалі народних пісень, дум, переказів як фольклорного походження, так і авторських стилізацій. Прагнення заповнити “лакуни” у народній творчості викликані бажанням створити власний епос, – митець прагне до міфологічних схем і ходів, закріплених і добре відомих у світовій культурній традиції. Це сприяє розумінню творчості як міфотворчості, а поета – як міфотворця. Задум і принцип міфологічного моделювання у Куліша підтримується і популярними ідеями про самовираження народу у мові, історії, літературі. Духовний рух, що відбувався у Європі, зокрема у світі слов’янському, Куліш інтерпретує у дусі гердерівських положень: “Отсе ж не дурно оживають національності: се народи заявляють перед світом своє право на духовне господарство поруч з іншими народами. Не поети, не філософи, самохіть, по волі незагнузданного розуму, оглашають найглибші тайни своєї рідної національності: се народи викидають усякий свою короков, іззиваючи зо всього світу великодушних на святе діло чоловіколюбства” [9].

У загальному відродженні націй Куліш бачить особливу роль українства: “... ми – частка чоловічества, котру Бог послав у мир на добро всьому роду людському (...), в нашій душі повинен обозватися всякий глагол Божий до людей і з тим разом і порив – собі вознести

голос, яко нація з своєю особою задачею” [10]. Таке бачення обранності сприяє розумінню особливої ваги власного слова: “Слово, не що інше, як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історичну підкинуло” [11]. В той самий час, коли Куліш звертається до пропаганди власної словесності, самобутності культури, помітно його уникнення теми політичних потуг нації (1840-50-ті рр.). Лише у 1860-61 рр. Куліш виступає на сторінках “Основи” зі своїми “Обзорами української словесності”, вибудовуючи ряд Климентій – Котляревський – Гулак – Гоголь, задекларує своє бачення початкового етапу розвитку української національної самосвідомості. Тим самим розвінчує уявлення про українську літературу як відгалуження російської. З поглибленням народознавчої концепції Куліша пов’язана і зміна його погляду на значення творчості Котляревського, який своєю “Енеїдою” деміфологізував образ народу, яким його бачив Куліш.

Головний структурний компонент всякої міфології – поділ світу на профанний, земний, і сакральний, вічний. Куліш висловлював незадоволення саме манерою зображення життя українця у Котляревського: “Гляньте, в його Еней про рідну матір перед громадою такі речі говорить, що хоч втікай із хати; слухайте, як він нашими звичаями ганьбує...” [12]. Традиція, звичай, обрядовість, ритуал – для Куліша свого роду сакрум, на який митець не має права зазіхати. З поглибленням націєсофської концепції Куліша відбувається і зміна у його оцінці Котляревського: у епілозі до “Хуторної поезії” (1882) Куліш трактує творчість Котляревського як “наочне втілення таємничого закону воскресення замерлих національностей”, як рішучий крок у справі проголошення “ нової нації між націями”. А у “Зазивному листі до української інтелігенції” він пише: “Велике се діло розпочав простодушно Котляревський”; відзначає потужну рецептивну дію поеми української історії: “... з малої і одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зросло із нашою долею навіки, чого не мусимо забути, чого не занепасть ні панський егоїзм, ні государна політика: народилась українська література” [13].

Остаточним орієнтиром для розвитку культурно-літературної концепції Куліша слугувала європейська модель побутування культури, згідно якої самоцінність кожної національної культури полягала у її прилученні до європейського розвитку із збереженням власної ідентичності. Міф про націю у європейському контексті як своєрідна форма вираження своїх політичних, культурних, літературних універсалій буде дієвим не лише завдяки прилученню до досвіду інших культур, але і актуалізацією “свого” у європейському контексті. Дотримуючись думки, що “у житті народу початок часто не відповідає продовженню, а кінець буває жахливим” [14], Куліш вважає прийнятним саме “підключення” української культури до європейського культурного потенціалу, і одним із кроків у цьому напрямку було оповідання “Ориця”

як своєрідний художній експеримент. Поєднання античності і фольклору, переосмислення “свого” у іншому контексті сприяло зміні самої функціональної природи тексту: твори мають бути не лише національно марковані, але засновані на універсальних підвалинах, орієнтовані не лише на функціонування у межах локалізованого українського культурного простору, а і в системі європейських культур. Міф є універсальною мовою культури, а завдяки його трансформації художньою свідомістю відбувається вживлення архаїчних моделей у нове рецептивне середовище.

Література:

1. Лотман Ю., Минц З. Литература и мифология // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1981. – Т. 13.: Семиотика культуры. – С. 36.
2. Особливу увагу цьому питанню приділили: В. Петров. Етнографічне оповідання П.Куліша. // Куліш П. О. Твори. Статті. Дослідження.– К.,1930; П. Филипович Кулішева варіяція міфу про Навзікаю. – Там само; Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П.Куліша // Київська старовина. – 2001. - № 1.
3. Нямцу А. Загальнокультурна традиція у світовій літературі. – Чернівці, 1997. – С. 28.
4. Детальніше про ставлення Куліша до Гомера див.: Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П.Куліша // Київська старовина. – 2001. - № 1.
5. Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П.Куліша // Київська старовина. – 2001. - № 1. – С. 68.
6. Михед П. Українсько-російський культурний діалог у концепціях євразійців // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 135.
7. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995. – С. 194.
8. Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. 1. – С. 73-74.
9. Куліш П. Григорій Квітка Основ'яненко і його повісті // Куліш П.О. Твори: В 2-х т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 488.
10. Цит. за: Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. – К., 1927.- С. 64-65.
11. Куліш П. Чого стоїть Шевченко як поет народній. // Куліш П.О. Твори. – Т. 2. – С. 260.
12. Там само. - С. 257.
13. Куліш П. Цит. вид. – Т. 1. – С. 404.
14. Куліш П. Хуторна поезія... // Хроніка 2000. – К., 1993. - № 3-4. – С. 119.

Поезія Пантелеймона Куліша: від архаїки до міфо-історичної топіки

У першу чергу звернемо увагу на мотиви і топоси, які складають сюжетно-тематичну канву поезій Пантелеймона Куліша.

Якщо поняття мотиву для нас цілком зрозуміле і ми його сприймаємо як найпростіший компонент сюжету і весь час повторюваний психологічний комплекс ідей та емоцій [1], то категорія топосу для масового читача, навіть філолога, цілком нова. Щоправда, Д.Чижевський в “Історії української літератури” цей термін пояснює так: “Окрему групу прикрас стилю утворюють так звані “загальні місця” (грецьке “топос”, множина “топой”, лат. “loci communes”). Ця назва не має негативного характеру, як у поточній мові тепер. Це - певні теми, мотиви, які вживалися та й вживаються в певних випадках” [2].

Праці, присвячені топосам, знаходимо у французьких [3], польських [4], російських [5] учених. Найавторитетнішою у цьому плані є монографія Ернста Роберта Курціуса “Європейська література і латинська культура Середньовіччя” (1948), у якій він, демонструючи вражаючу ерудицію, аналізує репертуар топіки в літературній традиції Заходу [6].

Збірка П.Куліша “Досвітки. Думи і поеми”, що вийшла в 1862 році, викликала в періодиці різні, а часом навіть полярні думки. Б.Грінченко у своєму нарисі “П.О.Куліш” (1899) писав: “Після “Кобзаря” Шевченка — це кращий збірник малоросійської поезії, який завжди читатимуть земляки поета” [7]. Так же високо пізніше оцінив цю книгу О.Дорошкевич [8].

П.Куліш називає свою збірку “Досвітки”, виносячи в назву образ світла — головний узагальнюючий символ всього доброго, високого. Образ досвітоків тісно пов’язаний із язичницькою традицією Київської Русі. Серед богів Київського пантеону, згадуваних у “Повісті временних літ”, на першому місці Дажбог, “божество світла, сонця, подавець благ”(Б.Рибаків). У “Слові о полку Ігоревім” читаємо: “Збыся Дивъ, кличеть връху древа...”. На думку сучасного історика О.Знойка, “Див — це чоловічий початок Всесвіту, світло” [9].

У християнській традиції світло також є актом явлення предметності реального світу. У Першій Мойсеевій Книзі Буття є такі слова: “І сказав Бог: “Хай станеться світло”. І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно,— і Бог відділив світло від темряви” (І М.:7).

П.Куліш в “Заспіві” пише:

Удосвіта встав я... темно ще надворі...
Де-не-де по хатах ясне світло сяє,
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
“Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?”.

Образи “досвітків”, “світла”, “чи скоро світ буде?” можна розуміти буквально, а можна й переносно: досвітки нації, досвітки народу, досвітки держави, про які мовить “віще” поетове серце.

Інстинкт національного світовідчування героя подається як глибинний, містичний потяг до свого народу, як “знаходження себе в єдності з іншими, переживання своєї соборності, реальний вихід із себе, особливий transcensus” [10]

Ще Г.Сковорода писав: “Человѣком есть не вѣшняя или крайняя его плоть, как народ рассуждает, но глубокое сердце или мысль его: она-то самым точным есть человѣком и главою” [11]. Серце — один із найулюбленіших образів П.Куліша, багатомірна модель світу.

Ой ти мене, Україно,
Кохання навчила:
Кого стріну над Славутом,
Дам у серце силу...
Ой ти мене, Україно,
Навчила любити:
В кого серце кривавеє,
Мушу ізцілити.

Або:

Густий морок скрізь по хатах,
Густіший — в будинках,
Що нема душі живої
В сестрах-українках;

Що поникли в’ялим серцем,
Німоту кохають,
Покохавши, паненяток,
Німчиків рождають.

Саме через образ “серця” П.Куліш виходить на глобальні колізії: “національна віра і печальна дійсність”, “народ і бездержав’я”, “свобода і рабство”, “внутрішнє” і “зовнішнє” в людині тощо, показуючи глибини національного інстинкту і його потяг до свободи. Особливо це помітно в його ліро-епічних поемах “Солониця” і “Кумейки”.

Звернемося до історичних подій, що лягли в основу поеми “Солониця”. Природне право українського народу на свободу і незалежність не може бути здійснене із-за литовсько-польського поневолення України і її татарського спустошення. Це й призводить, за

словами М.Грушевського, до ідеї “козацького імунітету” [12]. Наливайко, очоливши загін бездольних та безземельних селян, які не визнавали заможних і жадали помсти, починає масові виступи проти поляків. Об’єднане козацьке військо, виснажене і обтяжене обозом, переслідуване поляками, змушене було отаборитися під Лубнами, на урочищі Солониця. Інтриганська політика коронного гетьмана Станіслава Жолкевського відновила давні чвари між наливайцями і запоріжцями. Наливайці вбили Лободу, запорожці вибрали нового гетьмана і після страшного обстрілу здалися полякам на ганебних умовах і видали їм Наливайка і Шаулу. Тоді польське військо влаштувало страшну різанину безборонних козаків, з яких урятувалася лише частина, а самого Наливайка після важких тортур скарали у Варшаві лютою смертю: прилюдно на майдані одтяли йому голову, четвертували і порозвішували на палях частини його тіла. Автор і ставить у вину “козакам-наливайцям”, що вони “воювати не вміли”, “ляхам та недоляшкам в неволю достались”. Польський уряд під виглядом законів хотів закріпити свої привілеї на володіння українськими землями і українським народом. Але це їх офіційне “право” було ложним, варварським, несправедливим. З цієї точки зору героїчні діяння козаків-наливайців цілком законні. Проте їх героїчний вчинок під Солоницею позбавлений моральної цінності: охоплені суб’єктивними пристрастями й самолюбством, вони в благородній боротьбі проти зовнішнього ворога забули про чесність один перед одним, що й призвело до трагічних наслідків.

Поразки зазнало козацьке військо і в бою під селом Кумейки на Чигиринщині. 1637 року в бою проти польського війська реєстровики вирішили видати полякам свою старшину (Павлюка, Томенка та інших), після цього ватажків полонили, катували, посадили на палі. Головним для Куліша у цій колізії є те, що, крім зовнішньої боротьби, в екстремальній, загрозливій для життя етносу ситуації захисники стають до боротьби ще й із чимось істинним, святим і моральним у собі, накликаючи на себе жорстоку помсту.

Історичні, соціальні конфлікти лягли в основу “Дунайської думи”. Предметом зображення тут також виступає подія визвольної війни українського народу 1648-1654 років. Автор роздумує над тим, наскільки війна псує людей, ставить їх в умови цілковитої марноти і неробства, вивільняє від загальнолюдських обов’язків, вип’ячуючи натомість умовну честь війська. Люди починають сліпо виконувати накази командирів, вбиваючи людей, що суперечить совісті, і розуму, і духу, і букві християнської моралі, перетворюючись у “бурлаків з довгими чубами”, “сірому темну”, “злодійство хижє”, що криється від карі. Поет висловлює докори на адресу городовиків та лейстровиків, протиставляючи руїницькій силі козацтва “каштелянів”, “княжат”, “дуків”, “воєводів минувшини”, які від “татарви безбожної землю

захистили”, і за яких процвітала Україна “багатою, веселою”. М.Зеров має рацію в тому, що подібні Кулішеві постаті постають “як “ходячий кодекс лицарських чеснот” [13].

Подієвий вузол “Дунайської думи” перенесений у площину психології автора (героя), його емоційних переживань. Такі твори В.Фащенко відносять до “безфабульних” з тієї причини, що колізії тут на задньому плані, на передньому — дія внутрішня, а “сюжет будується швидше за законами лірики, ніж епосу” [14]. Саме тому у “Дунайській думі” відчутне злиття ліризму і художнього психологізму (вміле використання паралелізму, риторичних запитань, повторень тощо), що дозволяє глибше розкрити моральні ідеали самого автора.

Окремо слід сказати про поему “Великі проводи”, яка, на думку Є.Нахліка, за панорамою зображення епохи, струнким сюжетом і багатогранно змальованими характерами “наближається до роману у віршах” [15].

Князь Ярема Вишневецький викликає до себе молодого отамана панцерного полку Голку і пропонує йому очолити в Гадячі шляхетське військо. Та “по дорозі” до місця призначення з ним відбувається несподівана метаморфоза: Голка переходить на бік козаків і починає воювати проти шляхти. У вчинках отамана виразно проступає характерна для справжнього епосу упорядкована співвіднесеність моментів причини і ланок наслідків.

Обставини виявляються “діяльнішими” за героя і нав’язують йому за класичним принципом “по дорозі” свій образ дій. Голка закохується у панянку Рарожинську, яка очолила загін шляхтичів, оборонців Гадяча, випускає її з полону і, виправданий судовою радою, далі отаманує і наводить страх на ворогів, забороняючи своїм козакам руйнувати церкви і займатися розбоєм. Козаки покидають його загін і переходять на бік Хмельницького.

І хоч молодий отаман певен, що кожен його вчинок правомірний, добре обдуманий і залежить від його переконань, в остаточному підсумку впливає, що всі його вчинки наперед визначені і неминучі. Посланий Богданом Хмельницьким загін Кривоноса нападає на Голку і він гине у січі.

Якщо в українських народних думах та історичних піснях головним чинником урівноваження “елементів” волі епічного героя та могутності обставин виступала доля (фатум), то в П.Куліша — спектр політичних і моральних причин (множинність причин). Тут і незаконнонародженість героя в панських будинках простою селянкою, і політичні ігри Яреми Вишневецького за участю Гонти, про що він і не здогадується, і справжнє кохання отамана до шляхтянки Рарожинської, і розуміння автора, що збуджені війною пристрасті заглушують народну совість і релігійні почуття людей, збуджують всезагальну ненависть і благоговіння перед славою. І, нарешті, суворий закон війни — сліпо виконувати накази:

вбивати людей, яких ти ніколи не бачив і які не зробили тобі ніякого зла.

До ліро-епіки можна віднести й поему П.Куліша “Настуся”, образність якої має символічний характер. Автор у цьому творі знову звертається до міфологічних образів Дмитра Гуня, Морозенка. Вмираючи у бою над Сулою, козак Опанас Обух висловлює козакові Морозові своє передсмертне бажання: щоб його донька і Морозів син повінчалися. Настуся і Морозенко повінчалися, люблять одне одного, але їх кохання пов’язане з певними об’єктивними перешкодами: Морозенко має їхати на війну.

Кулішева збірка “Досвітки” має багато художніх достоїнств. Але оцінюючи їх, ми не повинні забувати й нещадної оцінки цієї книги І.Франком: багато в чому вона виступає блідим, емоційно і формально збідненим дублікатом “Кобзаря” Т.Шевченка [16].

Збірка П.Куліша “Хуторна поезія” з’явилася через двадцять років після “Досвітків” — час, за який поет помітно еволюціонував, а головне — викристалізував свій погляд на козаччину, українське романтичне козакофільство, долю України, взаємини рідного народу з ляхами і москалями, місце національної культури в структурі суспільної свідомості в минулому і тепер, цим самим відособившись від Т.Шевченка і заявивши про своє право на самостійне художнє мислення. Як і попередня збірка, “Хуторна поезія” була удостоєна кількох рецензій і відгуків, серед них – праці І.Франка.

У своєму “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року” І.Франко дає дуже сувору оцінку згаданій книзі П.Куліша: “...Опублікував 1882 р. “Хуторну поезію”, в якій основою було заперечення цивілізації столичної і потреба вернути до цивілізації хуторної” [17]. В цій оцінці вловлено характеристичну рису поетичного світовідчуження П.Куліша: вивільнитися з-під тенет цивілізації особистість може тоді, коли досягне “образу божого” (Т.Шевченко), стане особистістю культурною і оволодіє всіма духовними надбаннями, що передаються із покоління у покоління. Культура якраз і складає безсмертну душу людини і нації, її ментальне тіло, бо акумулює в собі усі форми понадособистісної свідомості, очищені від пристрастей і домішок фізичної природи. У вірші “До рідного народу” П.Куліш пише:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п’яниць та розбишак великих!..
На ж зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижачтва скверний
І до сім’ї культурників вертайся.

“Азіат мізерний” у роздумі П.Куліша — варвар і руйнівник. Рюриків онук Святослав із своїм грізним закликком “Іду на ви!”, знищивши хозарський каганат на нижній Волзі, відкрив браму для Азії, орди якої віками нападали на Київську державу, аж поки у XIII ст. не захопили її повністю. Саме азіати нанесли нищівний удар по культурі нашої землі, яка “протягом довгих століть належала до антично-грецького кола, до кола античної Еллади” (Є.Маланюк) і була її північною межею [18]. А монгольське іго, вагу якого не слід недооцінювати, було лише трагічним збудником тих хороботворних бактерій, які розмножувалися в організмі Київської Русі ще від її початку. Роль Риму на теренах Подніпров’я відіграли варяги, саме вони прищепили нам “мілітарно-державницьку ін’єкцію”, “почуття “меча” і “держави” [19]. На думку Є.Маланюка, варязький елемент у сполученні з азіатським і витворив містично-апокаліптичного звіра держави, який розчавив і поглинув людську особистість, зробив її не людиною, яка стояла, наприклад, в центрі античної культури Еллади, а “арифметичним складником безструктурного механічного колективу” [20].

В естетиці і художній практиці П.Куліша на перше місце висувається людська особистість, яка функціонує в контексті національної історії і культури, і, набувши рис народності, прилучається до духовності. Згодом П.Куліш напише свою знамениту статтю “Хуторна філософія і віддалена од світу поезія” (1879 р.)— книгу одкровень національно-духовного відродження українського народу. У цій статті він пояснить односторонність нашої культури, її яскраво виражену емоційність і мотивує це історичними причинами.

Іван Франко у статті “Хуторна поезія П.О.Куліша” відзначив, що духовне переживання історії та культури для П.Куліша важить значно більше, ніж будь-який їх матеріальний вияв, і прийшов до думки, що особистість як духовна субстанція менше всього відбивається в “Хуторній поезії” і оформляється вона абстрактними, знеособленими поняттями і топосами.

Одним із таких абстрактних образів у П.Куліша є образ поета-пророка. До нього він звертається у поезіях “До кобзи”, “Слово правди”, “Пророк”, “До Шекспіра”, “До рідного народу”, “До Шевченка” та інших. П.Куліш з боєм говорить про відповідальність поета за долю України, народу, історії, культури. В апології національної історії він іде ще далі, стверджуючи, що без національної історії нема людини. І тут його погляди збігаються з поглядами М.Драгоманова, а згодом — М.Грушевського.

Звертаючись до знеособлених понять і категорій, які рівноцінні для всього людства, поет опиняється перед проблемою: яким чином оформити ту чи іншу абстракцію (“універсальну правду”), надати їй значення правди індивідуальної, Кулішевої, як суб’єктивізувати індивідуальне? І тут позиція П.Куліша близька до позиції Т.Еліота, який

писав: “Можна сказати, що обов’язок поета як поета перед своїм народом не є головним: його прямим обов’язком є його мова; по-перше, він мусить берегти її, а по-друге, розвивати і вдосконалювати” [21]. Як і Т.Еліот, П.Куліш — хай інтуїтивно — розділяє віру романтиків і символістів у здатність слова створити реальність ще достовірнішу, аніж сама дійсність. Мотив непохитної віри в українське слово наскрізною ниткою проходить через “Хутирну поезію”:

Мовчки предки наші в полі,
Мовчки спочивають,
Тільки чорнії могили
З вітром розмовляють.
Спочивають, дожидають
Праведного суду,
Що судити Україну
Рідне слово буде.

Підвищена увага П.Куліша до слова, до знань, до духовності призвела до того, що деякі вчені почали розглядати його як носія певних аристократичних тенденцій. М.Зеров писав, що в літературознавстві навіть поширився термін “аристократизм Куліша” [22].

Збірка П.Куліша “Дзвін” (1893) значною мірою розвиває мотиви “Хуторної поезії”. Як і попередній книзі, цій збірці притаманна двоїстість: з одного боку, автор глибоко вірить у завтрашнє України і стверджує неминучість її незалежності, щастя і справедливості, а з другого — знову бичує грубе, хижацьке козацтво, його дикість та безкультурність. Характерний у цьому плані вірш “Заспів”, який відкриває збірку:

У дзвони дзвоню я, до церкви скликаю,
До церкви вселенської правди.
У щирих душ, чистих, високих шукаю
Проти гайдамацтва поради.
Зберімось, порадьмось, що маєм робити
З ордою, що нас облягає,
Тіснить, не дає нам культурі служити,
Руїнної слави жадає.
Порадьмося вічем, як правда свободним,
Руїнні гріхи з себе змиймо,
І духом незлобним, умом благородним
Культурі спасенній служимо.

Вістря свого пера П.Куліш спрямовує проти апокаліптичних процесів національної історії, що відбувалися в добу Руїни (1663-1687) і характеризувалися розкутістю ірраціональної народної стихії, безпринципністю і користолюбством гетьманів І.Брюховецького,

Д.Многогіршного, І.Самойловича, П.Тетері та інших.

Вирішення усіх суперечностей П.Куліш бачить у непохитній вірі у культуру, яка, на його думку, допоможе людській особистості здобути цільність і гармонійність, зруйновані сучасною для поета цивілізацією. Але він не враховує того, що до культури належить не тільки система освіти, релігії чи морального виховання. Певними продуктами духовної культури постають і держава, і народ, і національні ідеали, і герої в історії тощо. У контексті сказаного стає зрозумілим, що елементами культури є Київська держава з центром у Києві (із своїм продовженням у Галичі 12-14 ст.), і держава Богдана Хмельницького, і — вже після смерті П.Куліша — УНР, і нинішня самостійна Україна. Власне, тут постає найболючіша для двоїстої життєвої позиції П.Куліша проблема: як ставиться автор до держави, у якій живе?

Звичайно, сумніватися у любові П.Куліша до рідної України нема підстав і переконливим свідченням такої любові є і його участь у Кирило-Мефодіївському братстві, і майже вся художня творчість поета — від його першої поеми “Україна” аж до незавершеного твору “Грицько Сковорода”. Залишається нез’ясованою на сьогодні форма державності у творчості П.Куліша, яка розкривається у численних мотивах, темах, метафорах.

Якщо Кулішів приятель по Кирило-Мефодіївському братству Т.Шевченко невдовзі вийшов за рамки слов’янофільських ідей і відкрито став на захист незалежної України, написавши “Стоїть в селі Суботові”, “Юродивого”, містерію “Великий льох”, то сам Куліш зовні залишився вірний ідеї слов’янської республіки. У вірші “Національний ідеал” він пише:

Без єзуїта Лях, Москаль без бюрократа
Зустріне серед нас приятеля і брата.
Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику,
Спорудьмо втрьох одну імперію велику.
І духом трьох братів освячений диктатор,
Нехай дає нам лад свободи імператор.

У цьому творі насторожують два моменти. По-перше, нівелюючий європеїзм, тобто можливість побудови ще однієї європейської цивілізації, в якій — жодної краплі національного буття. На відміну від Т.Шевченка, мало хвилює П.Куліша доля нації і національної культури. Він пише про культуру взагалі. Він веде мову про новий Вавилон денаціоналізованих держав, не підозрюючи, що космополітично заперечує Україну в ім’я абстрактної ідеї всеслов’янського об’єднання. Власне, над головою П.Куліша нависає абстракція, яка мало чим відрізняється від добре знаного нам “пролетарського інтернаціоналізму”. І, по-друге, насторожує сама природа цієї цієї інтернаціональної цивілізації: вона у нього має характер “великої

імперії”, яку очолить “духом трьох братів освячений диктатор”, він і стане “імператором свободи”. Отже, П.Куліш через художнє слово прагне відновити перерваний зв’язок і ангажує ідею “освіченого монарха”. У цій ідеї вчувається відгомін раціоналістично-просвітницької доктрини “освіченого абсолютизму” і вона заговорила ще у “Хуторній поезії”, де він співав “Гімн єдиному цареві”, “Гімн єдиній цвриці”, звеличуючи державні заслуги Петра I і Катерини II. У “Дзвоні” панегірики на честь царів-культурників продовжуються (вірші “Подвижники свободи”, “Він і вона”, “Двоє предків”, “Петро та Катерина”).

І тут поет знову переходить до “руїницької трагедії”, коли доля нації залежить від злоби та безкультурності козаків, їх егоїстичних почуттів і звірства, що породжує жорстокість ради жорстокості, помсту ради помсти (вірші “З того світу”, “До Тараса на небеса”, “До тарасівців”).

Нещадної оцінки П.Куліша удостоїлися й улюбленці народницької історіографії Б.Хмельницький та І.Мазепа. Першого він називає “злюкою”, “Хмелем злющим”, “необачним козарлюгою”, “паливодою”, “проводником орди на Україні” (“Титани”, “Гомер і Шекспір”, “Козацький жаль”, “До підкарпатських земляків”); другого - “зрадником з пращурів кривавих, з варягів”, “ублюдком можновладства” (“До Мазепа, прочитавши його біографію” та ін.”).

У своїй рецензії на збірку “Дзвін”, надрукованій у журналі “Жите і слово” за 1894 рік, І.Франко писав: “Та є у “Дзвоні” дещо й інше, є низка віршів ліричних, особистих, тихих, як далекий гук вечірнього дзвону, а жалібних, як гірська трембіта. Небагато тих віршів... та вони становлять її головну вартість, їх сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на мову і на зміст зачислити до перлів нашої поезії. Ніколи Куліш не написав нічого кращого над отсю віршу, що має напис “Чолом доземний моїй же таки знаній”... Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергійною мовою, яку отсе на старості літ віднайшов Куліш” [23].

Серед кращих ліричних творів І.Франко називає “Чолом доземний моїй же таки знаній”. Твір складається із чотирьох мініатюр. Це вірш-елегія, основою сюжету тут виступає не розвиток подій, а порух людського переживання, зміна емоційного стану: проживши із своєю дружиною багато років, поет з трепетом молодого серця і несподіваними припливами збентеження зізнається їй у своєму коханні, їх душі, як два серафими, піднімаються, як блаженний дух, над “грязею життя”. Основні якості цього “переливу настрою” — інтенсивність і фрагментарність. На зміну логічно завершеним і розгорнутим фразам, що були характерні для збірки “Хуторна поезія” і несли в собі думки й опис, тут приходять короткі фрази, які лягають, як мазки у живописі. Сюжет розімкнутий, він наче являє собою “потік свідомості” автора, коли всі часові інтервали

можуть деформуватися.

Квітки з сльозами,
Сльози з квітками
Не розлучаються, сестро, ніколи.
Скроплюють сльози
Пишні рози,
Свої розкішні величні престоли.
Благоухають,
Землю скропляють
Пишні престоли праведних сліз — рози.

Матеріал цього вірша-уривка організується усім життям автора, життям почуттів, а тому й життям уявлення (початкове “Сльози з квітками” і кінцеве “Пишні престоли праведних сліз — рози”). Картини й епізоди впливають із переживання і його ж матеріалізують; особливо важлива змістова мотивація меланхолійного стану автора: сьогочасний настрій загострюється контрастним передбаченням своєї долі, а слово “сестро” вносить у контекст розуміння того, що образи сліз і квіток — алегоричні образи. Поет говорить про муки можливої розлуки. Як розуміти образ “пишні престоли праведних сліз — рози”? Можливо, це троянди, з якими закохані прощаються, можливо — це символ розлуки. А порівняння “престоли сліз — рози” породжує образ дивовижної зримості і пластичності. Мініатюра з її вільним ритмом розрахована на уявлення читача, який “добудує” ситуацію до бажаної.

Великою емоційною силою, здатністю втілити світовідчужання закоханої людини в усій повноті і багатосторонності, виразити найтонші відтінки почуттів, різноманітність психічних станів, силу й трепетність емоцій приваблюють й інші інтимні вірші Куліша (“Троє схотінок”, “Чолом і ралець моїй знаній”, “Благословляю час той і годину”, “Дума про найвищий дар”, “До Ганни Барвінок”).

У 70-90-х роках П.Куліш створив низку великих за обсягом ліро-епічних поем: “Уляна-ключниця”, “Магомет і Хадиза”, віршовані мемуари “Куліш у пеклі”, “Маруся Богуславка” та ін. Деякі з цих творів згоріли під час пожежі 1885 року на хуторі Мотронівка (“Маруся Богуславка”, наприклад, збереглася без закінчення). З творів і задумів, частково відновлених, письменник згодом уклав збірку “Хуторні недогарки” (1902), куди увійшли чотири пісні поеми “Уляна-ключниця”, початки поем “Сторчак і Сторчачиха”, “Адам і Єва” та драматичні поеми “Нагай. Підспів під Вольфганга Гете”.

На закінчення не можна не згадати Кулішевої збірки “Позичена кобза” (1897), куди увійшли переклади та переспіви ліричних віршів і балад Гете, Гейне, Байрона та Шіллера. Він відтворив також рідною мовою більшу частину Біблії, поему “Чайльд-Гарольдова мандрівка”, “Дон-Жуан”, “Шильйонський в'язень” Байрона, 13 п'єс Шекспіра, особливо його “Гамлета”, у якому, на думку І.Франка, “дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця”. Саме з Кулішевої перекладацької

традиції вийшли І.Франко, А.Кримський, Леся Українка, М.Рильський, М.Зеров, П.Филипович, М.Драй-Хмара, Ю.Клен, М.Орест, С.Гординський, І.Качуровський, М.Лукаш, Г.Кочур, Д.Павличко та інші.

Література:

1. Краснов Г.В. Мотив в структуре прозаического произведения // Вопросы сюжета и композиции. Межвузовский сборник. - Горький, 1980. - С.70.
2. Чижевський Дмитро. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. - Нью-Йорк, 1956. - С.16.
3. Brunel Pierre, Pichois Claude, Rousseau André-Michel. Qu'est-ce que la littérature comparée. - Paris, 1991; білоруський переклад цієї книги: Што такое параўнальнае літаратуразнаўства? - Мінск, 1996 (розділ "Тэма, зразуметая як топас: топіка").
4. Abramowska J. Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich // Teoretycznoliterackie tematy i problemy, red. J.Sławiński. - Warszawa, 1986.
5. Панченко А.М. Топика и культурная дистанция // Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. М., 1986.
6. Curtius E.R. Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter. - Bern, 1948.
7. Гринченко Б. П.А.Кулиш, биографический очерк. - Чернигов, 1899. - С.41.
8. Дорошкевич О. Українська література. - К., 1924. - С.174-176.
9. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. - К., 1989. - С.61.
10. Булгаков С.Н. Христианский социализм. - Новосибирск, 1991. - С.179.
11. Сковорода Григорій. Повн. Зібр. творів. - К., 1973. - Т.І. - С.161.
12. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. - М., 1990. - С.155.
13. Зеров Микола. Твори: У 2-х т. - К., 1992. - Т.2. - С.201.
14. Фашенко В.В. Із студій про новелу: Жанрово-стильові питання. - К., 1971. - С.201.
15. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш. - К., 1989. - С.20.
16. Франко Іван. Зібр. творів: У 50-ти т. - Т.33.-С.233-234..
17. Франко Іван. Зібр. творів: У 50-ти т. - Т.41.-С.286.
18. Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. - К., 1992. - С.11.
19. Там же. - С.26.
20. Там же. - С.15.
21. Еліот Томас Стернз. Соціальна функція поезії // Вітрила - 88. - К., 1988. - С.86.
22. Зеров Микола. Твори: У 2-х т. - К., 1992. - Т.2. - С.187.
23. Див.: Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш. - С.30.

Жанрові особливості притчі у романі П.Куліша “Чорна рада”

З’ясуванню жанрової природи свого твору певну увагу, як відомо, приділяв сам П.Куліш. У статті “Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде)”” письменник указував, що у 1843 році мав намір створити перший в українській літературі історичний роман. Однак, зазначав далі П.Куліш, “сочинение мое вышло не романом, а хроникою в драматическом изложении” [1, 476].

І дійсно, хронікальне начало домінує у жанровій структурі “Чорної ради”. Як твір хронікальний, “Чорна рада” близька передусім до козацьких літописів XVIII ст. (особливо Самовидця і Г.Грабянки), на що неодноразово вказували дослідники.

Водночас, на наш погляд, “Чорна рада” споріднена і з таким прозовим жанром давньої літератури, як проповідь, і детальніше - притча, яка часто була складовою частиною проповіді.

Притча у змістовому плані виділяється тяжінням до глибокої “премудрості” релігійного чи моралістичного характеру, це центральний жанр у християнській і середньовічній літературі (наприклад, притчі Євангелій). Притча продовжує і в наступні десятиліття цікавити тих письменників, які прагнуть осмислити першооснови людського буття, виразити такі морально-філософські роздуми, що нерідко є протилежними до загальноприйнятих, панівних у суспільстві уявлень.

Крім того, притча кладе в свою основу принцип параболи: оповідь немовби віддаляється від даного часопростору і, рухаючись по кривій, повертається назад, висвітлюючи явище у філософсько-естетичному аспекті [2, 573].

На час написання “Чорної ради” у Пантелеймона Куліша уже сформувався основний філософський принцип. Д.Чижевський писав, що це був “принцип романтичний і християнський заразом, і від цього принципу Куліш не відхилився аж і в найостанні роки життя” [3,156].

Релігія пронизує свідомість українських діячів 40-х років, членів Кирило-Мефодіївського товариства (М.Гулака, В.Білозерського, М.Костомарова, Т.Шевченка та ін.), яким симпатизував, ідеї яких поділяв П.Куліш. В “Історичному оповіданні” він згадував про це так: “Київська молодіж... була глибоко просвічена Святим Письмом, – се була молодіж високої чистоти духовної, апостольство любові до ближнього доходило в неї до ентузіазму” [4,359]. “Учителем київської купки послідувателів проповідника глаголів живота вічного був сам він” [4,360], тобто Ісус Христос. По відношенню до себе Куліш писав: “А я був дуже релігійним. Без фанатизму і нетерпимості... я був ентузіастом біблійного слова” [5,103].

Зрештою, на думку сучасних дослідників, релігійність та ідеалізм і стали філософською основою романтизму [6,133]. Так, романтичний історизм пов'язаний із твердженням про наявність у кожного народу “національного духу”, визначеного Богом. Звідси історичний шлях кожної нації – це шлях пізнання свого “національного духу”, через який пізнається Абсолют. Саме тому романтики виявляють інтерес до духовного життя націй у різні періоди її історичного розвитку.

Як романтик, П.Куліш обирає для свого твору сюжет із національної історії. Суспільний ідеал письменника теж по-романтичному знаходиться у минулому – часах Київської Русі та Б.Хмельницького, коли українці дбали передусім про своє духовне життя, збереження “національного морального кодексу” – “рицарської”, “козацької” слави, честі, єдності, вірності християнським заповідям (“а наш брат, як той невольник до отця-матері, озивається до Бога, перед Богом душу свою, як горющу, негасиму свічку ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечистої сили, і Господь повсякчас помагав нам!” [4, 100-101]

Нова епоха українського народу почалася, з точки зору П.Куліша, після смерті Б.Хмельницького – епоха духовного занепаду.

Сюжет “Чорної ради” розвивається наче по принципу подвійної параболи: спроектований на сучасну автору дійсність і вписаний у теологічну картину світу як арену постійної боротьби між Добром і Злом.

В історичному нарисі “Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького” (1843) Куліш подає картину національної деградації сучасників: одні, пригнічені “до крайности злою судьбою”, “забыли о славе своего имени, приложились к скотам бессмысленным и уподобились им” (за О.Забужко, занепасти духом можна не тільки внаслідок пасивно-безвільної адаптації до накиннутих згори чужих структур, а й просто спинившись у рості... так що нація немовби сама себе муміфікує [7, 28]), а інші, “недостойно обогащенные дарами земли, но бедные духом, превратились в куцехвостых немцев и французов”, відчужились від своїх земляків, яких зневажливо назвали “мужиками и хохлами” [8, 66].

У “Чорній раді” Куліша, на відміну від історичних поезій Т.Шевченка, відбувається не протиставлення, а перегук епох, позначених духовною кризою, із національної історії Куліш добирає подію, яка наче у фокусі відобразила стан Руїни на Україні, виключно політичну конфронтацію. На чорній раді (Ніжин, 1663), присвяченій виборам гетьмана Лівобережної України, перемогу здобув І.Брюховецький, що опирався на підтримку російського уряду і соціальних низів (черні), яким демагогічно обіцяв встановлення соціальної справедливості. Чорна рада завершилась кривавим самосудом черні над “кармазинами”, спровокованим І.Брюховецьким.

Як і сучасники Куліша, так і пращури часів чорної ради вражені

загальнохристиянським і “національним” гріхами. Так, козаки “забули й страх Божий” [4,48], захоплені “мізерною пихою” [4,46], прагнуть влади, багатства, почесей /”Почали козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші” [4,48], “золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати [4, 157]. “О, ненаситная, жадоба старшиновання!” [4,97] – з болем вигкує Сомко. “...гетьманською булавою почали ігратись, мов ціпком” [4,42], – в унісон твердить Шрам.

Козаки втратили честь, славу, єдність (“честь, правда поламана” [4,136], “жодного ладу між козаками” [4,45], “кожен себе гледить, аби йому було добре” [4,97].

У своєму творі Пантелеймон Куліш ставить морально-філософську проблему: чому у певні періоди нація переживає стани духовної кризи і чи здатна вона подолати їх?

Відповідь у творі подається через призму християнської концепції буття. Релігійний пафос роману, його “духовну вісь” створюють біблійні цитати, переважно виділені автором у тексті графічно (їх більше десяти). Як і у “Выбранных местах...” М.Гоголя, ці цитати, як слушно наголошує П.В.Михед, “формируют своеобразный интертекст, фокусирующий и укрупняющий стержневые идеи книги” [9,70]. До того ж автор використовує мотиви, вислови, навіяні змістом і поетикою Біблії (про Іуду, Каїна та Авеля, притчеву форму звертань до народу, властиву Шраму тощо). Постійно “підживлює” метафізичний дух твору надзвичайно часто вживання слів “Бог”, “божий” (більше 120 разів), “Господь” (до 40 разів), “Ісус Христос”, “спаситель”, “сила небесная”, “мати божа”, “Богоматір” та ін.

Провідні ідеї Куліша виголошують персонажі, чий досвід, життя підносяться до християнського і національного ідеалів (співець Божий чоловік, священик і полковник Шрам, курінний отаман Кирило Тур). Все це надає висловленим думкам сакральної цінності.

Письменнику близьке провіденціалістське тлумачення розвитку світу як наперед визначеного Богом. “Козацька доля в Бога на колінах” [4, 114], – каже Кирило Тур. Фаталізм звучить у багатьох репліках персонажів і особливо виразно в кінці твору у позиції оповідача, в якій історичні перипетії порівнюється із “заверюхою”, що “громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило” [4,173].

Відповідно до цих ідеалістичних переконань у творі актуалізується релігійна символіка, що була особливо характерною для літератури XII-XIII ст. та епохи бароко. “Коли за дійсністю, за цим світом стоїть інший, вищий, то кожний об’єкт, кожний елемент буття в цьому світі вказує, натякає на вищий світ, є його образом, символом” [10,361].

Невипадково Д.Чижевеський наголошував, що “П.Куліш не менше символіст, ніж Шевченко” [10, 422].

У романі П.Куліша світ утратив свою гармонію. Відчуттям дисгармонії живуть майже всі персонажі твору: “Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось!.. Увесь світ перелицьовано...” [Кирило Тур, 4, 155], “Тепер на Вкраїні усе так перевернулось, переплуталось, перемішалось...” [Гвинтовка, 4, 110], “Жодного ладу між козаками” [Божий Чоловік, 4, 45], “Мабуть, тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками” [автор, 4,140] тощо.

Отже, світ романної дії – це світ хаосу. Поняття ж хаосу у християнській традиції означає не лише початок і кінець світу, що лежить у темноті до гармонізації його Богом, а й розлад у богоданому порядку, котрий спричиняється людським гріхом [11, 31]. Про це свідчать, зокрема, історичні катастрофи, що спіткали Ізраїль і були описані у Старому Завіті.

На зло, гріх штовхає людей диявол. Зло пов’язане з темнотою і потьмаренням розуму.

Чорна рада і постає в П.Куліша не тільки історичною назвою події, у якій брали участь соціальні низи (чернь), а й символом духовного убозтва, гріха, темноти, поклоніння дияволу.

На чорну раду, підкреслює П.Куліш, “позлазилась до Іванця сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтяпакам віри” [4, 166]

Як синонімічні вирази вживає П.Куліш слова “чорний люд”, “темний люд”, “темнота”, увиразнюючи цим символічне наповнення образу, “Біднії, сліпорожденні ви діти! – сказав їм крізь сльози Шрам. -Нехай Господь змилується над вашою темнотою” [4, 99]. “Темний люд за карбовав собі в голови кармазини да нашійники” [4, 102]. “Чорний люд збирається під Ніжень” [4, 114]. Чорну раду полковник Шрам називає, “похмурною годиною” [4,136].

На чорну раду приходять люди, спокушені земними пристрастями -кар’єрою, славою, легкою наживою, ті, хто не твердий у вірі Богові. Прихильників чорної ради П.Куліш подає як жертв диявольської омани (чорну раду називає “запорозькою оманю” [4,170]), а деякі образи “дияволізує”. Так, Петро у подумках до Сомка каже: “Да на кого ти спиращешся , коли б ти тільки відав! Диявол давно вже відлучив од тебе вірнії душі” [4, 147]. Вуяхевич, ходячи за Шрамом, що своїми притчами “схиляв буї душі до кротості да любові” [4,139], як диявол, “всівав плевели в пшеницю”. Зрештою, і сам Брюховецький змальовується і як антихрист, що “давно вже чортяці душу запродав” (Черевань, 4, 140), і як жертва диявольської спокуси. Наодинці він зізнається: “Казна – як доля чоловіка ворочає! ... Мабуть, сам лихий мені помагає...” [4, 162].

Бенкет Брюховецького з московськими воєводами після чорної ради нагадує зібрання антихристів: “А тії окаяннії сидять за столами в

чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, і п'ють горілку, як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною, крик, галас зчинили несказаний” [4, 157].

Цей паралелізм видається ще переконливішим у контексті біблійної цитати (Псалом I, ст.1), вкладеної в уста Кирила Тура, який хоча і підтримує зовні ідеї чорної ради, але душею їх не сприймає: “Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів, таж що ж? Не всякому рівнятись із Божим Чоловіком” [4, 131].

Отже, чорна рада і символізує “совіт нечестивих”, сліпих і темних душею.

Шлях до гармонізації буття бачиться у романі на шляху гармонізації людської душі. Згідно із своєю філософією “двох натур” та ідеями кордоцентризму П.Куліш утвердив примат внутрішніх, духовних цінностей, чуттєвого, щирого, “сердечного” сприйняття світу, якого позбавлені учасники чорної ради. “Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце ніхто не загляне” [4, 138].

Образ серця є досить містким у П.Куліша. Д.Чижевський глибоко розкрив його змістове наповнення переважно у поезії П.Куліша, в якій серце є виразником “глибини” душевної, езотеричного сприйняття світу, “храмом” Бога, осередком патріотизму, духовності, символом хутірського способу життя, жіночого начала, схованкою народної мови і давніх звичаїв та ін.

У “Чорній раді” Куліш виявляє, по-перше, фольклорне розуміння серця як міфопоетичного художнього образу чистоти й щирості, емоційної глибини, любовних почуттів. “Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами” [Петро, 4, 55], “Рад я йому з щирого серця” [Шрам, 4,59], “серце її (Лесі – О.М.) навіки од Сомка одвернулося” [4, 93], “повернулось у старого (Шрама – О.М.) серце” [4, 42], “тяжко моему серцю” [Шрам, 4,47] та ін.

“Сердечне” сприйняття світу символізують також поняття вогню, сліз. “А Самко знаєте який? Зараз загориться, як порох” [4, 45], Шрам “гарячий був” [4, 40], “Не один козак гірко плакав од сії думи” [4, 44] тощо. Невипадково чорна рада за принципом контрасту порівнюється із завірюхою, хугою, хуртовиною і є символом нещирості і нечистоти у людських взаєминах.

По-друге, серце у “Чорній раді” постає і як романтизований символ національної душі, українського менталітету. Ще ідеалізуючи козацтво минулого, Куліш зазначає, що “Запорожже іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду днів не замовкали...” [4, 65]

Серце символізує також найглибинніший, духовний зв'язок нації. У 1808 році Й.-Г.Фіхте у праці “Промова до німецької нації” наго-

лошував, що “національний принцип, – він духовний принцип, не природний, не біологічний... кожен, хто вірить у духовність та у свободу цієї духовності й прагне вічного відтворення... той, де б він не народився та якою б мовою не говорив, є нашої раси...” [7, 28] Саме тяжіння серця до серця і усвідомлюється Кулішем як формула національного єднання [6, 10]. Сомко: “правда не в одного мене живе в серці” [4, 168]. “Усі злились у одне серце і в одну душу” [4, 171].

І все ж найвище у П.Куліша піднесено образ серця (душі) як езотеричної субстанції, через яку відкривається людині Бог, шлях у Безкінечне. “Треба угождати тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце” [Лист до дружини, 3, 158].

Саме ті персонажі, чиє серце відкрите Богові, найглибше усвідомлюють примарність земних пристрастей. Символами містичних мотивів Пантелеймона Куліша є образи правдивого християнина Божого Чоловіка, “юродствующого” Кирила Тура як виразу внутрішнього прагнення до Бога (про останнього, зокрема, Сомко каже: “Сотворив себе буїм і безумним для Бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса!” [4, 79].

Символічним вираженням присутності Бога у серці Божого Чоловіка є його осяяння у момент сердечного співу: “на виду дідусь просіяв якимсь світом” [4, 44].

Тим самим сходженням до Вічного є, на думку Д.Чижевського, навіть “запорізька гульня”, якою козаки доводили, “що все на світі суєта”, життя “помаже по губах медом, ти думаєш: оттут що щастя! аж глянеш – усе одна омана” [10, 422]. “Козацької душі і весь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як таляри в кишені. Тільки один Бог може її сповнити” [4, 82], – усвідомлює Кирило Тур.

Найвищою нагородою людини є не визнання, слава чи багатство (“Діти тільки ганяються за такими цяцьками” – Божий Чоловік, 4, 173), а праведна душа. “За що нагороди?” – міркує Божий Чоловік. “За те, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А се ж хіба мала милость Господня?” [4, 173]

Гармонізована Богом душа вносить у світ Добро. Саме до творення добра, як біблійний пророк, закликає людей Божий Чоловік: “Мир нехай навчається добру...” [4, 173], а своє завдання вбачає у такому співі, “щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!” [4, 48]

Добро ж є однією зі складових метафізичної тріади Істина -Добро – Краса. У тлумаченні П.Флоренського, ця тріада висвітлює духовне життя під різними кутами зору. “Духовная жизнь, как из Я исходящая, в Я средоточие имеющая – есть Истина. Воспринимаемая как непосредственное действие другого – она есть Добро. Предметно же созерцаемая третьим как во вне лучащаяся – Красота” [12, 75].

Таким чином, через добро людина виявляє глибинне усвідомлення концепції християнського буття. Сама чорна рада підноситься авторам до символу недоброго діла [“не на добре діло ми пустились!” – прозрівають “мужики” [4, 153], зла. Цей символічний зміст виразно прочитується також у біблійній цитаті із Книги пророка Ієремії (гл.14-22), через яку розкриваються трагічні переживання Кирила Тура перед чорною радою: “Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услиша душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти імам біжащих, слишащ глас трубний? Понеже вожді люде моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая, благо же творити не познаша...” [4, 132]

Сюжет з національної історії, отже, сприймається як моральний урок сучасникам П.Куліша і майбутнім поколінням. Своїм твором Куліш застерігає від тих страшних наслідків, що їх чинить позбавлена духовних національних і християнських ідеалів людина.

Література

1. Куліш Пантелеймон. Твори: У 2-х т. – К., 1989. – Т.2.
2. Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997.
3. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
4. Куліш Пантелеймон. Твори: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1.
5. Нахлік Євген. Християнський субстрат історіософії Пантелеймона Куліша // Філософська думка. – 1995. – № 5. – С.102-117.
6. Бовсунівська Т.В. Феномен українського романтизму: Основні параметри каталогізації та ідентифікації. – Автореф ... докт. філолог. наук. – К., 1998.
7. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
8. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – К., 1990. – Т.2.
9. Михед П.В. Евангелизми в “Выбранных местах из переписки с друзьями” Н.В.Гоголя и их функциональная семантика // Література та культура Полісся” – Ніжин, 1997. – Вип.9. – С.69-76.
10. Чижевський Дмитро. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
11. Граф Фрідріх Вільгельм. Поміж одвічним і відносним // Кур’єр ЮНЕСКО. -1980. – травень.
12. Флоренский П.А. Столп и утверждение Истины. – М., 1990. – Т.1 (1).

О.В.Банзерук,
Т.Л.Рябко

Епоха Руїни в інтерпретації Пантелеймона Куліша (історизми в романі “Чорна рада”)

Кожна епоха народжує своїх героїв. Одним із них, героєм своєї доби, був, безсумнівно, Пантелеймон Куліш - багатогранна особистість, людина енциклопедичних знань і різнобічної діяльності. Видатний прозаїк і поет, драматург і перекладач, критик і публіцист, історик і етнограф, мовознавець і культурний діяч - ось неповний перелік іпостасей його таланту. Проте найпочесніше місце в доробку П.Куліша посідає літературна творчість, зокрема жанр історичної прози.

Національне питання і проблема державної влади завжди турбувала український народ і особливо його найкращих представників. Перейнявся ними й П.Куліш. Поетизація давньої слави України, звитяга козацтва, боротьба за гетьманську булаву та прагнення особистого щастя - усе це виразно відображено на сторінках твору українського класика.

“Чорна рада” багата на стилістичні засоби, які підкреслюють народноукраїнський колорит, якнайдетальніше відтворюють історичну добу, уславлюють козацтво. Так, роман насичений фольклорними елементами: народними прислів'ями та приказками, піснями; виразально-зображальними засобами і стилістичними фігурами. Проте найвагомішу роль у творі виконують насамперед історизми. Історизмами вважаємо лексеми, “вживані для позначення предметів, явищ і понять, які вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв'язку з соціально-побутовими і суспільно-політичними змінами” [1, с.216].

В основі досліджуваного шару історичної лексики роману покладено семантичний критерій, який дає підставу виділити наступні лексико-тематичні розряди (далі - Л.-Т.Г.) історизмів:

- Л.-Т.Г. назв старовинного одягу;
- Л.-Т.Г. назв козацької атрибутики і зброї;
- Л.-Т.Г. назв речей побуту;
- Л.-Т.Г. назв староукраїнських напоїв і страв;
- Л.-Т.Г. назв грошових одиниць та одиниць виміру;
- Л.-Т.Г. назв установ та організацій;
- Л.-Т.Г. назв людей за соціальним статусом, посадою або професією;
- Л.-Т.Г. імен історичних постатей.

Розглянемо докладніше виділені лексичні розряди. На разі зауважимо, що для адекватного сприйняття авторського задуму роману

сучасний читач повинен розуміти письменника й правильно витлумачувати семантику зниклих слів, користуючись словниками. Оскільки рамки статті не дозволяють проаналізувати кожний з історизмів П.Куліша, подамо лексикографічні коментарі лише до тих лексем, які вважаємо не зрозумілими для широкого загалу.

На позначення староукраїнського вбрання письменник використовує назви верхнього одягу (опанча, бурка, жупан, кунтуш, каптан, кирея, ковнір, гаркебузи, кармазин), тканин, з яких вони виготовлялися (парча, саета, лудан, кармазин, личак); головних уборів (кобеняк, капшук, шлик, шапка-мисюрка); аксесуарів (черес, панцир тощо). Наприклад: “Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура, - не пожалував своєї саєтової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців” [2, с.65]. Лексема опанча означає вид старовинного верхнього одягу у вигляді широкого плаща. У романі вживана з прикметником-конкретизатором саєтова, який указує на матеріал. “Словник української мови” в 11-ти т. фіксує слово саета як “татунок тонкого англійського сукна” [т.9, с.14].

На позначення довгої вовняної опанчі уживається лексема бурка: “Довго він ворочавсь на своїй бурці...” [2, с.56]. Із семантикою старовинного верхнього чоловічого одягу, оздобленого хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва і польської шляхти [4, т.2, с.547], використовується слово жупан. Цей багатий козацький одяг виготовляли з сукна різних кольорів. Підтвердження цьому знаходимо в романі: “Минаючи і тих, хто скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявся усе далі, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких” [2, с.98]; “Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців” [2, с.126]. Крім них, автор описує й зелені, блакитні жупани, в які одягнене городове козацтво, і жупани-лудани, в які наказує прибратися Петрові Шраменку й Череваню козак од Гвинтовки, і жупани кармазинові, тобто зі старовинного дорогого темно-червоного сукна.

Художник слова, що відчуває його найтонші відтінки, Куліш послуговується виражальними можливостями словотвору: стилістично марковані суфікси -ок- і -ин-, приєднані до нейтральної лексеми жупан, увиразнюють контекст і спрямовують увагу читача в необхідне русло: “Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений... у синьому жупанкові, у старих полатаних шароварах, да й те на йому було позичене” [2, с.5]; “... іде супроти його середнього віку чоловік у козацькій жупанині...” [2, с.84].

Цікаво, що письменник надає деяким історичним реаліям протилежного значення, використовуючи їх із певною метою -

підкреслити соціально ієрархічну диференціацію тогочасної України. У ролі контекстуальних антонімів виступають лексеми кирея і семряга, сірячина і кармазин. Так, кирея - це “верхній довгий суконний одяг із відлогою, кобеняк” [4, т.4, с.152]. Горностайова кирея, що зустрічається в романі, - це багатий і дорогий козацький одяг, підбитий хутром: “... усяке багатство, усяка слава - усе воно суєта суєт: і шаблі, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками” [2, с.38]. Ту ж функцію виконує й історизм кармазин. Це і старовинне дороге темно-червоне сукно (“Виходить із царського намету боярин... Його підручники несуть царську корошов козацькому війську, кармазин, оксамит...” [2, с.121]), і одяг із такого сукна (“Інші значні люди, старшина і шляхта, покидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробирались” [2, с.130]), і ті, хто носив цей одяг (“Кармазинами міщани дражнили козаків” [2, с.25]). Як бачимо, П.Куліш не просто дає назви тогочасним реаліям, а й використовує інколи їх у функції виражально-зображального засобу - тропа синекдохи - з метою підкреслення зверхності й погорди заможного козацтва, яке могло собі дозволити одяг із дорогої тканини.

На противагу лексиці, що позначає вбрання заможного козацтва й козацької верхівки, у романі стикаємося з номінаціями селянського одягу: “Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках..., а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саєти...” [2, с.32]. Назви сірячина, сіром’яка, сіряк мотивуються ознаками “колір” і “матеріал” (бо виготовлялися зазвичай із грубого сукна сірого кольору, з якого шили й свити), що підкреслює вбогість найбільш бідних верств населення України, якому випало ходити лише “у старій подряпаній сірячині, без пояса і без сап’янців...” [2, с.142], “... в синіх каптанах та сіряках...” [2, с.106] і йти “до війська у сіром’яці...” [2, с.74].

У творі зустрічаються і назви старовинної зброї, переважно козацької: шаблі, пещалі, сагайдаки, луки, обухи, клепи, киї, запоясники, кинджали, батоги, пірначі, щити, палі, пістолі. Наприклад: “Вийняв з-за пазухи широзлотий обушок...” [2, с.38]; “Чи не розкололи мені ляхи голови шаблями та клепами...” [2, с.43]; “... звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!” [2, с.57] тощо. Історизми цієї Л.-Т.Г. виконують номінативну функцію, надаючи творові воєнного колориту, окремим епізодам - експресивного забарвлення.

Чільне місце в романі посідає семантична група зі значенням козацької атрибутики, символіки Війська Запорозького. Корогва, бунчук, булава, пірнач у Куліша виступають як “запорізькі військові клейноди”, регалії, атрибути влади козацької верхівки: “Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук

полковницькі клейдони...” [2, с.8]. “Словник української мови подає лексему клейноди як застарілу у значенні “коштовності, самоцвіти”, і як історизм, що вживається лише у формі множини й означає “знаки влади, регалії” [4, т. 4, с.178]. В романі читаємо: “У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов” [2, с.101].

Змальовуючи життя українців у XVII ст., П.Куліш звертає увагу читача й на предмети тогочасного побуту та домашнього господарства. У творі знаходимо кубки, коновки, жбан, коряки, ковш, кадку й інший посуд: “Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мізерного й лашка” [2, с.46]; “Тут у винницькій кадці місять тісто трое разом ногами” [2, с.97]; “... і все тільки ради доброго слова до ковша горілки” [2, с.54]; “... а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік” [2, с.76] тощо. Як бачимо, письменник вдається до використання застарілої лексики з метою стилістичного увиразнення українського колориту й відтворення побуту козацтва та селянства.

Поряд із номінаціями посуду вживаються й назви традиційно українських напоїв і страв, які надають їжі майже культового значення: “... горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять” [2, с.32]; “Не прохала вернутись, напитись варенухи ...” [2, с.54]; “Ще й пляшку перчаківки дістала з полиці [2, с.91]; “Зачепила рукавом срібну коховку, повну вишнівки...” [2, с.87]; “... їдять мало не саму соломаху” [2, с.88].

У художній канві роману зустрічаються й історизми Л.-Т.Г. назв споруд, а також номінації засобів пересування, що широко використовувалися в козацьку добу. Зображуючи завжди місце дії, письменник вдається не просто до інтер’єру чи екстер’єру приміщення, будівлі, помешкання, а й указує на їхнє функціональне призначення. Так, козаків він розміщує по курнях, у калитах - князі чи інші високоповажні особи; гостей-подорожніх приймають у світлиці: “Не багато таких потовпилось би в курені!” [2, с.46]; “... вірізано і хто світлицю збудовав, і якого року” [2, с.15]; “... а то б і не протовпивсь і до намету” [2, с.124]; “Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться” [2, с.11]; “... кидає пивовар казани в броварні” [2, с.7].

У контекст історичної доби П.Куліш вводить лексеми, що позначають назви грошових одиниць XVII ст. Наприклад: “... а між себе ділилась козацькою платою - по тридцяти злотих...” [2, с.6]; “Не раз я насипав йому шапку талярами [2, с.54]; “не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів [2, с.10]. Вживаються у творі й старовинні одиниці виміру (миля, верста, лікоть) і назви тогочасних податків: “Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку...” [2, с.3]; “... плати чинш, мито і чорт зразу скаже що...” [2, с.27].

Використовує автор і назви тогочасних установ та організацій, не існуючих сьогодні: волость, парафія, земства, віче. У романі читаємо: “... пороздавав їм король то на староства, то на волості” [2, с.74]; “... гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії” [2, с.5], де волость - “це управлінська організація, приміщення волосної управи” [4, т. 1, с.732] парафія - “нижча церковно-адміністративна організація” [4, т. 6, с.87].

Зустрічаються в тексті й назви установ та організацій, що стосуються життєдіяльності козацтва в різних його проявах. Тут бачимо запорозький суд, раду, леєстр, кош тощо. Історизми цієї Л.-Т.Г. виконують, як і в попередніх прикладах, номінативну функцію. Варто зазначити, що, даючи назви козацьким реаліям, П.Куліш іноді подає їх у спрощених фонетичних варіантах, намагаючись, на нашу думку, максимально наблизитися до тогочасної народної вимови, зберегти діалектний характер окремих лексем для створення яскравих мовних характеристик колоритних історичних персонажів. Так, історизм кіш він подає як кош, лексему реєстр заміняє на леєстр тощо.

Як свідчить аналіз, найбільшу групу утворюють номінації людей за соціальним статусом, професією, посадою, родом занять чи характерними рисами зовнішності й поведінки. Серед них виокремлюється найчисельніша підгрупа - назви козацьких посад: хорунжий, старшина, отаман, запорожець, козак, осавула (осаул), воєвода, кошовий, урядник, староста, війт, реєстровий, сотник, полковник тощо. Наприклад: “Се батько Пугач, старець, або дід кошовий [2, с.84]; “Знов прийде сотник чи осаул, чи там який хорунжий полковий...” [2, с.117]; “У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук” [2, с.120] тощо. Уживаються в романі й назви найвищих державних і церковних осіб: “... аж чує, що князь у Зінькові” [2, с.69]; “Гетьман, гетьман прибув!” [2, с.118]; “Ось ходімо лише до архимандрита, до нашого порадики” [2, с.49] і т. ін.

Зустрічаються у творі й назви тогочасних професій: “А господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем” [2, с.25]; “... буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом...” [2, с.10].

Уживаються історизми і на позначення негативних рис поведінки персонажів або для вираження зневажливого ставлення автора чи героїв до зображуваного. Наприклад: “Се вже коїть не хто, як проклятущий Іванець із низовими комишниками” [2, с.30]; “... хіба не чув, що на умі в сих муگیرів?” [2, с.30]. “Словник української мови” трактує лексему комишник як “розбійник, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра” [4, т. 4, с.245], а муگیر - як вайлувату, грубу, неотесану людину

[4, т. 4, с.818]. Зневажливо - негативний образ, як бачимо, виникає завдяки актуалізації внутрішньої форми слова та стилістичним можливостям словотворчих афіксів.

Наголошуючи на суспільній ієрархізації, П.Куліш послуговується і лексикою, що характеризує класову структуру, соціальний, майновий стан і суспільні відносини представників різних верств населення України епохи Руїни. Це голота, мужики-гречкосії, сірома (сіромаха), сердюки; міщани, бояри, шляхта тощо.

Використовуються історизми і зі стилістичною метою - для створення пафосу минувшини України, звеличення її національних героїв. Імена видатних полководців, гетьманів, народних обранців, героїв визвольних воєн надають творові піднесеності й урочистості, відповідного настрою, сприяють виникненню навколо видатних персон ореолу відваги, самопожертви, героїзму, святості. Наприклад: “Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? [2, с.29]; “Ось, як був Кисіль, або Вишневецький Єрема...[2, с.73]; ”... обіщайтесь от перед братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі” [2, с.31] тощо.

Отже, аналізований роман П.Куліша “Чорна рада” насичений історичною лексикою, яка функціонує переважно як назви зниклих реалій і явищ, що мали місце в епоху Руїни. Використані зі стилістичною метою, історизми увиразнюють зміст, створюють історичний фон подій, надають текстові пафосності й урочистості або ж, навпаки, слугують негативній характеристиці персонажів чи предметів.

Аналіз історизмів свідчить про глибоке знання письменником історії України, героїчного минулого, вболівання за її нелегку долю, а також підкреслює майстерність митця у змалюванні колоритного образу козацтва.

Література

1. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. - К., 1993.- С. 216.
2. Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання. - Х., 1990 (Тут і далі цитуємо за цим виданням).
3. Див. про це: Миронова Г.М. Загальні назви одягу в давньоруській мові // Мовознавство. - 1973. - № 1. - С. 50-59; Ніна Яценко. Історизми в романі П.Куліша “Чорна рада” (Назви одягу та козацької атрибутики) // Дивослово. - 1998. - № 5. - С. 15-17.
4. Словник української мови: В 11-ти томах. Редколегія: І.К.Білодід та ін.-К., 1970-1980 рр.

Перекладацька діяльність Пантелеймона Куліша

Історія перекладу вивчалась переважно як історія перекладу художньої літератури. І це слід визнати цілком закономірним, беручи до уваги його величезну роль в історії літератури і культури та особливу складність цього виду перекладу. Історія власне літературного перекладу України-Русі починається з християнства, яке прийшло з Візантії і стимулювало створення давньоруської літератури, причому переважно перекладної. Так із загальної кількості пам'яток XI-XIV ст., що збереглися до наших днів, - а це близько півтори тисячі рукописів, менше одного відсотка - оригінальні пам'ятки, тоді як 99 відсотків - переклади або різного роду переробки [1, с.7].

Як вказує В.В.Коптілов, інтенсивний розвиток художнього перекладу на Україні починається в 20-30-ті роки XIX століття. Поети-романтики перекладають видатні твори російської та польської літератури: Л.Боровиковський дає вільний переклад "Світлани" Жуковського, А.Метлинський перекладає поезію Міцкевича "Морлак у Венеції", яка була, в свою чергу, перекладом одного з віршів П.Меріме [2, с. 24].

Серед перекладачів другої третини XIX ст. треба, в першу чергу, назвати П.Куліша, який залишив по собі дійсно монументальну духовну спадщину.

Знайомству Пантелеймона Куліша із світовою літературою, що розпочалося ще в період навчання в гімназії, сприяло знання іноземних мов, які він вивчав протягом усього життя. Крім української, російської і старослов'янської, він добре володів польською, знав латинську, французьку, німецьку, італійську, іспанську, англійську, шведську, давньоєврейську.

До перекладів П.Куліш почав звертатися десь з кінця 50-х - початку 60-х років [3, с. 151]. Перша поетична збірка Куліша "Досвітки", видана 1862 року, крім оригінальних поезій, містить також своєрідні переклади балад Міцкевича "Русалка", "Химери", "Чумацькі діти". Для них, як і для більшості українських перекладів цього часу, характерна відсутність рис національної своєрідності оригіналів, поети також скорочують або розширюють тексти оригіналів. Так, Куліш доповнив свої переспіви типово українськими описами побутового характеру. Наприклад, купця, що повертається додому він замінив чумаком, якого зустрічають діти на могилі.

В якості іншого прикладу можна назвати "Вільшаного царя", який вважається перекладом балади "Лісовий цар" Гете. Замість специфічно

німецьких фольклорних ознак у Куліша фігурують такі українські вирази, як “коточка співати”, “під полою”. Такі ж самі зміни характерні і для перекладів Куліша з російської: поетичних творів Пушкіна, Некрасова, Кольцова, Нікітіна, Фета.

Як зауважує К.І.Чуковський, метод художнього перекладу цілком і повністю витікає зі світогляду даної конкретної історичної епохи [4, с.290]. Саме тією обставиною, що більшість перекладних творів розглядалася як наближення до абсолютної цінності, слід пояснювати і неповагу перекладачів до текстів оригіналу. Оскільки автор оригіналу не досягнув мети, а лише наблизився до неї, то необхідно, опираючись на досягнуте ним, додати до його достоїнств нові, необхідно прикрасити, покращити оригінальний текст такою мірою, наскільки це необхідно. Переклад, який змінює і поправляє текст, лише збільшує його достоїнства. Так, навіть найвизначніший майстер російського перекладу першої половини ХІХ століття В.А.Жуковський, перекладаючи “Дон-Кіхота”, повторює думку французького перекладача ХVІІІ століття Флоріана, що рабська вірність оригіналу є вадюю і що найприємніший переклад і є, безперечно, найвірнішим [5, с. 290].

Подібним чином, в залежності від мінливих читацьких смаків, змінювалися в ХІХ і ХХ століттях методи перекладацького мистецтва при відтворенні французьких, англійських, німецьких творів поезії: кожна епоха диктувала перекладачам свій особливий стиль, і цей стиль вважався найбільш придатним для інтерпретації даного автора.

Осібне слід відзначити Кулішеві переклади поезії Байрона, Гете, Шіллера, Гейне, які склали збірку “Позичена кобза”, видану в рік смерті Куліша. Звернення П. Куліша до кращих досягнень світової літератури справило благотворний вплив на його творчість. Перекладаючи досить численні зразки світової поезії, Куліш, з одного боку відчутно збагачував українську літературу, і разом з тим, вдосконалював поетичну форму своїх творів. Ці переклади мали не лише знайомити українського читача з видатними проявами світової літератури, але й проілюструвати багатство образів та ресурсів української мови.

Микола Зеров у передмові до видання його “Поезій” 1927 р. писав: “Навчили його дечого і великі європейські поети, з якими він познайомився і яких вистудіював у першотворі. Петрарка навів його на тон урочистого “Благословен і час той, і година”. Байрон дав пафос його поезії спогадів (пор. перекладене з Байрона “Віддалеки” і власні Кулішеві “Чолом доземний” або уривок “Левада, гай і старосвітський сад”). Від європейських - англійських, німецьких, італійських - поетів взяв він і свою розмаїту строфу... якою він лише і орудував серед українських поетів, октаву, якої він, ще перед Франковими поемами, дав прекрасні зразки”.

Безумовно подібний вплив свідчить про певну переємність традицій, що завжди було характерно для літературного розвитку.

Наприкінці 70-х- початку 80-х років починається робота П.Куліша над перекладом п'єс Шекспіра. До виданої 1882 р. у Львові книжки “Шекспірові твори. З мови британської мовою українською поперекладав Куліш” ввійшли “Отелло”, “Троїл та Крессіда” і “Комедія помилок”. У 1889-1902 роках у Львові з'явилося ще декілька видань Кулішевих перекладів п'єс Шекспіра з передмовами й поясненнями Івана Франка: “Гамлет, принц данський” (1899), “Приборкана гоструха”, “Макбет”, “Коріолан” (1900), “Юлій Цезар”, “Ромео та Джульєтта”, “Багато галасу знічев'я”, “Антоній і Клеопатра” (1901), “Міра за міру”, “Король Лір”.

Переклади Куліша з Шекспіра високо оцінив Іван Франко. Зокрема Франко писав: “Він узявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого панування над рідною мовою... і дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті перекладачів великого британця. Держачися оригіналу далеко докладніше, ніж його попередники, Куліш уміє при тім надати своєму перекладові свій індивідуальний колорит, щось таке, що дозволяє відразу пізнати в нім працю Куліша, а не жодного іншого українського поета”.

Окремо слід відзначити переклади П.Куліша з Біблії, розпочаті ним у кінці 60-х років, коли він видав у Відні Новий завіт, і продовжувані до останніх днів життя. Повністю перекладена Біблія загинула під час пожежі на його хуторі Мотронівці у 1885 році. Куліш заходився заново коло перекладу всього святого письма, спеціально вивчаючи для цього давньоєврейську мову, але закінчити цієї справи не встиг.

Історія національного художнього перекладу є однією з найцікавіших і найпромовистіших сторінок кожної національної культури. І не може бути жодного сумніву в тому, що переклади Пантелеймона Куліша, чий творчий шлях був нерозривно пов'язаний із світовою літературою, є дорогоцінними пам'ятниками української національної культури.

Література

1. Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі. Антологія / Упоряд. і авт. передм. М.Н. Москаленко. - К.:Дніпро, 1995.
2. Коптілов В.В. Теорія і практика перекладу. - К.:Вища школа, 1982.
3. Охріменко О. На орбіті світового письменства //Вітчизна. - 1989.- № 8.
4. Чуковский К.И. Высокое искусство. - М.:Сов.писатель, 1968.
5. Там же.

Спадщина Пантелеймона Куліша в оцінці Бориса Грінченка

Поява у 1893 р. в Чернігові Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни Грінченків сприяли активізації духовного і літературного життя в місті. Подружжя Грінченків перш за все розпочало проводити велику просвітницьку роботу. І це для них було головним. Не літературна творчість як сама по собі, а саме робота з поширення просвітницьких знань серед населення була першочерговою у їх діяльності. До цієї роботи вони залучили й інших літераторів, які в той час проживали в місті та за його межами, а також громадських діячів. Саме це привело Б.Грінченка до думки відкрити в Чернігові видавництво, використавши друкарню земства, яке допомогло б йому видавати й поширювати ту літературу, яка була потрібна народу. Він звернувся до губернатора. Дозвіл був отриманий. За період з 1894 по 1902 рік (час продуктивної праці Грінченків у Чернігові) тут вийшло 45 назв книжок загальним тиражем 200 тис. екз. [1]

В “Автобіографії” (1909) Б.Грінченко писав: “...умер мій знайомий Ів.Череватенко і одказав 1000 руб. на мої руки на видання народних книжок. Я видав їх десятків з чотири в Чернігові, і хоч цензура була страшно немилосердна, все а нам з жінкою пощастило надрукувати кілька навіть науково-популярних книжок, то в звичайній формі, то в півбелетристичній. Це було тоді самотнім на всю російську Україну народним видавництвом”.

Серед науково-популярних брошур виділяється серія біографій видатних письменників І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, Л.Глібова, Ганни Барвінок, Петра Кузьменка та інших діячів культури.

Додатком до 1-го випуску “Земского сборника” Чернігівської губернії за 1899р. вийшов біографічний нарис “П.А.Кулиш”, який Б.Грінченко написав у 1897р. у зв'язку зі смертю видатного українського письменника 2 (14) лютого цього ж року.

Не маючи під руками архівних та епістолярних джерел, Б.Грінченко спирався під час написання нарису лише на опубліковані матеріали, але й вони дали йому можливість правдиво висвітлити суперечливу постать П.Куліша.

Б.Грінченко перш за все звернув увагу на народні витоки формування світогляду П.Куліша, на його потяг до народних джерел, які були зосереджені в творах усної народної творчості і які він так полюбив, зокрема збірник “Украинские думы и песни” М.Максимовича. Збірник вразив його настільки, що на деякий час відсунув на задній план твори Г.Квітки та М.Гоголя, якими він дуже захоплювався. Народні пісні та думи стали для нього своєрідним місточком між ним та народними масами. Саме це наштовхнуло П.Куліша на те, що він пішов по Україні

і почав збирати твори усної народної творчості, які пізніше увійшли до його збірника “Записки о Южной Руси”.

У П.Куліша підкреслює Б.Грінченко, склалося своє уявлення про Україну та її минуле. Він ніби вбирав у себе, всмоктував все те, що було пов’язане з кривавою епопеєю народної боротьби з ворогами, жадібно читав книжки і старі документи, знайомився з розкопками древніх могил і повних життя і поезії легенд і народних пісень рідного краю. Все це повіяло на нього духом старого героїзму малоросійської історії, і П.Куліш захопився ідеєю створення української “Іліади”, зібравши воедино всі думи про малоросійських гетьманів. Зрозумівши, що такого матеріалу недостатньо, він почав писати свої думи в дусі народних і, об’єднавши їх, випустив окремий збірник “Україна” (1843). Проте ця книга не мала того успіху, на який розраховував її автор. В цей саме час вийшов “Кобзар” Т.Шевченка.” І вогненна поезія геніального народного поета залишила в тіні менш поетичну силу. Куліш надовго замовк як поет-віршотворець”, - зауважує Б.Грінченко [2].

Дослідник, зупинившись коротко на зв’язках П.Куліша з Т.Шевченком, М.Костомаровим та В.Білозерським, гуртком київської молоді “Братством Кирила та Мефодія”, ректором Петербурзького університету П.Плетньовим, який дуже доброзичливо поставився до молодого літератора, а також на роках заслання в Тулі, яке було здійснене царським урядом на зв’язок з Кирило-Мефодіївським братством, показав, як змінювались погляди письменника на історію, на козаччину, на народ, як у зв’язку з цим погіршилися його взаємини з представниками української інтелігенції. І Б.Грінченко поступово підводить читача до тієї трагедії, яка розігралася в Петербурзі навколо журналу “Основа”, де провідну роль відігравав П.Куліш. Аналізуючи листи останнього до М.Костомарова, Б.Грінченко зауважує: “Было, кажется, то, что часто бывает в подобных случаях. Искренний, сильный и талантливый человек всецело отдает себя деятельности для известной идеи. Вокруг - люди меньшие и по таланту, и по преданности идее. Сильный человек и видит дальше их, и работает больше и лучше их и вследствие этого хочет пользоваться большими правами, т.е. большею самостоятельностью в своей работе. Но толпа как раз этого и не хочет позволить. Окружающие с удовольствием представляют ему право работать, но желают, чтобы работа производилась по их указке; пусть он, пожалуй, пользуется и некоторой известностью, но не слишком большой: ведь тогда будут думать, что только он все и делает и что он умнее всех. А он и в действительности умнее всех и не хочет отказаться ни от своего ума, ни от тех прерогатив, которые последнему принадлежат. Здесь и конфликт. С одной стороны начинаются крики о “чрезмерном самолюбии” и “диктаторских наклонностях”, а с другой - жалобу на толпу, не понимающую избранных умов, и пр. Видя это непонимание, сильный человек еще более убеждается в своей справедливости и совершенно перестает обращать внимание на мнение других. Для него исчезает критика, в нем одном уже совмещается и творец, и критик собственного

творчества. Поэтому, делая ошибку и слыша со всех сторон, что это ошибка, он все же не верит никому, и думает, что его ошибка - открытие сильного ума, еще не понятое обыкновенными людьми. А обыкновенные люди, видя ошибки, в свою очередь начинают полагать, что у сильного человека и нет ничего, кроме ошибок, и оставляют его...

Конечно, для этого необходимо, чтобы этот сильный человек слишком превышал средний уровень окружающих его людей и в то же время был очень самолюбив. Оба эти условия были на лицо и в данном случае, а потому нечто подобное происходило и у Кулиша с его петербургскими земляками” [3].

Цю велику цитату ми навели не тільки для того, щоб підтвердити напруженість взаємин, які були у П.Куліша з українською інтелігенцією, що проживала в Петербурзі, а й показати вміння Б Грінченка аналізувати складні явища, по-філософськи підходити до розкриття явищ, визначати те типове, що притаманне йому.

Ще одне. Б.Грінченко, аналізуючи публіцистику П.Куліша, всебічно розкрив його історичні погляди, відкинув точку зору, що у другій половині життя вони різко змінилися у письменника. Співставляючи факти, взяті з ранніх творів і останнього періоду творчості, Б.Грінченко доводив, що П.Куліш з самого початку своєї тривалої літературної діяльності був, з одного боку, захисником самобутнього розвитку малоруської народності, а з іншого - прихильником державного єднання південного російського племені з північним. І ці два принципи проходили червоною ниткою через всю його літературну творчість до останнього його дня.

Б.Грінченко звернув увагу читача і на те, як перші окремі висловлювання П.Куліша, що знаходилися в зародковому стані, розросталися, розвивалися і привели до того, що, “почавши з книги малоросійських героїв “Україна”, створюючи яку автор мріяв стати козацьким Гомером, він, роздратований полемікою з їх захисниками, дійшов до прокляття козаків в останньому своєму збірникові “Дзвін”.

Як дослідник історії, підкреслював Б.Грінченко, П.Куліш чимало вніс нового в українську історіографію, зокрема своїм першим томом “История воссоединения Руси”, в якому вказав на значення міського, міщанського населення в культурному житті минулого Малоросії, на що не звертали ніколи уваги до цього вчені.

Розглядаючи історичні погляди П.Куліша, Б.Грінченко відмічав і їх протиріччя. Зокрема, сприймаючи козаків лише як руйнівну силу і ворогів культурних починань, П.Куліш почав вихвалити польсько-малоросійське дворянство (“Крашанка”), які, проводячи боротьбу проти козаків, захищали, мов, культуру. Що зовсім не так. Б.Грінченко підкреслював, що в період козацького руху як і в інші складні історичні часи, присутні як руйнівні, так і будівничі, творчі елементи. Але те, що зробили з Запорізькою Січчю, що зробили з вільною землею і населенням цього краю, передавши їх вельможам і “временщикам”, зауважує Б.Грінченко, це не може засвідчувати про культуру, яку так прославляє

П.Куліш.

Зупиняючись на історичних поглядах П.Куліша, Б.Грінченко опирався на думку М.Костомарова про те, що знищення гетьманщини в Малоросії, хоча і було оправдане самим ходом історичної долі руського світу, але здійснено з такими наслідками, які не послужили користі, добробуту і духовному розвиткові народу. І щоб задушити будь-які, навіть слабенькі вогники завітних історичних побудників, царський уряд пішов на шлях розмежування станів: козацьким старшинам було дароване дворянство і право володіти селянами, а простий народ, так зване в Малоросії посполство, було віддане на поневолення новоспеченому дворянству. І знову висновок: “Що ж, і це культура!”

Б.Грінченко, наводячи цю думку М.Костомарова, вважав, що це була помилка П.Куліша. Проте він не приєднувався до тих авторів, які вважали, що це була зрада попередніх поглядів письменника. Він вважав, що в даному випадку була лише їх переміна. І цю думку Б.Грінченко підтверджує, зупиняючись на характеристиці памфлету “Крашанка”, в якому П.Куліш намагався довести, що не слід полякам притіснити малоросів в Галіції, а останнім необхідно забути попередні образи, бо не тільки поляки робили зло малоросам, а й навпаки. Аналізуючи цей намір П.Куліша примирити народи, Б.Грінченко звертав увагу на те, що автор “Чорної ради” допустив тут декілька помилок, бо, прийнявши до уваги лише польські історичні джерела, він відкинув малоросійські як упереджені, забувши про те, що і перші належали також до зацікавленої сторони.

Дивним було також припущення П.Куліша, що народне повстання проти польської шляхти виникло лише внаслідок вигадок духовенства та кобзарів: “Массы идут по собственной воле на смерть только при том условии, если их положение является для них тяжелее и страшнее риска смерти и самой смерти”. Нагадуючи цю думку П.Куліша, Б.Грінченко зауважив, що письменник забув про те, що малоруське повстання було не лише протестом поневоленого народу, а й поневоленої національності. Тому книга П.Куліша “Крашанка” не тільки не допомогла примиренню, але ще більше посилила взаємну роздратованість і подала привід до осмислення старих історичних рахунків .

Б.Грінченко зупинився також і на поглядах П.Куліша на народні маси та на роль інтелігенції в культурному розвиткові цієї маси. Бо і тут помітні були зміни у його світогляді. У своїх статтях, надрукованих в “Основах”, та в “Листах з хутора” (1861) П.Куліш скептично поставився до існуючої цивілізації, називаючи її мізерною, і взяв під сумнів саме поняття цивілізація як явище, що веде людину до щасливого існування. “А що, якщо ні?” - запитує П.Куліш. І цей сумнів, який виник у письменника, підкреслював Б.Грінченко, був сформований самим станом, у якому опинилася Україна, зокрема фактом поділу населення на міське і сільське, а звідси, на його думку, йшов процес утвердження різного рівня культури. Особливо негативно віднісся П.Куліш до міської

цивілізації, яку назвав “образчиком” крайньої розбещеності і експлуатації слабкого сильним, де існувала лише зневага до трудівника-землероба і насолода розкішшю. І Б.Грінченко наводить чимало уривків із статей П.Куліша, які були надруковані в журналі “Основа”, що торкались саме проблем культури.

П.Куліш вважав, що ті, хто гордиться своїми архітектурними спорудами, живописом, театром, музикою і поезією, не розуміють того, що все це справжнє мистецтво служить лише найбільше людській гордині і розкоші і що не народ керує художниками, а блискуча кучка легкодумних людей, які знають лише захоплення нікчемної насолоди і не розуміють захоплення великої праці, кровавого поту для людського блага. Більше того, П.Куліш вважав, що школа і література, залучаючи селян до “гнилої цивілізації”, лише відривають сільську людину від сім’ї і народу.

Негативно письменник відносився і до сучасної літератури і вважав, що лише народна поезія та ще твори Т.Шевченка і Г.Квітки-Основ’яненка були здоровими продуктом. Єдину книгу, яку рекомендував він читачам, була Євангелія, про втілення в життя принципів якої так мріяв письменник. Саме тоді, за думкою П.Куліша, зникне соціальна, економічна нерівність. І саме про це слід думати, а не про залучення до міської цивілізації. Проте це не означало, що П.Куліш виступав проти освіти. Він хотів, щоб всі були людьми, а не “паненятами”, щоб вони обмежували свої потреби, ходили в простій одежі, працювали над придбанням хліба. Але, зрозуміло, це були нездійсненні мрії.

І Б.Грінченко у своїй праці досить уважно проаналізував ці погляди П.Куліша, показав, і як вони формувалися у порівнянні з першим періодом його діяльності, як в історичних статтях та поетичних збірниках “Хуторна поезія”, “Дзвін” та драмі “Байда” письменник відходив від попередньої оцінки народних мас. Тепер він заявляв, що народ це “азиатски некультурная дикая масса, лишенная, вследствие своей дикости, чувства справедливости и гуманности. Как прежде истинные поборники культуры- польско-украинские паны - имели право силою сдерживать варварские порывы этой массы, так и теперь истинным представителям интеллигенции принадлежит право насильственно культивировать эту массу...” Перечитуючи подібні заяви П.Куліша, Б.Грінченко стверджував, що тяжко стає на душі, стільки в них зневаги до народних мас, звеличення насилля і пристрасно-недоброго відношення до всіх, хто не розділяв думки автора.

Б.Грінченко ставив запитання: “Чим же пояснити різку перемену в поглядах П.Куліша?”. Щоб дати відповідь на нього, автор праці намагався пов’язати її з відношенням П.Куліша до самобутнього розвитку малоруської народності. І тут він прийшов до важливого, дуже суттєвого висновку. Він вважав, що П.Куліш ніколи не змінював своїх поглядів, а вносив в них корективи. Так, визначаючи як історичну необхідність воз’єднання південно і північно-руських племен в єдину державу, П.Куліш притримувався того погляду, що малоруська народність при

цьому повинна була органічно розвиватись і знайти своє вираження в літературі і мистецтві. І це він не тільки декламував, а й всією своєю творчістю служив, наскільки це було можливо, цьому розвитку. І Б.Грінченко, підкріпляв свою думку переліком творів, які написав П.Куліш, зауважуючи, що ніхто більше нього не написав по-українськи, і навіть смерть застала його з пером в руках за малоруською працею. І тут Б.Грінченко знову звертав увагу не те, що дослідники, стверджуючи про зміну поглядів П.Куліша, повинні пам'ятати, що він ніколи не змінював основного стремління всього свого життя: служити справі розвитку рідного слова, що він завжди робив це і був бійцем все своє життя за це.

Б.Грінченко вважав П.Куліша за своєю природою бійцем, який володів видатним літературним талантом. При цьому бійцем пристрасним, захоплюючим і глибоко переконаним в правоті тієї справи, яку він захищав, навіть тоді, коли помилявся. І цим пояснюється розгадка тієї нестійкості його думок з багатьох питань, про які йшла мова раніше.

Б.Грінченко підкреслював, що П.Куліш з початку своєї творчості шукав для підкреслення своїх думок факти, які б вказували на наявність сил, необхідних для існування цього розвитку. І молодий П.Куліш знайшов їх в образах героїв минулого, борців за свободу. І чим більше автор любив своїх героїв з книги "Україна", тим сильніше в ньому було бажання познайомитися з ними ближче. І цим пояснюється його потяг до літописної літератури та старинних документів. Але там він не знайшов "рыцарей без страха и упрека", а, навпаки, він побачив морально і політично неспроможних багатьох відомих історичних діячів Малоросії і відвернувся від них. І тепер він уже не зміг продовжувати писати свою малоросійську Іліаду. І він взявся за гнівні звинувачення проти правлячого класу Малоросії і почав говорити про гетьманщину як про підгнившіє дерево.

"Але хіба ця "гетьманщина" зі всією її "старшиною" це уже все?" - запитував Б.Грінченко. І відповідав: "Звичайно, ні". Бо ці люди, наслідуючи польським панам, були лише гнобителями народних мас, які боролись за людські права і прагнули до світла і добра. І саме цю боротьбу і почав оспівувати П.Куліш у поетичному збірнику "Досвітки" та в інших творах шестидесятих років, які відбивали нові його погляди. Він тепер шукав тільки справжнє людське. В кровавому розгулі народних пристрастей він побачив історичну помсту за вчинене народу гноблення. Але не тільки до цього прийшов П.Куліш. В козацькій історії він побачив ще й грубості, варварство. І це його насторожило. Це не було характерним для його героїв. Це вже були інші персонажі. І він зрозумів, що не тут треба шукати героїв. І у нього з'являється сумнів, а чи можна тут щось створити нове. Образ прекрасної країни, яка пала в боротьбі за свою самобутність внаслідок тиску з боку грубої сили, виявляється лише наслідок мрії, нічим не підтверженої.

Розкриваючи все це, Б.Грінченко підкреслював, що письменник

надав дуже великого значення деяким фактам, а тому й висновки зробив невірні, бо забув основне правило історика: судити про особистості з точки зору їх епохи. Він же приклав до діячів XVII ст. моральну і розумову мірку другої половини XIX століття, а це привело до помилки. І хоча П.Куліш багато працював, маючи прекрасну мрію, він все ж відчув себе обдуреним у найкращих своїх почуттях. Опоетизовані ним особистості, факти виявилися зовсім не такими, якими вони були в дійсності. І все це викликало в нього негативні емоції в оцінці героїв. “Чем более он любил его прежде, - пише Б.Грінченко, - тем более теперь ненавидит; чем более украшал ореолом возвышенности и красоты, тем более теперь унизит его, сорвав с него незаслуженный венки. Обманутая любовь переходит в ненависть” [4]. І П.Куліш ненавидить цю дику бунтівну масу, яка внаслідок несприятливих умов, як йому здається, і через століття залишилась такою ж. І вихід, вважав П.Куліш, був один - деспотична рука, яка б створила в країні порядок і заклала основи культури. І тільки сильна рука культур-трегера, на його думку, змогла б цивілізувати цю масу. Відстоюючи думку про необхідність змін, він відкидав ідеї козакофільства і народності. І саме цим, зауважував Б.Грінченко, пояснюється той докір, який кинув П.Куліш народіві:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!..

Наводячи ці рядки, Б.Грінченко вважав, що це крик страшної болі людини, яка безумно любила свій народ і не знаходила в ньому того, що так пристрасно хотілось йому бачити в ньому: культурність і гуманність. Хоч це і помилка, підкреслював дослідник, але помилка людини, яка закликала свій народ до кращого майбутнього, повернутись у сім'ю культурних народів.

І ще один висновок робить Б.Грінченко, говорячи про заклики П.Куліша і запитуючи: а чи відгукнувся народ тепер на ці пророчі високі слова, як колись у шестидесятих роках? І відповідає: “Ні!”. І тут виникає питання: “Чому?”. І Б.Грінченко намагається дати на нього відповідь. Він пояснює це тим, що тих людей, у яких симпатія до козаків була частиною їх поглядів, відштовхувала від П.Куліша саме його козакофобія, і особливо молоде покоління, у якого соціальні питання і демократизм були на першому плані. Вони не могли примиритися з його аристократичними переконаннями.

Тут відіграло також недостойне відношення П.Куліша до Т.Шевченка у другому томі його “Истории воссоединения Руси”, де муза Кобзаря була названа “полупьяною”, “распущенною”. Б.Грінченко це пояснює тим, що П.Куліш, виступивши проти козакофільських тенденцій, повинен був виступити і проти Шевченка, який користувався великою популярністю і був могутнім апогетом козацтва. І від того, настільки він зумів відхилити симпатії публіки від історичних поглядів

Т.Шевченка, залежав і успіх його новітніх поглядів. І саме це, вважав Б.Грінченко, було причиною того, що у кінці 70-80-х років більшість не підтримала П.Куліша і була настроєна проти нього. Попереднє шанування змінилось трохи не ненавистю. Але Б.Грінченко наголошував на одному: саме в цей час народжувалась і несправедливість звинувачень, що йшли на адресу П.Куліша.

І ось тут слід звернути увагу не тільки на оцінку помилок П.Куліша Б.Грінченко, а й на відношення до нього останнього. Б.Грінченко не стільки дорікав йому, аналізуючи його помилки, скільки намагався зрозуміти такий хід думок П.Куліша, його кроків. Більше того, весь матеріал давав право стверджувати, що він співчував йому, заявляючи, що люди, які за своє життя не зробили і десятої долі того, що зробив П.Куліш, звинувачують в зраді ту людину, яка задихалася під тягарем праці в той час, коли інші, які кидали в нього каміння, займались лише прекрасними розмовами. І саме це відношення до праці, як нам здається, і зближувало Б.Грінченка з П.Кулішем, було висунуто на перший план, стало в центрі уваги дослідника. Сам Б.Грінченко був таким же наполегливим до праці, як і П.Куліш, і мав “мужество работать среди насмешек, клевет, зависти и равнодушия к дорогому для него делу” [5].

Б.Грінченко зрозумів поведінку П.Куліша і його реакцію на критику. Він пояснив її тим, що автор “Чорної ради” реагував на зауваження і, різко відкидаючи нападки противників, утвердився у своїй непогрішності, в тому, що тільки він один знає істину і може її тепер зрозуміти, чого не розуміють нинішні покоління і не можуть його оцінити по-справжньому. А тому, зауважив Б.Грінченко, П.Куліш почав писати не для сучасників, а для потомства.

В кінці своєї брошури Б.Грінченко звернув увагу читачів на те позитивне і хороше, що дав П.Куліш Україні в останні роки своєї діяльності. І в поле зору дослідника попали “поетичні перли” письменника, які були присвячені коханню, природі. І Б.Грінченко шкодує, що П.Куліш, найкращий знавець малоросійської мови, найкращий малоросійський стиліст, чудовий віршотворець, бо вірші його прекрасні і сильні за формою, потратив дуже багато сил на дискусії з противниками його історичних поглядів, хоча вони були хибними за думкою. А це знижувало і цінність поетичної творчості поета. “Достоинство формы не соответствует здесь достоинству содержания”, - до такої думки приходять дослідник [6].

Підсумовуючи сказане, Б.Грінченко підкреслював, що саме вищевказані обставини змусили П.Куліша останні із років жити на своєму хуторі, віддалитись від світу і поглинутись у роботу по господарству, і лише у вільні хвилини віддаватись літературній творчості, пов'язаній з його тритомною історією “Отпадения Малороссии от Польши”, драмою “Байда, князь Вишневецкий” та ін., а також над перекладами Байрона, Гете, Шіллера, Гейне та Біблії. Б.Грінченко детально не зупинявся на аналізі літературної творчості письменника і лише констатував, що вже в дуже тяжких умовах, зовсім

хворий П.Куліш працював до останніх днів свого життя над перекладом Святого письма. “Он умер на своем посту культурного работника”. Цими словами Б.Грінченко і завершував свою розповідь про П.Куліша. І ця остання думка проходить червоною ниткою через всю його розвідку.

Ми зупинились більш детально на викладі думок як П.Куліша, так і Б.Грінченка з метою довести їх до сучасного читача, бо праця останнього надрукована у такому виданні, що нині недоступна широкому колу шанувальників письменника, і, по-друге, хотілося показати, на що саме найперше звертав увагу Б.Грінченко, осмислюючи життєвий та творчий шлях П.Куліша, як він трактував окремі світоглядні постулати письменника, як взаємозв’язував їх з суспільним процесом того часу. Звичайно, оцінка поглядів П.Куліша носила у Б.Грінченка авторський характер, але відбивала саме специфіку сприйняття спадщини письменника в той час, тобто в кінці 90-х років XIX ст., коли наближався час соціальної боротьби за права українського народу.

Стаття, яка була написана в рік смерті письменника у 1897р. засвідчувала, що хоча Б.Грінченко і критично ставився до виступів П.Куліша, але він віднісся до нього співчутливо, намагаючись зрозуміти і пояснити помилки. Відчувалась і теплота автора як до спадщини П.Куліша, так і до нього самого, як особи, великого трудівника, працелюба.

Б.Грінченко неодноразово звертався до постаті П.Куліша, про що свідчать і його деякі листи та публікації в пресі. Так, в листі від 21 січня 1893 р. до відомого українського письменника, громадсько-культурного діяча, одного із членів товариства “Братство тарасівців” Івана Липи Б.Грінченко дав своє пояснення відносин П.Куліша до Шевченка та його поеми “Гайдамаки”, а також трактувань окремих історичних подій в його творах. У зв’язку з тим, що цей лист ще не друкувався, подаємо його повністю:

“Любий дядьку Йване!

Відмовляю на Вашого листа як можу швидко, се б то - зараз.

Думка Кулішова про Ш[евченка] не є новиною: він її кілька разів висловлював і то далеко гостріше - ось хоч би і в “Ист. возсоединения Руси” або в деяких віршах. Звісно, краще було б, якби Куліш, замість щоб обляпувати грязею Ш[евченка], писав би свої правдиві і не тенденційні мемуари, хоч би й про знайомість свою с Ш[евченком], знайомість, що мусила б бути йому Кулішеві, *святощами*. Але коли Куліш робить так, як робить, то се гірше тільки самому Кулішеві. Вільно кожному мати свою думку про твори літературні і ніхто не має права ображуватися за се. От якби Куліш казав у цьому листі, що треба кинути українську роботу, дак тоді треба б йому “залити за шкіру сала”, висловлюючись по-запорожському. Отже, він навпаки - і сам робить, і закликає людей до роботи вкраїнської. Чого ж Вам ище?

На підставі усього цього думаю я, що нема рації відмовляти Кулішеві гуртом. Цим надалась би Кулішевому листові така вага, якої він не має. А хлопець той, що до його лист писано, коли схотів би, міг

би відмовити. І як би лист писано до мене, то я відмовив би так:

Даремне, діду, сердитесь на нас, що сіємо ми в народі Ш[евченко]ви “Гайд[амаки]”. Хоч би й була ця поема така погана, як Ви кажете, то все ж не такий то вже народ дурний, щоб небезпечно було йому давати до рук ту річ. Чого боятися? Чи не національного ворогування до ляхів, такого, що довело б до різанини? Дак же революції не викликаюцця книжками, коли не мають підстав у житті. Коли підстав цих тепер нема, то нема чого й боятися, а коли підстави ці є, то й без “Г[айдамаків]” зробицця те, що мусить зробитися. - Чи може тим не треба пускати в народ цю книгу, що вона проти історії грішить? А де ж Ви, діду старий, бачили за свій довгий вік такий поетичний твір, щоб з історією трохи вільно не поведився? Згадайте Шекспіра - Ви ж бо його де й перекладаєте! Згадайте Шіллера з його М[арією] Стюарт, Орл[іанською] дівчиною, Дон Карлосом, Гете з його Егмонтом, - чи то ж вони не перекручували *факти* гірше далеко за Ш[евченка]. Та згадайте Ви й себе, Добродію, як то Ви в своїй “Чорній раді” з жонатого Сомка молодика молодого зробили, що до Лесі залицяється, та й ще дечого багато од свого розуму додали.

Отже Вас ніхто не бив за те ломакою так, як Ви Ш[евченка] б’єте. - Чи може тим не варто давати народові цю книгу, що вона з артистичного боку не гарна? Дак і на се Ваші докази трохи не вдовольняють. Яке нам до того діло, що Ш[евченко] написав “Г[айдамаків]” за тиждень? Хай хоч за день написав, - аби гарно! Он Гете, коли не помиляюся, теж так саме свого “Г[отфріда] фон Берліхінгена” написав, да ніхто за те й не захажувавсь дрючкувати його. Доведіть, що поема ся погана, тоді послухаємо Вас! Ви кажете, що вона *гидка*, бо там є стидкі пісні. Ну, їх цензура прочистила вже і се тільки Ви, знаючи, що за тими цяточками ховаецця, можете обурюватися проти тих пісень, а кому іншому вони досить невинні. Та й знов нема рації кидатись на Тараса з ломакою за се, бо коли се й погано (а мабуть погано!), то згірш од його грішне й інші люде чималенькі - от хоч би д.Гейне - прочитайте його “Ra i jubiedner” або деякі вірші - хоч би “Германію” або ті, де він по-своєму переказує “Пісню пісень”. Та хіба самий Гейне. А Гете? А Шекспір (от хоч би й “Отелло”, той що Ви переклали - самі здорові знаєте, які там є слівця й фрази). А Пушкін? А Данте, що описує навіть відомий член людського тіла? А Овідій? А інші? Да якби почати все те перелічувати, то певне, що наш Тарас немовлятком невинним проти їх здався б!

А що до самого Ш[евченка], що частенько таки Ви на його нападаєтесь, то, правду мовивши, мусимо судити його твори, маючи на увазі не саму їх *артистичну вагу*, в також і *те діло, яке вони зробили*. А зробили вони таке діло, якого ніхто ніколи не робив у нас та й не зробить більше.

[Додаток (але в тексті його немає - Г.С.)]. А що там іще про вади Шевченкові Ви колись казали та й тепер потроху кажете, то коли Ви без гріха, то й кидайте на його камінюкою. А ми грішні та згадуємо, що інші великі люде - от хоч би й Байрон, були ще грішніші - та Ви ж його хоч би перекладаєте, добродію!

Оце й все, то я сказав би. Не знаю тільки, що до Куліша писано, тим і не знаю чи до ладу кажу.

Од Н.Р. все одержав, писатиму незабаром. В.” [7].

Готуючи до друку альманахи та літературні збірники, Б.Грінченко постійно включав до них твори П.Куліша. Так, в альманасі “Криничка” (1896) були надруковані вірші “Вечір”, “Бабуся”, “Серед гаю під горою”, а у “Батьковому віщуванні” (1898) - “Чумацькі діти” (“Ідіть, мої діти...”) тощо.

У 1902 р. Б.Грінченко, М.Коцюбинський та М.Чернявський задумали видати збірник “Дубове листя”, який присвятили пам’яті П.Куліша. Микола Федорович Чернявський, поет, прозаїк, який з 1901 по 1913 р. працював статистиком у Чернігівському статистичному бюро, де зблизився з Б.Грінченком і П.Коцюбинським, згадував: “В Чернігові ми працювали втрьох – Грінченко, Коцюбинський і я - над складанням альманаху на пошану пам’яті П.О.Куліша. Вийшов він під назвою “Дубове листя”. Я подав ініціативу. Грінченко, як великий прихильник Куліша, ініціативу цю піддержав. Коцюбинський, хоч і відносився досить негативно до Куліша, зацікавився самою ідеєю видання альманаху. І разом втрьох ми взяли за роботу”.

Знайомились з творами, надісланими для збірника, читали їх і обговорювали в помешканні М.Коцюбинського. Після детального обговорення до збірника були включені: а) передмова, що подавала біографічні відомості про П.Куліша; б) листи П.Куліша до Б.Грінченка та інших письменників; в) дванадцять повістей і оповідань, написаних Панасом Мирним, Грицьком Григоренком, Л.Яновською, І.Франком, Н. Кобринською, Б.Грінченком, М. Коцюбинським, М.Чернявським, С.Єфремовим; г) один драматичний твір; д) пісні з нотами; е) вірші А. Кримського, П.Грабовського, В.Самійленка, М.Чернявського, Б.Грінченка, О.Маковея, Лесі Українки; є) бібліографічний покажчик творів П.Куліша, складений А.Баликом.

13 вересня 1902 р. С.-Петербурзький цензурний комітет дозволив друкувати збірник при умові, що автори творів внесуть зміни згідно вказівок цензури. 2 листопада 1902 р. М.Коцюбинський сповіщав Панаса Мирного: “Спішу поділитися з Вами звісткою: цензура випустила врешті альманах, присвячений пам’яті Куліша, і його почали вже друкувати в Києві. Правда, не обійшлося без шкоди - цензура викинула листи Кулішеві, обтяла його життєпис (вкраїнською мовою) і покалічила потроху “Серед степів” (твір Панаса Мирного. - Г.С.), вірші Кримського, а особливо моє оповідання “Лялечка”.

Після дозволу цензури продовжувалося листування між упорядниками збірника М.Чернявським, Б.Грінченком, М.Коцюбинським, які в той час уже проживали в різних містах, йшла мова про передплату, кошти та місце видання збірника, а також про портрет П.Куліша до альманаху. В цей час намітились у них добрі взаємини з О.М.Куліш (Ганною Барвінок), яка цікавилась підготовкою і виданням альманаху [8].

У 1903 р. у друкарні Петра Перського вийшов збірник “Дубове листя”. Тут були надруковані 4 портрети Куліша, малюнки його хати і могили, ноти М.Лисенка (1901) на слова П.Куліша “Удосвіта вставав я...”, а також твори видатних українських письменників з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини. І цим самим укладачі хотіли підтвердити шановне ставлення до П.Куліша всієї України.

Передмову “До читачів” написав Б.Грінченко. В ній він, зокрема, сказав: “Видаючи сей альманах на згадку про славного діяча вкраїнського письменства, годиться нагадати своєю працею та й сказати, за що саме вони його шанують. Хоч і не всі ще Кулішеви твори повидруковано, та все ж найголовніші риси його діяльності вилилися вже добре і можна їх позначити” [9]. І далі він розкрив основні етапи життя і творчості письменника. Звернемось лише до окремих деталей, на які звертав увагу автор передмови.

Зупиняючись на дитячих роках П.Куліша, Б.Грінченко зазначав, що він був восьмою дитиною в сім’ї, “де ніколи не чути було іншої мови, оприче вкраїнської і ся остання річ спершу вельми перешкоджала йому в науці в повітовій школі”. Деталь важлива. Знання української мови визначило подальшу долю майбутнього письменника.

Навчання в Новгород-Сіверській гімназії, за спостереженнями Б.Грінченка, не було високим, проте тут можна було читати Жуковського, Пушкіна, Гоголя, Гулака-Артемовського й Квітку. Але найважливішу роль в житті П.Куліша, як уже відмічалось вище, зіграла збірка українських пісень М.Максимовича (1834р.). “І ся книга зробила таке враження на його, що він вивчив її всю, щоб ніколи не розлучатися з улюбленими думами. Досі висівав рідну мову несвідомо: тепер почав любити її, навіть писати нею”. І це дуже важливо. Бо саме в цей час поєдналось дитяче знання з мовою народу, яка дійшла до нього з дум та пісень, і визначилась його подальша доля.

Б.Грінченко і далі звертав увагу на такі факти, які засвідчували потяг П.Куліша до української історії, культури, народної творчості.

Перед читачем проходять основні етапи життя письменника: його вчителювання після того, як він пішов з V класу Новгород-Сіверської гімназії, його коротке навчання у Київському університеті та знайомство з його першим ректором професором М.Максимовичем, публікація його переказу великоруською двома українських легенд в “Киевлянині”, прихильність до письменника М.Юзефовича і сприяння його П.Кулішеві на педагогічній ниві тощо.

Як вважав Б.Грінченко, найкращим часом в житті П.Куліша був час, коли він проживав у Києві і познайомився з М.Костомаровим, Т.Шевченком, В.Білозерським та іншими представниками української молоді. І тут автор передмови вкраплює окремі свідчення про “Кирило-Мефодіївське братство” та його програму. Б.Грінченко, пам’ятаючи про цензурні перепони, пише: “Се був той гурток українських ідеалістів, що марив видвинути з занепаду українську націю і врешті склався в Кирило-Мефодіївське братство, що своєю мрійною метою мало поєднати

усіх слов'ян в одну велику республіку, де кожний народ мав би самостійне національне життє і де не було б ні панів, ні мужиків”.

Б.Грінченко намагався в досить стислій формі показати захоплення П.Куліша українською історією, героїчною боротьбою, що привело його до написання роману “Михайло Чернишенко, или Малороссия 80 лет назад” (1843) та збірника дум, названий “Україна”, і на який так розраховував письменник. Проте і тут, як і в попередньому дослідженні, Б.Грінченко знову звертав увагу читача на те, що “Україна” не мала успіху лише тому, що вже в цей час “співав Шевченко, і огненна поезія генія потьмарила меншу поетичну силу”.

На життєвому шляху кожної людини зустрічаються постаті, які відіграють визначальну роль в подальшій її долі. Таким був для П.Куліша, як вважав Б.Грінченко, П.Плетньов, ректор С.-Петербурзького університету, редактор журналу “Современник”, в якому і був надрукований кулішевий роман “Чорна рада”. Саме він викликав П.Куліша до Петербургу, надав йому роботу і найголовніше познайомив його з кращою частиною петербурзької інтелігенції.

І тут знову Б.Грінченко наголошував, що П.Куліш і в цей час не забував української історії і часто посилав О.М.Бодянському в Москву до видання в “Чтениях Московского общества истории и древностей российских” старі українські літописи і, зокрема, славетний “Літопис Самовидця”, який вийшов за редакцією вченого.

І здавалося, перед П.Кулішем простилася дорога до університетської слов'янської кафедри після майбутнього стажування за кордоном. І в особистому житті все складалося добре. Він одружився з Олександрою Білозерською, майбутньою відомою українською письменницею Ганною Барвінок.

Проте все це переривається арештом П.Куліша в Варшаві за його зв'язок з “Кирило-Мефодіївським братством”. Двомісячне перебування в Петропавлівській фортеці, а потім заслання до Тули. Так закінчилась справа П.Куліша, пов'язана з його юнацькими захопленнями.

Б.Грінченко далі не зупиняється детально на його біографічних фактах, а тільки називає ті міста, де прийшлося жити П.Кулішеві. Характеристики творів, які подаються одночасно, теж короткі, але в них звернена увага на ті специфічні деталі, які визначають їх сутність. В “Записках о Южной Руси” (1856-1857) він виділив “дві перлини нашого письменства красного” “Наймичку” Т.Шевченка та “Орисю” П.Куліша, а також зазначив, що збірники мали не тільки “велику наукову вагу своїми фольклорними записами і Кулішевими про них взагалі”, а ще й як “один з доводів сили духовної творчості народної”.

Залишається і нині досить вдалою характеристика роману “Чорна рада”. Б.Грінченко зазначав:” Перший український історичний роман “Чорна рада”, може трохи холодний, але написаний чудовою мовою, з деякими прегарно змальованими постатями (Кирило Тур, Черевань) і тепер лишається видатним твором українського письменства”.

Перелік окремих збірок та творів - це тільки підтвердження думки

про те, що П.Куліш був досить працьовитою людиною, яка пробувала свої сили в різних жанрах і цим збагачувала українську літературу.

Але не дивлячись на цензурні перепони, Б.Грінченко зачіпив і складні питання не тільки творчого, а й суспільно-громадського характеру. І це торкалося, зокрема, участі П.Куліша в виданні місячника “Основа”, дозвіл на який здобув В.Білозерський і який почав виходити з 1861 р. в Петербурзі українською та російською мовами.

Б.Грінченко звернув увагу на складність і своєчасність його виходу. “Українське письменство, – зазначав автор передмови, – було тоді дуже вбоге на сили: Шевченко вже вмирав, і тільки на Марка Вовчка та на Костомарова можна було рахувати як на поважних літературних робітників. Якби не Куліш з його надзвичайною працьовитістю, то певна річ, не проіснувала б “Основа” й ті два роки, які істніла. Книга за книгою журналу сповняє Куліш своїми працями, підписуючись і своїм прозвищем і всякими псевдонімами”.

І дослідник називає тут критичні, публіцистичні та історичні розвідки, українські повісті та вірші, огляди літератури (“Обзор украинской литературы”), критично-полемічні “Листи з хутора” та інші матеріали, які мають свою цінність. Серед інших праць цього часу Б.Грінченко виділив “Історію України од найдавніших часів”. Його вразила не стільки її науковість, скільки мова. “Початок цікавий тим, – зауважував Б.Грінченко, – що автор здолав прегарною українською мовою викладати річ цілком поважно-наукову: тоді се міг зробити сам Куліш тільки, більше ніхто. “Історія України” П.Куліша - це свідчення того, що українську мову можна використовувати у будь-якій сфері діяльності. Із художніх творів вразила збірка “Досвітки” - поетичний заклик, щоб прокинулися люди з духовного сну.

Б.Грінченко майже не зупиняється на помилках П.Куліша, як це він робив раніше. Тільки інколи він зачіпав цю тему, зауважуючи: “Палкий борець Куліш, часом, помилкою вдарить і на приятеля (наприклад, його погляд на Котляревського, що й сам він потім тієї думки зрікся), але сі помилки виходили з благородно-чистого бажання пробити шлях самостійному розвиткові творчої сили народної, і коли з його уст часом і чути було гострий суд, то сей суд виривався з погляду дорогих авторів інтересів народних мас”.

Ті події, які розігралися навколо “Основи”, Б.Грінченко характеризував лише як “непорозуміння й розбрат”, які завжди існували серед інтелігенції вкупі “з де чим іншим”, що в даному випадку привело до того, що журнал після 22 книг не став виходити. Мабуть цензурні перепони не дали можливості Б.Грінченку з’ясувати, що ж все таки трапилось тут, розкрити складну ситуацію, яку він пояснював в попередній своїй праці. А може сам характер цієї публікації не сприяв цьому. Тож, розкриваючи час перебування П.Куліша в Західній Україні, дослідник тільки вказав на те, що той працював в галицьких виданнях і тут друкував свої розвідки на історичні, літературознавчі та педагогічні теми, цим самим “займаючи нові поля під українське слово та пособлячи

галичанам боротися з польськими нагнитом”.

Фразою “Все це було до 1873 р.” Б.Грінченко в передмові до збірника немов би поділяв спадщину П.Куліша і його погляди на дві частини. Що ж так вразило дослідника в тому, що писав П.Куліш після 1873 р., коли він повернувся до Петербургу і опублікував “Історію возз’єднання Русі” (1874) та розвідки про козацтво (1877). Перш за все це його оцінка історії України і її народу. І тут Б.Грінченко звернув увагу на те, що ще в “Записках о Южной Руси” П.Куліш гостро виступив проти козацької старшини за її “втиски над народом”. Поступово ці неприхильні погляди почали поширюватися “від старшини й на все козацтво, затим і на поспільство”, що привело до того, що письменник, “великий прихильник культурності, не добачав її у українського народу і через те погані стали йому й народні маси, і їх старшина”. Більше того, П.Куліш у всіх козацьких рухах почав “бачити саму розбишацьку жадобу грабування й буяння серед народу - саму дикість”. А це привело до того, що “колишні хвали народному розумові, совісті й справедливості перемінились тепер на палкі прокльони й докори і козакам, і народові”, і погляди його повернулись до іншого об’єкту - до панів, яких тепер П.Куліш називав “цивілізаторами й культурниками”.

І тут, як і в попередній брошурі, Б.Грінченко повторив свою думку, що це не була раптова зміна в поглядах автора “Чорної ради”, бо уже в творах 50-х років вона помічалася. “Може вона й не вразила б так громадянство, - пише Б.Грінченко, - якби Куліш не висловлював сих поглядів у надзвичайно гострій, палкій формі, приточуючи їх без ліку, часто до кожного випадку, а, надто, якби, нападаючи на чужі погляди, не додав до їх нападків і на людей, що виявляли ті погляди”. А в результаті цього в об’єкті цієї критики стали такі особи, які були окрасою української нації - Шевченко і Костомаров. І щоб трохи пом’якшити ці неприємні заяви П.Куліша, Б.Грінченко нагадав читачам, як тепло він раніше оцінював Шевченка, називаючи його народним поетом і першим істориком.

Удар по Шевченку був нанесений Д.Кулішем сильний, і хоча він у своїй присвяті до збірника “Крашанка” і називав уже Кобзаря “мучеником чоловіколюбства”, але це вже не змогло зняти негативного ставлення до нього.

Б.Грінченко намагався тут пом’якшити провину П.Куліша (“коли він і помилявся, то не помилявся тільки той, хто нічого не робив”), довести, що в його докорах на свій народ “таки була частина правди, хоч ми й не скрізь однакові з Кулішем висновки зробимо з тієї правди”, що він хотів його бачити “кращим, культурнішим, хотів йому добра”. І доказом цього Б.Грінченко вважав “Зазивний лист до української інтелігенції”, “могучий заклик коло розвитку рідного слова”, який П.Куліш надрукував у своїй “Хуторській поезії”, а також переклад Біблії українською мовою, над яким він працював у складних умовах в останні роки свого життя. Його переклади Шекспіра, Шіллера, Байрона та інших класиків на українську мову поруч з оригінальними творами, підкреслював Б.Грінченко, свідчать про глибоке знання письменником української мови (“чи є в нас хто інший такий блискучий стиліст, як

він?”).

Підсумовуючи свою розповідь про П.Куліша, і в цій передмові Б.Грінченко зазначив, що тільки на короткий час життя письменника “обняло було сяєвом щасливої долі, а здебільшого воно складалося з турбот та повсякчасної праці”, “серед обставин тяжких, серед ворожнечі й занедбання громадського”.

І Б.Грінченко, звертаючись до читачів, закликав: “Шануймо ж силу духа тієї людини, що змогла серед усього того працювати з такою невсипущою енергією. Простимо йому його помилки, бо краще зробити помилки, будши в житті силою, ніж мляво пролежати свій вік - без помилок”.

Дві праці Б.Грінченка. Хронологічний виклад думок про життя і творчість П.Куліша. А наскільки вони різні. Друга стаття, пошматована цензурою, більш конспективна, в ній значно менше самотніх оцінок, якими так багата перша праця дослідника. Але в обох розвідках є чимало й спільного. В них дослідник намагався підняти цінне в спадщині письменника, висловити свою повагу до П.Куліша, до його титанічної праці, яка може служити зразком для інших. Б.Грінченко в оцінці помилок письменника обрав специфічну позицію: він намагався їх пояснити, розібратися в них і до цього закликав читачів. В статтях не відчувається осуду П.Куліша навіть там, коли дослідник торкається його грубих помилок. І в цьому повчальність критики Б.Грінченка. Повага і любов до спадщини П.Куліша відчутні в усьому, що подає нам Б.Грінченко.

Література

1. Детальніше про це див. у кн.: Г.В.Самойленко. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці ХІХ – поч. ХХ ст. – Ніжин, 1999.

2. Грінченко Б. П.А.Кулиш. Биографический очерк. Приложение к выпуску 1-му “Земского Сборника” Черниговской губ. за 1899 г. – Чернигов: типогр. Губернского Земства, 1899. – С.6.

3. Там же. – С. 20.

4. Там же. – С. 36.

5. Там же. – С. 39.

6. Там же. – С. 42.

7. Інститут рукописів НБУ ім.М.Вернадського. Фонд ІІІ, № 40998.

8. Б.Грінченко присвятив їй декілька статей: А.М.Кулиш (Ганна Барвінок). По поводу 40-летия её литер. деятельности. // Земский сборник Чернигов. губ. – 1900. - № 12. – С. 42 – 61; окреме видання вийшло в Чернігові у 1901 р.; Ювілей Ганни Барвінок (О.М.Кулішевої). // Літературно-науковий вісник. Т.ХІV, 1901. Кн.6. – С. 167 – 173; Ганна Барвінок // Ганна Барвінок. Оповідання з народних уст. – К., 1902. – С. V – ХХV.

9. Дубове листя. Альманах на згадку про П.О.Куліша. – К., 1903. – С. 3.

Засоби вираження лексичної експресивності (на матеріалі творів П.Куліша)

Експресивні лексичні одиниці протиставляються нейтральним за своїм змістом, який у перших значно ширший і багатший; за своєю функцією: для нейтральних слів властива номінативна функція, а для експресивних - експресивна на тлі номінативної. Ці дві суттєві ознаки лежать в основі критеріїв розрізнення нейтрально-номінативних лексичних одиниць та експресивних і проявляються не лише на рівні змісту (у структурі семантики), а й зовнішньо, тобто формально. Нейтральні, неекспресивні лексичні одиниці вважаються первинними, а тому й немаркованими у плані форми (засобів вираження експресивності). Експресивний лексичний фонд як вторинне явище володіє арсеналом специфічних засобів вираження експресивності. Кількість експресивних лексичних одиниць, у яких виявлено маркери експресивності, значно перевищує запас експресивних слів з формально не виявленими ознаками експресивності (слова типу *каїн, карга, пика, хлюст, шкапа*), які належать до кореневих немотивованих лексем.

Проблема вираження лексичної експресивності пов'язана зі співвідношенням двох елементів: плану змісту і плану форми (означуваного і означуючого). Відношення означуваного і означуючого пов'язане з явищем номінації, яке передбачає встановлення зв'язків між лексичною одиницею (знаком, означуючим) і реальним денотатом (означуваним). У зв'язку з цим суттєвим є встановлення відношень між означуючим і означуваним конкретних експресивних лексичних одиниць. Якщо експресиви мають свою внутрішню (семантичну) специфіку, то вона певним чином повинна проявлятися і зовні. Між означуваним і означуючим виявлені відношення двох видів: 1) експресивної відповідності (узгодження) і 2) експресивної невідповідності (суперечності, протиріччя, неузгодження) [6, 83]. За умови узгодження експресивному змістові (означуваному) лексичної одиниці відповідає експресивна форма (знак, означуюче). Експресивна форма має одну чи кілька рис (ознак, показників), на основі яких конкретна лексична одиниця кваліфікується і сприймається як експресивна не лише за своїм змістом, а й за формою, тобто експресивність певним чином виявляється, мотивується. Наприклад: 1) фонетична мотивація - *буркотати, варнякати, лопотати, сюсюкати, мимрити, тарабанити, талалай* та ін.: "Страшне ойойкання підземне, І лемент, і ридання ревне По воздусі до них неслись" (2,225) [4]; 2) морфологічна (афіксальна) - *звісточка, хмаринька, бабунечка, травиченька, чепурушечка, рівнесенький, спатоньки, мисяра, торбега, діваха, товстенний* та ін.: "Ой блиснула грімниченька, Густу хмару розриваючи: Засіяли козаченьки, Дубровою

проїжджаючи” (1,307), “За хмарами дощовими Горить-сяє ясне *сонечко*; Ой від жалю великого Розпалалось моє *сердечко*” (1,319); 3) лексична - *сірість, писанина, мазанина, плюгавість, прихвостень, підлипайло, ішачити* та ін.: “Та *борзописцеві* байдуже, незгірш од баби моркву струже І на все пекло верещить” (2,240), 4) семантична - *дзига* - перен. дуже швидка в рухах, вертлява людина; *еквілібрист* - перен., ірон. надзвичайно кмітлива, хитра, спритна людина; *перекотиполе* - перен. той, хто постійно переходить, переїздить з місця на місце або не має визначеного місця у житті; *півень* - перен. задерикувата й запальна людина; *дундук* - 2 перен. тупа, неповоротка людина; *жовтодзьобий* - перен. молодий, недосвідчений, без життєвого досвіду та ін. (“Ой у тебе по садочку Метелики грають, А із Лугу Великого *Орли* вилинають” (1,309), “Защитники-котяги ревні, Цвірінкуваті *горобці*, - Ті, що до книжників лестились І книгогризами зробились” (2,202); “О бідний *мотлоху!* Чи довго будеш На братню долю супитись гірку” (2,305); 5) у ролі мотиватора часто виступає яскрава внутрішня форма - *зубоскал, низькопоклонник, горлохват, зірвіголова, тонкослізка, славолюб, грішоводник, кровожер* та ін.: “А ви ж, - каже (Шрам), - прокляті *салогуби*, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром?” (1,59), “Та в нас усіх їх переважив Брехун московський, *книгогриз*” (2, 224).

Названі показники-мотиватори лексичної експресивності характеризують її передусім як категорію мовну (статичну), проте у мовленнєво-функціональному (динамічному) статусі, в конкретних комунікативних актах (умовах) ця категорія, крім фондових засобів, залучає всі можливі механізми, які забезпечують експресивізацію системно нейтральних лексичних одиниць і переводять їх до складу маркованих. Розмежування системних (мовних) і контекстуальних (мовленнєвих) експресивів передбачає і поділ засобів вираження двох видів експресивності. Відповідно виділимо: 1) маркери експресивності, або формальні показники експресивності, і 2) неформальні показники експресивності.

1. Фонетичні показники експресивності. Серед формальних показників експресивності помітна роль належить фонетичним засобам. Про вплив фонічних засобів на сприйняття смислу лексичних одиниць, нерозривний зв'язок між звуковим образом слова (зовнішньою формою) і внутрішньою писав О.О.Потебня, наголошуючи на нероздільності згаданих понять, їх взаємозалежності і абсолютній відмінності [8, 124].

Самі зв'язки між означуючим і означуваним не є довільними. Це пояснюється “присутністю”, живим життям мови в людському суб'єкті, властивістю мовної особистості акумулювати величезний досвід, який накопичений “...завдяки колективному діянню і в дійсності реальній, і в дійсності комунікативній, і в дійсності невербального мислення” [2, 25].

Лексичні одиниці, для яких характерні фонетичні засоби вираження

експресивності, - це передусім звукосимволічні слова. Під звукосимволізмом у лінгвістиці звичайно розуміють наявність зв'язку між планом форми (звучанням) і планом змісту (значенням) лексичної одиниці, хоч у принципі звучання і не має нічого спільного з природою позначуваного словом денотата. Однак це ніяк не перешкоджає існуванню “вторинного звукосимволізму” [5, 36].

Звукосимволізм - це своєрідна імітація акустичного образу окремих фрагментів картини світу звуками людської мови, закріплення за конкретними звукосполуками певних явищ дійсності, і, як наслідок, - сприймання окремих звуків чи їх сполучень як мовних символів, наприклад, [ш:] - шепіт, шум, шелест листя тощо.

В.В.Левицький, досліджуючи символічні значення українських голосних і приголосних, дійшов певних висновків щодо можливостей різних звуків виступати символами понять відповідних семантичних шкал. Так, голосні української мови виступають символами таких понять, як “освітлення”, “розмір”, “сила”; приголосні здатні передавати “активність” і “твердість”. Учений установив кореляційні зв'язки між шкалами на фонетичному і семантичному рівнях, довів безперечно їх подібність, зробив висновок про транспозицію “одних видів відчуттів в інші” [5, 43].

При виявленні шару лексичних одиниць з фонетичними показниками експресивності враховується передусім виразність, незвичність, нетиповість фонетичного оформлення слова, яке яскраво експлікує значення. Інколи буває важко визначити основу мотивації (форма чи зміст?), встановити пріоритет експресивної форми чи експресивного значення (сміслу). Ш.Баллі надавав перевагу сміслу слова, вважав, що він вказує на асоціацію з певним звуковим комплексом: “...тільки значення слова спонукає нас шукати звуконаслідування в тій чи іншій сполуці звуків...” [1, 75]. Проте незаперечною залишається думка: узгодження звучання слова і його значення - найсприятливіші умови для реалізації експресивної функції лексичної одиниці.

Зв'язок символічної звукової форми слова з його конотативним значенням виявив О.П.Журавльов, вважаючи, що експресивна форма не лише підтримує конотативне значення, а й посилює та увиразнює його. У зв'язку з цим він зазначає: “Між ступенем конотативної та експресивної виразності слова і ступенем вияву фонетичного значення його звукової форми наявний прямий зв'язок” [3, 133]. Досить слушною є думка вченого про “зрушення значення в бік символіки звучання” внаслідок метафоричного вживання лексичних одиниць [3,141].

Враховуючи зазначене, до лексичних одиниць з фонетичними маркерами експресивності зараховуємо передусім слова зі звукосимволічними та звуконаслідувальними основами (коренями), у яких наявні такі елементи:

- “неприємні” (В.В.Левицький) приголосні [х], [ш], [ж], які

асоціативно пов'язані з ядерними конотативними семами — “емотивністю” та “оцінністю” зі знаком “мінус”: *халамидник, халепа, халтура, халуца, швиргати, шваби* (німці), *шарпак, шахрай, швендя, жлуктити, жмикрут* та ін., а також переносні значення: *хамелеон* - безпринципна людина, яка залежно від обставин часто змінює свої погляди, думки, уподобання; *шарманка* - той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає; *жовторотий* - про молоду, недосвідчену, без життєвого досвіду людину;

- поєднання “неприємних” приголосних з “неприємними” голосними [у], [и], [е] (В.В.Левицький): *відчикрижити, шугати, жевжикуватий, живчик* - про вертлявого, рухливого чоловіка легковажної вдачі; *жила 2* - скупа, жадібна до грошей людина;

- повторення однакових складів - *бабахати, гатити* (витрачати щонебудь марно), *гнітити* (викликати важке і болісне почуття), *змикитити* (зрозуміти, додуматися), *каламутитися* (бути неспокійним; бентежитися, хвилюватися), *кип'ятитися* (дуже хвилюватися, сердитися, гарячитися), *колотитися* (бурхливо виявляти незадоволення, незгоду; бушувати, зчиняти сварку), *шушукати* (говорити одне з одним пошепки), *тетеріти* (раптово бентежитися, ніяковіти, розгублюватися);

- наявність у фонетичній формі слова звукосполук, які відтворюють різного типу відхилення від нормативного мовлення, передають фонацію ходьби, різних фізичних процесів: *бовкати, булькати, бурчати, варнякати, гарикати, гаркавити, гугнявити, джеркотати, дзенькати, жебоніти, гелготати, лящати, мурмотати, ляскати, мимрити, миркати, мурмотати, тріскотіти, харамаркати, хникати.*

Фонетичним маркером лексичної експресивності може виступати архаїчний префікс, який зумовлює незвичне звукове оформлення лексичної одиниці: *ка-верза, су-тяга, чи-чиркнути* тощо.

2. Морфологічні ознаки експресивного слова. Поряд з фонетичними засобами вираження лексичної експресивності її маркерами можуть виступати експресивні основи у похідних експресивах та експресивні одиничні афікси або сполуки експресивного і нейтрального афіксів, які пов'язують експресивне слово з певним словотвірним типом, приєднуючись як до нейтральних, так і до експресивних основ. У зв'язку з цим похідні експресивні слова пов'язуються з іншими одиницями: лексичними, морфемними, структурно-словотвірними.

Проблеми словотвору української мови, шляхи розвитку і вдосконалення словотвірної системи привертали увагу багатьох українських лінгвістів (праці П.І.Білоусенка, В.С.Ващенко, К.Г.Городенської, А.П.Грищенка, Л.Д.Гумецької, Н.Ф.Клименко, І.І.Ковалика та інших учених). Дослідженню експресивного словотвору української мови присвячені роботи К.В.Ленець, Г.М.Сагач, О.К.Безпояско, В.Ф.Христенюк та ін. Однак, основна увага вчених

зосереджувалася передусім на аналізі суфіксальної системи українського іменника та характеристики продуктивності таких суфіксів. Між тим експресивний зміст може передаватися й іншими афіксами та багатоструктурними словами, що є наслідком взаємодії різних способів словотвору, словотвірних типів та їх моделей.

Функцію мотиватора лексичної експресивності можуть виконувати такі словотвірні засоби: 1) експресивна твірна основа (слово) - *баляндрачник, ішачити, привереда, перебреха* та ін.; 2) одиничний експресивний афікс чи сполука афіксів, серед яких є й експресивний, - *літечко, бородай (-ань, -ач), офіцерня, хитрун (-уха, -як, -ячок), політикан, тихоня, кучерявенький, їстоньки* та ін., 3) експресивна твірна основа у поєднанні з експресивним афіксом - *белькотун (-уха), брехач (-н, -уха), верескун (-уха), шкапійка* (від шкапа), *фіфочка, чванько* та ін.

Можливі поодинокі випадки утворення похідних експресивних слів шляхом поєднання нейтральних основ з нейтральними афіксами - *бабство* (нейтральний лексичний мотиватор баба + нейтральний морфемний мотиватор - суфікс -ств(о)).

Експресивна семантика українського іменника забезпечується передусім демінутивно-меліоративними (далі ДМ) та аугментативно-пейоративними (далі АП) суфіксами. Їх система описана у згаданих вище роботах, а тому звернемо основну увагу на випадки, що ілюструють залежність експресивної семантики від експресивного суфікса. Простежується суфіксальна зумовленість модифікацій іменникових основ різних типів. Ряд експресивних суфіксів не лише бере участь в утворенні нових слів, але й може змінити їх статус чи модифікувати ієрархію емотивних і оцінних сем. Серед похідних іменників виділимо слова, експресивність яких зумовлена переважно ДМ та АП суфіксами.

Іменники жіночого роду з ДМ суфіксами: *-к(а) - хвилинка, -ечк(а) - стрічечка, -очк(а) - звісточка, -оньк(а) - розмовонька, -еньк(а) - тополенька, -ин+-оньк(а) - стеблинонька, -ус(я) - матуся, -ун(я) - бабуня, -уль+-к(а) - козулька, -ун+-ечк(а) - бабунечка, -усь - дідусь, -усь+-енк(а) - матусенька, -иц(я) - травиця, -ичк(а) - травичка, -иць+-еньк(а) - травиченька, -ин(а) - конячина, -інк(а) - матінка, -ин+-очк(а) - хмариночка, -ух+-к(а) - чепурушка, -ух(а)+-ечк(а) - чепурушечка, -ох(а)+-ечк(а) - свашечка* та ін.: “Ой не важся чарівниці У вічі заглянуть: Обомліють бистрі ноги, Рученьки зав’януть” (1, 322), “Дзюрчить-біжить криниченька, наповня ставок” (1,305), “Похилая хатиночка з садка визира” (1,305).

Іменники чоловічого роду з ДМ суфіксами: *-ок - синок, -ек+-ок - мішечок, -ик - коник, -ок+-ок - синочок, -чик (-ець+-ик) - пальчик, -ик+-ок - дощичок, -чичак (-чик+-ок) - хлопчик, -ець - скакунець, -усь+-ик - дідусик, -ась - кумась* та ін.: “Ой загули талимбаси мідяні, Ой заржали кониченьки вороні; Стара брама усміхнулася, Що ворота одімкнулися” (1, 321).

Іменники середнього роду з ДМ суфіксами: *-к(о) - молочко, -ц(е) - озерце, -ачк(о), -ячк(о) - зіллячко, -еньк* та ін. : “Горить-кипить гірке *серденько* моє...” (1, 321), “Се ж ти вже не своєю душею живеш, Оленко: у твоєму серці та ясна душа козацька звилася собі *кубелечко*” (1,209).

Фактичний матеріал свідчить, що ДМ суфікси можуть виступати одиничними маркерами експресивності, поєднуючись з нейтральними твірними основами, наприклад: *звісточка, сонечко*. Інколи ДМ суфікси впливають на емотивно-оцінне значення лексеми, “покрашуючи” чи “погіршуючи” його. “Покращення” може відбутися за умови поєднання ДМ суфікса з негативно-оцінною твірною основою (*пузанчик* (порівн. зневажливі *купчик, царик*, де ДМ суфікс поєднаний з нейтральною основою), *мордочка, типик, брехунець, воріженьки*, а також прикметники *поганенький, поганесенький* та ін. Відповідно “погіршення” спостерігається у словах з нейтральними твірними основами та ДМ суфіксами (*теорійка, поезійка, статейка, проблемка, темка, невісточка* та ін.).

Похідні експресивні іменники з АП суфіксами ілюструють не менш розвинену систему суфіксальних засобів, за допомогою яких передаються конотативні семи “згрубілості”, “зневаги”, “презирства” тощо.

Іменники чоловічого роду з АП суфіксами: *-ак (дивак), -ун (літун), -як (пияк), -ляк (кривляк), -чак (парубчак), -ник (бабник), -ець (бабець), -ач (рвач), -аш (торгаш), -он (солдафон), -уган (дідуган), -юга (козарлюга), -ан, -ань (стариган, здоровань, окань), -ур(а), -юр(а) — носюра, -ій (мамій, вертій), -ай, -яй (горлай), -иськ(о) - хлопчисько, -юг(а) - вітрюга, -юган (вітрюган)* та ін. : “Як дим перед огнем щезає, Так щезла духохольна згряя *Брехак*, ім’я ж їм легіон” (2, 209).

Іменники жіночого роду з АП суфіксами: *-ух(а), -юх(а) - балакуха, житуха, -ах(а) - рибаха, -ук(а), -юк(а) - холодюка, -ш(а) - мниха, -омах(а) - грудомаха, -щш(а) - літературщина, -ація(я) - мудрація, -ек(а) - пащека, -енці(я) - штукенція, ег(а) - торбега, -ері(я) - машинерія, -омах(а) - грудомаха, -ук(а) - зміюка, -неч(а) - гуркотнеча, -отн(я) - гуркотня, -отняв(а) - гуркотнява, -анин (а) - гупанина* та ін.

Іменники спільного роду (жіночо-чоловічого): *-аг(а), -яг(а) - діляга, -юг(а) - псюга, -юк(а) - псюка -ох(а) - забрьоха, -уд(а) - зануда, -ур(а), -юр(а) - замазура, -ендр(а) - скупендра, -индр(а) - скупиндра, -инд(я) - скупиндя, -ендряг(а) - скупендряга, -ердяг(а) - скупердяга, -ердяк(а) - скупердяка, -ос(а) - нечоса, -с(а) - плакса, -іс(а) - гульвіса, -ес(а) - неотеса, -іп(а) - гультіпа, -ох(а) - мандрьоха, -ош(а) - святоша* та ін. : “Шкода! Дим-хмара налетіла На двох отверезених *писак* І їх до Бога підхопила” (2, 244). Суфікс *-ищ(е)* утворює експресиви зі значенням подвійного роду: чоловічо-середнього (*морозище, носище, стовпище* - безладне скупчення великої кількості людей, натовп) або жіночо-середнього (*ручище, очище*) [9, 280]. Серед іменникових суфіксів, які вживаються на означення збірності, до АП належать: *-н(я) — собачня, -в(а) - мишва, -от(а) - панота,*

-ар(а) - мошкара. На сукупність осіб з якою-небудь спільною негативною ознакою вказують суфікси: *-ищ(е) - зборище, -иськ(о) - збіговисько*. Суфікси *-н(я), -отн(я), -анин(а), -ість, -ух(а)*, які утворюють іменники від прикметникових та дієслівних основ, виступають носіями пейоративної експресивності: *метушня, біготня, біганина, писанина, сірість*.

Маркером експресивності іменника може виступати префікс *без-*, який не лише вказує на відсутність того (як правило позитивного), що виражається основою (коренем) - основою частиною слова, а й надає йому пейоративного емотивно-оцінного значення: *безбожник* (людина, яка не вірить у Бога + негативна оцінка + почуття несхвалення, осуду). Пейоративну семантику нейтральній основі може надавати префікс *недо-* який означає дію, якість, що виявляються у неповній мірі: *недоторка* - образлива людина, яка не терпить стосовно до себе жартів, фамільярності у поведінці, критичних зауважень тощо: “Його *недолюдки-писаки*, Що брехнями весь світ пройшли, Літературні гайдамаки, У пекло втюрили були” (2, 196).

Словотвір прикметників та дієслів за допомогою експресивних суфіксів – явище менш характерне. Експресивний прикметниковий словотвір забезпечують ДМ суфікси *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -юн-, -юнь-*, які, як правило, приєднуються до нейтральної прикметникової основи і збагачують семантику новоутвореного слова семами “інтенсивність” (найвищий ступінь якості - *білісінький*) та “емотивність” (ласка, ніжність, голубливість, пестливість – *ріднесенький*).

До ад’єктивних АП суфіксів належать: *-езн- (довжелезний), -ецьк- (здоровецький), -енн- (страшений), -анн- (невблаганний), -ач-/яч- (добрячий), -уч-/юч- (скупучий, жаднучий), -ущ-/ющ- (багатючий, худючий), -ащ-/ящ- (путячий), -уч-/юч- (кислючий)*. АП суфікси також поєднуються з нейтральними прикметниковими основами і передають інтенсивність та параметричність ознаки, якості: “Там пекло переправу має, А перевозить дід Харон, *старезний* дідуган сердитий, Лаючий і несамовитий: Гука на пана й мужика” (2, 212).

Інтенсивність ознаки може передаватися за допомогою префіксів: *-пре- (премудрий), не- (несосвітений, небачений), -за (заделікатний - який виявляє зайву делікатність, не в міру делікатний)*.

Для експресивних дієслів характерні демінутивні суфікси *-оньки, -очки, -унечки, -усеньки, -уні, -усі, -оці, -ки, -ці (сістоньки, спатоньки, купоньки, спаточки, купочки, спатунечки, спатусеньки, спатуні, спатусі, спатки)*, які збагачують нейтральні інфінітивні основи семою “емотивність” і надають нового статусу віддієслівним лексемам.

На інтенсивність дії, її поступове наростання вказує префікс *роз-*: *розахатися* - почати багато ахати, *розверещатися* - почати сильно верещати. У частини експресивних дієслів, які без префікса *роз-* не вживаються, легко виділяється лексичний іменниковий мотиватор, що

значно посилює їх експресивний заряд: *роздраконювати* (*роздраконити*) сильно лаяти, критикувати кого-небудь (лексичний експресивний мотиватор - дракон (потвора, чудовисько)), *розкапуститися* - зайняти більше місця, ніж звичайно (нейтральний лексичний мотиватор - капуста). Експресивність мотивованого дієслова *розкапуститися* базується на основі образності, яка розвивається у зв'язку з конкретною семантикою лексеми "капуста", і апелює до першодосвіду, фольклорних джерел, де ця досить поширена в Україні городня рослина ботаноморфізувалася, розвинувши сему "параметричність" через ланцюжок: "людина" - "одяг" - "багато одягу" - "багато місця": "Коло броду-броду пила пані воду. Пила-випивала, сім плахт одягала" [10,78-79].

3. Лексичні показники експресивності слова. До лексичних показників експресивності належить похідна основа і передусім її найважливіша частина – корінь. Похідні основи підлягають структурному членуванню та встановленню їх семантичних мотиваторів. Функцію семантичного мотиватора О.О.Потебня розкривав через внутрішню форму слова: "...у ряду однокореневих слів, які послідовно впливають одне з іншого, кожне попереднє можна назвати внутрішньою формою наступного ("образом образу")" [8, 115]. Існує кілька різновидів мотивації похідної основи. 1. Експресивні лексеми, що утворилися внаслідок поєднання експресивної основи з експресивним (АП) суфіксом: *белькотун, брехач, коверзуха, скиглій*. У таких словах маркером експресивності виступає передусім твірна основа. Експресивні суфікси несуть значно менший експресивний заряд і дещо навіть нейтралізуються на тлі яскравої експресивної основи (кореня). Значимість експресивного суфікса виявляється у процесі зіставлення слів, у яких експресивний суфікс приєднується до нейтральної основи (кореня) і виступає осібним показником експресивності (*бородач, говорун, губань, гордяк*), з тими, де відбувається поєднання експресивної основи (кореня) з експресивним суфіксом (*брехач, белькотун, верескун, мордань, пошляк*). В останніх дериватах маркером експресивності виступає основа слова (корінь і суфікс). Щодо оцінного значення похідних експресивів слід зазначити: суфікс може змінювати нейтральну чи позитивну оцінку основи на негативну (1) - частіше і негативну на позитивну (2) -рідше: 1) *поезійка, теорійка*, 2) *бідонька, брехенька, війнонька, воріженьки, досадонька, журбонька, мордатенький*. 2. Функцію лексичного показника експресивності може виконувати похідна метафорична основа, яка тісно пов'язана з метафоричним образом твірної основи. Спостерігається модифікація образу через використання наявної метафоричної лексеми як своєрідної бази у процесі словотвору нових експресивів, як правило, від основ іменників: ангел (перен.) - *ангельський* (ласкавий, покірливий, ніжний, добрий), макітра (перен. про голову) - *макітритися*, фіскал (перен.) - *фіскалити* (робити доноси, наклепи) та ін.

3. Мотиваторами лексичної експресивності у похідних експресивах можуть виступати лексеми, які розвивають додаткові асоціативні значення, відштовхуючись від тих порівняльних зворотів та фразеологічних одиниць, у складі яких вони традиційно вживаються. Основа (корінь) такого слова виступає твірною (мотивуючою) у похідному експресиві. Наприклад, лексема *вітер* не зафіксована у Словнику української мови як метафора, проте у складі фразеологічної одиниці її метафоричне значення досить прозоре: про легковажну, пусту людину (*вітер у голові* - хтось легковажний, несерйозний), порівн. з експресивами: *вітровійка*, *вітрогін*, *вітрогонка*, а звідси і *вітряний* - легковажний, пустий. 4. Похідні експресиви можуть утворюватися шляхом компресії (згортання) вільних (сурядних та підрядних) словосполучень (а) та стійких сполук - фразеологічних одиниць (б). За такої умови показниками (мотиваторами) експресивності похідних лексичних одиниць виступають названі сполуки слів різних типів та їх значення: а) *людоїд*, *сухоребрик*, *дурносміх*, *білоручка*, *христопродавець*, *чудотворець*, *чудодій* та ін.: “Товстогубуне придбати чорних брів дівочих” (2, 39); б) *добросердий* (добре серце), *горлодер* (дерти горло), *байдикувати* (байдики бити), *баляндрасити* (баляндраси точити), *теревенити* (теревені правити), *зубоскал* (зуби скалити), *насобачитися* (собаку з’їсти), *душопродавець* (продавати душу), *закрутиголова* (закрутити голову), *окозамилювач* (замилювати очі), *вітроголовий* (вітер у голові), *горлохват* (хватати за горло), *варивода* (варити воду), *шкуродер* (дерти шкуру) та ін.: “Знав кирподеристу панянку, чи Настю, степову шинкарку” (2,212). 5. До словотвірних експресивів належать лексеми ідіоматичного змісту, які характеризуються національною самобутністю, специфічністю та тісною семантичною і структурною стійкістю свого лексико-граматичного складу, підкресленою експресивністю: *відчайдух*, *вовкодух*, *страхопуд*, *буквоїд*, *мироїд*, *тугодум*, *загнибіда*, *голоштанник*, *голодранець*, *шибайголова*, *прихвостень*, *песиголовець* та ін. 6. В окрему групу виділимо експресиви з “порожніми” (десемантизованими) твірними основами (коренями). Більшість таких експресивів відзначається зв’язаністю своїх основ. Таким чином, їх лексична експресивність характеризується подвійною мотивацією - унікальністю змісту та неповторністю форми: *визуджувати* (домагатися чогось), *викомарювати* (робити щось дивовижне, незвичайне), *вичунювати* (ставати здоровим), *допетрати* (зрозуміти), *замакітрити* (позбавити людину логічно міркувати).

4. Семантичні показники лексичної експресивності. Серед кількох можливих способів створення експресивних лексичних одиниць чільне місце займає метафоричне перенесення найменування, тобто семантична деривація. Виникнення переносних експресивних значень відбувається внаслідок вторинної номінації, за умови втілення смислових зв’язків -

мотивованості за смислом, яка характерна для лексико-семантичних варіантів багатозначного слова. Окремі лексичні одиниці на основі асоціативних зв'язків зі своїм основним значенням розвивають експресивні переносні значення, які, за умови регулярного вживання, зазнають лексикалізації і набувають статусу компонента семантичної структури слова. Розвиток експресивних переносних значень - явище специфічне, воно не збігається з процесом розвитку звичайної багатозначності слова, оскільки немає традиційного називання (позначення) нових денотатів (референтів) за допомогою наявної у мові форми (фонетичного комплексу, означуючого). Виникнення експресивного переносного значення слова належить до явищ вторинної номінації: процес експресивного переносу значення відбувається при називанні тих денотатів, які вже мають свої позначення, закріплені в мові і свідомості її носіїв. Утворення переносних експресивних значень пов'язане з прагненням нетипового, оригінального, підкреслено виразного осмислення фрагментів картини світу, залученням до процесу вторинної номінації найрізноманітніших інтенцій суб'єкта мовлення. Усе це реалізується через образну, оцінну номінацію, в якій людський фактор відіграє провідну роль. В основі здійснення експресивного переносу і народження експресивної метафори - не лише подібність денотатів, належних, як правило, до різних сфер дійсності, а й елементи семантичної контрастності. Якщо подібність забезпечує зближення двох логічно далеких понять, то їх відмінність створює контрастність, яка є основним нервом експресивності.

Вторинний лексико-семантичний варіант полісемічного слова зберігає інтегральні семи первинного (основного) значення, проте в розвитку переносного експресивного значення їм відведена роль периферії. Наприклад, у мові подібні денотати з різних сфер можуть позначатися одним словом на основі спільних інтегральних сем, наявних у прямому і переносному значеннях: *підощва* (ноги і гори), *груша* (плід фруктового дерева і спортивний інвентар), *іде* (людина і годинник, сніг, весна, робота тощо). Виявлені спільні семи у прямому і переносному лексико-семантичних варіантах згаданих лексем не забезпечують умов для розвитку експресивних переносних значень. Такі слова, називаючи раніше не позначені в мові денотати, не мають ознак експресивності. Експресивне переносне значення базується на додаткових, потенційних, глибинних, інколи прихованих семах первинного значення і пов'язане з суб'єктивною кваліфікацією, характеристикою, емотивним оцінюванням уже названого денотата. Статус ядра закріплюється за диференційними та потенційними семами, бо саме вони забезпечують контрастні зв'язки між прямим і переносним лексико-семантичними варіантами однієї лексеми. Наприклад, переносні експресивні значення дієслів, що вживаються для позначення мовлення чи голосу людини, сформовані передусім на основі контрасту: людина, її мовна діяльність, що виявляється у спілкуванні з іншими людьми за допомогою мови, і

тварина - істота яскраво відмінна від людини: *гавкати, нявкати, мекати, сичати, шипіти, каркати, сокотіти* та ін. Семантично похідні експресиви характеризуються образністю, яка може формуватися у словах, що позначають пізнані і зрозумілі людині денотати. Глибоке розуміння їх суті, використання у практичній діяльності людини, спостереження і висновки модифікуються у почуття-ставлення, оцінки, які складають семантичну базу похідних експресивних значень.

До найтипівіших прикладів експресивної метафоризації належить зміна сфери номінації, що зумовлює семантичну контрастність, незвичність, яскравість. Виникнення експресивних переносних значень властиве не лише для одиничних лексем типу *грація* - надзвичайно красива жінка, красуня, *зірка* - дуже видатна, прославлена людина, *іржа* - //надокучлива людина, що набридає іншим. Процес метафоризації охоплює, як правило, тематичні групи слів, про що свідчать сформовані в мові схеми переносів назв з однієї сфери дійсності до іншої. Об'єкти і явища живої і неживої природи проектуються передусім на людину. 1. Людина → людина: *баба* (про чоловіка), *дзвонар, кумася* (про жінку, яка розносить плітки), *лицар* та ін. 2. Назва тварини → людина: *бабак, вівця, віл, змія, лис, осел, тигр, заєць, звір, цуценя, ягня, //кошеня, // лань* та ін.: “Посел-осел: що положи на спину. Те й пре: не має ні страху, ні впину” (2,342). 3. Назва птаха → людина: *орел, голуб, голубка, ластівка, зозулечка, горлиця, горобець, гава, півник, пташка, сич, сорока, тетеря, шуліка* та ін.: “Маруся й Заїра, ся голубка в любові тиха, ся душа світокрила, на козацьку біду та на нужду страшенну дивилась” (2, 126), “Пташкою понад тим степом в'єшся, і серце твоє якусь нову пісню співає” (1,208). 4. Назва комахи → людина: *бджілка, жук, комар, тля, трутень, хрущ* та ін. 5. Назва рослини → людина: *дуб, зілля, калина, перець, печериця, реп'ях, тополя, шишка, ягідка* та ін.: “Сонечко вдарить по тих дукачах препишних, по тому брузументі сутозолотому ...сєє Маруся - квітка-квіткою!” (1,194). 6. Небесне тіло → людина: *сонце, зірка, зоря*: “...а сусідня дівчина Оленка, теж недоліток, да тільки гарна ж на личеньку, як та зоря Господня...” (1, 200).

Таким чином, засоби лексичної експресивності виявляються на трьох основних мовних рівнях: фонетичному, морфологічному та лексико-семантичному. На фонетичному рівні засобами експресивності виступають звукові символи, звукові повтори, фонетична “екзотичність” лексичної одиниці; на морфологічному - афікси суб'єктивної оцінки; на лексико-семантичному - метафоричні переносні значення слів.

Поет і белетрист П.Куліш, відтворюючи передусім національну самобутність селянського побуту, народних звичаїв і обрядів [7, 34] звертався до різних засобів лексичної експресивності. Його принцип “живої етнографії” орієнтував на глибинні фольклорні традиції, які багаті експресивними лексемами з демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними суфіксами, національними образами-символами.

Література:

1. Балли Ш. Французская стилистика. - М., 1961.
2. Богин Г.И. Фоносемантика как одно из средств пробуждения рефлексии // Фоносемантические исследования. - Пенза, 1990. - С.25-36.
3. Журавлев А.П. Фонетическое значение. - Л.:ЛГУ, 1974.
4. Куліш П. Твори в двох томах. - К.: Наукова думка, 1994 (тут і далі цитуємо за цим виданням, вказуючи том та сторінку).
5. Левицький В.В. Символічні значення українських голосних і приголосних // Мовознавство. - 1973. - № 2. - С.36-49.
6. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. -Новосибирск: Наука, 1986.
7. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори в двох томах. - К.: Наукова думка, 1994. - С.5-36.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. - К.: СИНТО, 1993.
9. Сучасна українська літературна мова /за ред. А.П.Грищенка. - К: Вища школа, 1997.
10. Українська народна творчість: Загадки.-К., 1962.

Л.І.Зеленська

Матеріали про життя і творчість П.Куліша (за фондами Чернігівських музеїв)

Олександра Михайлівна Куліш - Білозерська, письменниця Ганна Барвінок - шанувала свого чоловіка як українського патріота, відданого тій справі, тому народові, для якого він працював.

Не кожному письменникові пощастило жити під таким ласкавим, розумним доглядом, не кожний мав такого вірного друга, що розумів, поділяв його думи-мрії.

Мабуть, жодна жінка, крім Ганни Барвінок, не могла б стільки зробити для письменника: вона взяла на себе увесь життєвий клопіт, тягар побуту.

Олександра Михайлівна прощала чоловікові усі його вади, усі прикраси, які він їй завдавав, обожнювала його.

Тяжке горе було для Олександри Михайлівни - смерть неоціненного "дружини" П.О.Куліша, її "Дружини", як вона називала його. Та й після смерті чоловіка вона була повна думок за нього.

Ганна Барвінок присвятила своє життя збереженню та виданню творів П.О.Куліша: "Для мене найважливіша річ - видати твори моєї дружини, його діла упорядкувати", - неодноразово заявляла вона.

О.М.Куліш подала масу невідомих фактів і обставин життя П.О.Куліша, створила колоритний живий образ письменника, людини, борця, патріота.

По смерті Куліша Олександра Михайлівна передала всі його речі на збереження відомому меценату-колекціонеру Василю Васильовичу Тарновському (молодшому). Пізніше всі рукописи, книги, особисті речі Кулішів потрапили до Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. У 1935, 1949-1950 рр. багато матеріалів із фондів Чернігівського історичного музею надійшло до музею-заповідника М.М.Коцюбинського. Серед особливо цінних зазначено: Біблія, яка була видана у Відні 1903 року, а також рукописи українського перекладу “Біблії”: п’ять книг Мойсеєвих (“Псалтир”, “Пісня пісень”, “Псалми”, “Церковний речник”, “Прислів’я Соломона”), віршована Біблія, рукопис П.О.Куліша “Набросок начатого роману без заглавля”, написаного в 1897 р., а також рукопис “Заклятие Литвина” (можливо, це повість П.Куліша “Метель в степи”, написана 1876р.).

У меморіальній бібліотеці М.Коцюбинського зберігаються книги П.Куліша: “Виговщина”, “Досвітки”, “Записки о Южной Руси”, “Орися”, “Чорна Рада”, “Хмельниччина”, альманах “Хата” (1860р.), журнали “Основа” (1861-1862рр.), “Зоря”, “Літературний науковий вісник”, “Киевская Старина”. Тут же зберігаються твори Шекспіра: “Антоній і Клеопатра”, “Гамлет”, “Король Лір”, “Макбет”, “Оттелло”, “Ромео і Джульєтта”, “Юлій Цезар” в перекладі П.Куліша з передмовою І.Франка, що вийшли в друкарні НТШ у Львові протягом 1882-1901 рр.

Деякі з цих книг надіслала в подарунок М.М.Коцюбинському Ганна Барвінок, про що свідчить, зокрема, її автограф на книзі “Юлій Цезар”: “Високоповажному М.М.Коцюбинському. Міра за міру, в подяку за давній дарунок Ваших цінних оповідань. З високим поважаннем Ганна Барвінок, 1908р. 23 вересня с.Конашевка (музей)” [2]. В музеї знаходиться й переклад П.Куліша поеми Байрона “Чайльд Гарольд” українською мовою .

У меморіальній бібліотеці М.Коцюбинського зберігаються книги, присвячені П.Кулішу: “Пантелеймон Олександрович Куліш”, “Щирі сльози над могилою П.О.Куліша”, які вийшли в Бахмуті 1900 року за редакцією М.Чернявського, дослідження Івана Пулюя “Нові і перемінні звізди”, що вийшли друком у Відні 1905 року, альманах “Дубове листя”, присвячений П.О.Кулішу, що вийшов друком у Києві 1903 року за редакцією Б.Грінченка, М.Коцюбинського, М.Чернявського.

У фондах музею - заповідника зберігаються книги: “За крашанку - писанка П.О.Кулішеві”, написав Данило Сліпченко-Мордовець, Петербург, 1882; “П.А.Кулиш. Биографический очерк Б. Гринченка”, Чернігів, типографія губернського земства, 1899 р.; “Сочинения и письма” П.А.Кулиша, том І. Издание А.М.Кулиш под редакцией И.Каманина, Киев, типографія Т.Г.Мейнандера, Пушкинская, 20, 1908 г. з посвятою: “Присвячую це видання пам’яті найдорогшій для мене людині, моїй вірній дружині Пантелеймону Олександровичу Кулішу
Олександра Кулішева”

“Дорога і незабутня дружино моя! Ти працював увесь свій вік, не покладаючи рук. Ти жадав зробити щастя і просвіту своїй рідній Україні, ти шукав правди, не вважаючи на те, що про тебе говоритимуть. Ти втішав себе тільки словами:

“Кобзарю! Не вважай ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
і ласки не шукай, ні в дуків, ні в голоті,
Дзвони собі, співай в святій самотині”.

Ти визнавав, що “Удосвіта вставав темно ще на дворі”, але ти себе самого занедбавши, одважно працював, як ти казав: “Задля культури України”, вкладаючи в сю працю свою душу, свою любов, свою силу і свої статки-мастки.

Ти бажав побачити повен збір своїх стихотворів за своє життя -та не судилось тому справдитись.

Мабуть, твоє заповітне бажання я постановила метою свого вдовиного після тебе віку.

Оце починаю доходити своєї мети і випускаю між люде перший том твоїх стихотворів, присвячуючи це видання твоїй для мене святій і незабутній, дорогий мій Друже, пам’яті. Олександра Кулішова (Ганна Барвінок)”.

Зберігаються в музеї фото подружжя Кулішів, плакат з портретом П.О.Куліша роботи художника Михайла Івановича Жука (Г-291), а також листи П.О.Куліша до їх сусіда Івана Івановича Троїцького, який дуже приятелював з подружжям Кулішів, допомагав їм в господарських справах, бо був добрим ковалем, теслею, взагалі, дуже любив землю, старанно її обробляв. Під впливом П.Куліша дуже багато читав, почав писати власні вірші. У фондах музею зберігся щоденник, який вів І.І.Троїцький, починаючи з 1890 року день у день, з року в рік аж до самої смерті, до 1909 року. Після смерті П.О.Куліша І.І.Троїцький був у щирих, добрих стосунках з О.М.Куліш, з якою їх об’єднувала пам’ять про П.О.Куліша.

Іван Іванович Троїцький зі своєю сім’єю, як міг ,підтримував Олександрю Михайлівну, допомагав їй по господарству, у домашніх клопотах, був її великим другом: “Друг Ваш, который для Вас, Бабушко, был первый Друг и Вы для него были очень даже хороши. Вы его почитали за первого человека... Долго вспоминая Вас, Бабушко, и просил, чтобы мы не забывали Вас, и писали письма Вам... мы Вас, Бабушко, желаем забрать к себе” [4].

Дружина І.І.Троїцького Зінаїда також писала до О.М.Куліш: “Ви, як ласточка до своїх щебечете і всіх привітаєте, як рідна мати дітей” [5].

В щоденнику І.Троїцького дуже багато цікавого з життя подружжя Кулішів, Білозерських.

В музеї зберігся лист Михайла Петровича Драгоманова до П.О.Куліша. За свідченням О.М.Куліш, “Драгоманов... до самої смерті листу-

вався з дружиною і мене похвалив за оповідання, котре було надруковане у п[ані] Кобринської в “Жіноча доля”, писав так до дружини: “тільки і доброго, що оповідання Кобилянської і Вашої дружини” [7].

На прохання Михайла Івановича Павлика О.М.Куліш надсилав йому листи М.Драгоманова до П.О.Куліша через Івана Михайловича Каманіна: “Спасибі Вам, що наперли на д[обродія] Каманіна, аби прислав швидше листи Драгоманова до Вашої дружини, аби я виладив до друку їх переписку” [8].

Цікаві листи небіжа подружжя Кулішів Василя Васильовича Азанчевського, сина Лизавети Миколаївни Азанчевської та Василя Михайловича Білозерського, рідного брата О.М.Куліш, друга П.О.Куліша.

Листування Азанчевського з П.Кулішем, що зберігається в музеї М.Коцюбинського в Чернігові, починається з лютого 1890 року і триває до 30/1-1896 р., тобто майже до смерті П.О.Куліша. Із цього листування дізнаємося про літературні справи П.О.Куліша, життя В.М.Білозерського. “Малорусские сочинения Ваши находятся у отца, который собирался Вам их отослать, здоровье его ни хуже, ни лучше, в общем-то слабо....

Все мои шлют Вам искренний привет. Истинно предан Вам племянник В.Азанчевский” [9].

“Отец здоров, но правая рука почти бездействует, он живет там же, где и мы с братом, находясь под нашим надзором, он без деятельности, как без воздуха не мог бы жить, и, помимо юридической, деловой, никакая другая деятельность не могла бы тут послужить достаточно решеной, но как желателен был бы для него известный комфорт, которого он лишился! Мать с сестрой Аней находится в Дрездене, задержанная безденежьем, обращение к Рубинштейну... в данную минуту Музыкальная судьба с внешней, по крайней мере, стороне, уже решена. Брат - жених! скоро свадьба... Тетю благодарю и целую ручки. Многоуважаемому Олимпию Михайловичу передайте мой усердный поклон” [10].

В одному з листів П.Куліша Василеві Михайловичу Білозерському читаємо: “Отец с большим удовольствием узнал о Вашем предложении написать воспоминание о Кирилло-Мефодиевском обществе и хочет как только достанем мы нужные книги, сейчас приняться за работу диктовать мне, сестре Маше-Соне, брату” [11].

З листів В.М.Білозерського дізнаємося про долю його сестер, власні успіхи в музиці: “У Ани появился симптом какой-то новой болезни. К тому же и Рубинштейн, несмотря на свою симпатию к сестре и самые одобрительные отзывы об ее таланте, отказался лично руководить ею, за своими занятиями композицией и постановкой своих опер и ораторий, требующих постоянных разъездов. На днях я был приглашен на первую репетицию концерта, на котором будет исполняться моя пьеса....

Пьеса моя на смерть Чайковского попала случайно в руки одному из лучших здешних пианистов, привела его в восторг” [12].

“Мать с сестрой... поедут за границу, в Штутгарт, где есть специальная лечебница, нужная сестре Ане,... брат стал уже отцом и в нашем семействе прибавился новый, таким образом, Василий.... сестра Маша-Соня служит теперь в Харкове” [13].

Хвилює шанобливе, людяне відношення подружжя Кулішів, родини Білозерських до Василя, Олімпія, Мані, Ані Азанчевських.

Діти Азанчевських разом зі своєю матір'ю і без неї неодноразово перебували в Кулішів, на хуторі Мотронівка:

“Дороженька моя Надюня!

9-го юня приехала Ел[изавета] Н[иколаевна] с Липой, Маней и Аней (Вася у ея брата гостит), через два дня приехал и дорогой наш Вася, но только на два дня...

Дети теперь удят рыбу, собаки скоро к ним привыкли, индюшата за ними так и бегают”.

У цьому листі є приписка рукою В.М.Білозерського:

“Милая, бесценная моя Надюня!

Невыразимо нам жалко, что тебя не застали. Так уже давно я и Лизавета Ник[олаевна] желаем увидеть. Сегодня (понед[ельник]) я уезжаю. Думаю приехать на праздники. Крепко целую тебя и твоих

Твой Вася”.

Є також у цьому листі приписка Лисавети Миколаївни Азанчевської: “Многоуважаемая Надежда Михайловна, мне едва оставили места, чтобы сказать Вам, как много я Вас помню и люблю и мое сожаление о невозможности увидеть Вас

Елизавета Азанчевская” [14].

Брати Білозерські – Олімпій та Олександр, подружжя Кулішів матеріально підтримували Азанчевських, любили та шанували їх. П.О.Куліш допомагав В.В.Азанчевському влаштуватися на роботу, надрукувати його твори “Ссора” и “Весна” і неодноразово надавав матеріальну допомогу. Після смерті П.Куліша Лисавета Миколаївна Азанчевська писала в листі до О.М.Куліш: “Дорогая Александра Михайловна! Только что узнала о постигшем Вас несчастии, какими словами выражу Вам мое сочувствие и как искренно я разделяю горе Ваше...

Целую и обнимаю Вас много-много раз, любящая Вас Е.Азанчевская. Память Пант[елеймона] Алекс[андровича] дорога, как для меня, так и для детей моих” [15].

Із листів Софії-Марії Азанчевської до О.М.Куліш дізнаємося про останні роки життя Василя Михайловича Білозерського.

Хворого батька Софія-Марія Азанчевська привезла із Петербурга в Мотронівку, до О.М.Куліш: “Дорогая Тетя! Завтра я с татой едем в Харьков, где отдохнув несколько дней, едем к Вам... Я очень рада, что

Тата решил поехать к Вам! Целую крепко Ваши ручки.

Любящая Вас София-Мария” [16].

В іншому листі читаємо: “Дорогая Тетя! Я очень и очень благодарна Вам за Тату” [17].

Любов і повага до О.М.Куліш відчуваються в кожному слові листа її небожів: “Дорогая, добрая, хорошая Тетя! Очень тронута Вашей добротой ко мне, как мне дорого каждое Ваше ласковое слово. У меня столько горя на душе... У Ани все хуже и хуже, смерть Таты очень ее поразила...

Чем больше думаю, тем мне легче, что все же Тата не где-нибудь, а возле своих, у своих пожил и лег.

Но я до сих пор не могу еще привыкнуть к мысли, что его нет. Не унывайте, дорогая Тетя, да благословит Вас Бог за все добро к Тате и ласку ко мне! Целую Ваши ручки и нежно Вас люблю. Хотела бы очень приехать к Вам, да не могу.

Многолюбящая Вас племянница Маня” [18].

З 1884 по 1887 рік збереглися у фондах музею листи Володимира Степановича Александрова, українського письменника, видавця, до П.О.Куліша. У цих листах ідеться про підготовку видання альманаху “Складка” в Харкові.

З Кулішами Александрова пов’язувала велика приязнь, повага і дружба, любов до української літератури, мови, культури, народних звичаїв, пісень. Куліші з Александровим мали спільних знайомих – К.Білиловського, М.Лободовського.

В.Александров високо цінував талант, письменницький хист Ганни Барвінок. Йому дуже подобалось оповідання Олександри Михайлівни “П’яниця”, яке він і опублікував у своєму альманасі “Складка”.

Листи до П.Куліша В.Александров майже завжди закінчував словами: “Кланяюсь низенько і Вам, і Олександрі Михайлівні

Ваш щирый В.Александров” [19].

Серед листів до П.О.Куліша є лист Василя Трохимовича Андрієвського - українського громадського діяча, який брав участь в розповсюдженні нелегальної літератури, за що у 1893 році був заарештований.

У листі до П.Куліша В.Андрієвський писав:”Високоповажаний Пантелеймон Олександрович [...]! не одному мені Звеселили Ви серце, подавши звістку, що писатимете свої згадки, яке велике значінне матиме ся праця Ваша, навіть поза межами України” [20].

Серед кореспонденцій, адресованих П.О.Кулішу, були й негативні. Так, два погрозливі листи у 1884 році одержав від арендатора А.Зеленського. Ці листи боляче вразили Куліша. Разом з П.Кулішем непокоїлись його друзі, знайомі: “Превеликою б мені радість була б, якби Ваше діло з ляхом-риндарем скоріш скінчилось округом в Вашу

користь, так, щоб Ви сим заспокоїлись” [21].

Листи Петра Зуйченка, редактора “Екатеринославского листка” підкуповують своєю щирістю, безкорисливістю. Обидва вони цікавилися історією Запоріжжя, України, її героїв:” Сьогодні для мене видався особливо радостний денек: почта принесла мне два портрета, один Ваш, а другой Калнышевского. Того самого Калнышевского, которого история Малороссии считает несчастным последним представителем Запорожской Сечи. Этот драгоценный оригинал года два тому назад мною был разыскан в Соловецком монастыре....

Я, грешным делом, помышляю когда-либо издать историю Малороссийской и малороссийской литературы с портретами их деятелей. Да Бог знает удастся ли мне совершить это при современном стеснительном положении цензуры. Душевно преданный Вам П.Зуйченко” [22].

Дуже потерпав П.Куліш через напади арендатора, “правдолюбців”, “народолюбців:

“На мене скрива, мов вовки з байрака
Дивились, позирали мудреці,
Що в мене думка неоднака,
Вони бо знані на всю Русь кравці!”

Гнітила його несправедлива критика з приводу твору “За крашанку - писанка” Д.Л.Мордовця.

П.Зуйченко втішав П.Куліша: “Прелюбий мій друже, Пантелеймоне Олександровичу....

Данила Лукича я сам не поважаю... Як він коли Вас зачепе удруге, то ви йому відкажіть, що з його такий козак, як з веревки батіг сим прикладом найбільше його розсердити можна.

Б’юсь Вам чолом з Ганною Барвінок жінкою з дітками, увесь Ваш П.Зуйченко” [23].

Свого сина П.Зуйченко назвав Пантелеймоном, мабуть, на честь свого друга П.О.Куліша. Із листа дружини П.Зуйченка, Євгенії, дізнаємося, що 20 лютого 1886 року П.Зуйченко помер. Євгенія Зуйченко зізнавалася П.О.Кулішеві: “...покойный муж очень Вас любил и почитал, он все собирался писать... Все Ваши письма тщательно хранил в особом портфеле, где они и теперь сохраняются. Не нахожу слов, как Вас благодарить за добрую память к покойному, а также к его семейству” [24].

Більшість кореспондентів П.О.Куліша після його смерті листувалися з О.М.Куліш. Одним із них був добрий знайомий подружжя Кулішів – Михайло Федотович Лободовський - український літературознавець, громадський діяч. В одному зі своїх листів він розповів Кулішам про смерть Володимира Степановича Александрова: “31 дек[абря] 1893р. поховали його, лежав він у великій кімнаті у генеральському мундирі, а по стінах висіли патрети усіх гетьманів красками мальовані: Гонга й

Байда, а син менший читав над ним псалтир, так я застав! - на труні у церкві лежало 5 вінків, 1 од українців, 1 від сотрудників. Над могилою український поет Чайченко сказав по укр[аїнські] річ. Щирими співами й немощами одбули його вічну пам'ять” [25].

У 1889 році М.Ф.Лободовський відвідав Кулішів на їх хуторі. Ця зустріч залишилася надовго в його пам'яті: “Високоповажане Добродійство, Олександра Михайлівна і Пантелеймон Олександрович!... Як я вертався од Вас во время оноє, Ви дали мені на дорогу прехороший житній хліб, увесь я його з'їв, тільки зоставив окрайчик невеличкий на спогад, то оце передивляюсь у скрині, перешуюю, той натрапляю на окрайчика Вашого святого хліба, тай згадаю Вас...

Тільки шкодую, один земляк, почувши, що у мене є окрайчик од Вашого хліба, обрізав тихо, щоб то покуштувати, який хліб їдять Ганна Барвінок і Панько Куліш, а окрайчик і не зацвів, щоб Ви знали” [26].

Смерть П.О.Куліша була великою утратою для М.Ф.Лободовського:

“Высокопочестная Добродійко, Александра Михайловна!

Посилаю Вам 15 руб... Адже ж Ви справлятимете на 40 день обід по П[антелеймону] О[лександровичу], то оце хай лепта наша на поминки сорокаднівні по дорогому любимому нам покійникові. Кріпіться, Добродійко, духом і тілом, щоб довести до діла, як слід, роботу П[антелеймона] О[лександровича].

Без Вас може погинути його праця, не мені Вам казати, яка величезна то буде утрата. Отож, ради покійничка живіть і кріпіться, в тугу не вдавайтесь, на Ваших руках зосталось багато роботи на любогомилого і Вам, і нам покійничка... не зоставайтеся самотою, кличте до себе з Оленівки мамок на розвагу” [27].

Допомагати Олександрі Михайлівні матеріально М.Ф.Лободовський вважав за свій обов'язок перед світлою пам'яттю П.О.Куліша.

“Я списався про поміч Вам із літературного фонду” [28], - писав він удові.

Завдяки піклуванням М.Лободовського, К.Білиловського та інших О.М.Куліш одержувала щорічну пенсію в 600 крб. від Петербурзької Академії Наук. “Знов кажу, благаю Вас щирим серцем - гроші, які Ви від кого з моїх знайомих одержите – це гроші – свята жертва на праведного Пантелеймона і на Вас...

То й хай буде, як я кажу, оце не вередуйте, не гребуйте людською щирістю до Вас... тільки кріпіться, хазяйнуйте. Чом би Вам не написати оповідання про Ваше дівоцтво, коротенько перед весіллям, а далі й Ваш любий молодий вік....

У нас немає вже стародавніх класиків нашої мови... Мову калічать, забувають... уводять такі слова, що й непотрібно б їх” [29].

М.Ф.Лободовський пропонував Олександрі Михайлівні свої послуги у впорядкуванні могили П.О.Куліша та встановленні пам'ят-

ника: “Високоповажана Добродійко, Александра Михайловна.

Ви питаєте, що робити Вам з моїми грошима: платити долг борзнянським купцям, збирати гроші на пам’ятник. Без Вас нешвидко дождеться праведний Пантелеймон пам’ятника....

Я Вам поставлю рублів зо 100 на пам’ятник, тільки, будьте ласкаві, премилейшая добродійко, не гребуйте щирістю людською, Ви самі старі вже і немощні, то й клопотатись Вам, увиковічить могилу Пантелеймона Александровича. На мою думку, щоб швидше пам’ятник справити й до вподоби він був покійному Пант[елеймону] Алекс[андровичу], то слід постановити чугуновий крест з терновим вінцем, щоб крест високий, товстий, той стоятиме довго, ніхто вже не візьме (у листі є малюнок хреста, розмір, всі розрахунки), а ось який він повинен бути, як у старовину становили крест.

Це у Києві Вам зроблять гарно і швидко... *Або я сам тут закажу крест, як хочете...* тільки 100 руб. буде Вам на пам’ятник. Отакий і Вам крест постановимо. Може житиму довго, тоді й фігуру Пант[елеймона] Алекс[андровича] і Вашу постановлю” [30].

У своїх листах до О.М.Куліш М.Ф.Лободовський просив: “пишіть спомини про все Ваше життя. Благаю Вас щиро” [31]. Видаючи окремі твори П.Куліша і Ганни Барвінок, він цікавився: “Чи видаєте Ви усі сукупно Ваші власні твори? а, треба!” [32].

“Тепер я б Вам бажав видати Ваші твори чудові: “П’яницю”, “Майоршу”, що у “Київской Старине” напечатана була - прехороша річ. Оці обидві для селян гарні” [33].

Олександра Михайлівна допомогала Михайлу Федотовичу Лободовському в справах цензури, про що свідчить їх листування:

“Премилейшая Добродійко, Александра Михайловна!

Будьте ласкаві, напишіть кн[язю] Шаховському¹, щоб не задержував “Досвітки” у цензурі... Дякуйте Богові, що “Досвітки” узявся я печатать... Така Божа воля. Ось побачите, які вони чепурненькі” [34].

“Якщо посилаєте у цензуру, то прохайте князя Шаховського або Шенрока², щоб обороняли” [35], - радив дописувач.

Допомагав М.Ф.Лободовському у виданні творів П.О.Куліша молодий поет-початківець, видавець Микола Федорович Чернявський.

Він щиро відгукнувся на прохання М.Ф.Лободовського підтримати матеріально О.М.Куліш.

У листі М.Ф.Чернявського до О.М.Куліш читаємо: “Високоповажана Пані, Олександра Михайлівна!... прочув я через

---

1. Шаховському - йдеться про Миколу Володимировича Шаховського (1856-1906), начальника головного управління в справах друку.

2. Шенрока - йдеться про Володимира Івановича Шенрока, російського літератора, друга подружжя Кулішів.

д[обродія] Лободовського, що по смерті високошановного Вашого мужа зостався долг і що Вам його треба покривати, то не поставте в зневагу, що я рішаюсь отсе переслати Вам на се діло малу лепту. Ми, українці, а наіначе молодіж зелена, з якого гурту і я буду, не маємо спромоги в самий час чим-небудь виказати свою шанобу батькам своїм, яким був і Ваш високошановний небіжчик і тим то доводиться нам уже на могилу принести свою лепту як дань щирої поваги... чи не можете Ви подарувати мені на добрий спомин патрета Пантелеймона Олександровича?... Він був би для мене, яко починающегоо письменника, дорогою пам'яткою, так сказати - іконкою, благословляющею від Вас, шановної писательки” [36]. Це був перший лист М.Чернявського до О.Куліш, їх листування переросло в щирю, сердечну дружбу, яка тривала майже до смерті письменниці.

Із цих листів дізнаємося про вплив П.Куліша на молодих літераторів: “Читаю я листи Вашого небіжчика в “Киев[скої] Ст[арине]” та прочитав оце прислані Ваші “Споминки” і аж моторошно мені стає: як стільки праці могла підняти одна людина і скільки доброго ще не розчовпано в тій велетенській праці. Ні, не Шенрокові писати його біографію і не тепер; - напише її щирий українець і років через 20. Ото буде правдива історія його життя і вмісті з тим історія України ХІХ ст.” [37].

Завдяки клопотанню О.М.Куліш через І.Л.Шрага, М.Чернявський переїхав до Чернігова: “Високоповажана Пані, Олександро Михайлівно!

От я уже тиждень, як у Чернігові. Дякуючи Вам, одержав я сю посаду... Бажалось би мені побачити Вас, порозмовляти з Вами, порадитись на чужині!... Хотілось би поклонитись могилі” мученика України”, побачити ті місця, де погасав його день...

Тут агітую між письменниками ,щоб видати в пам'ять Пантелеймона Олександровича альманах...

Бувайте здорові і не забувайте садинок і сумного Вашого помішника і слугу

М.Чернявський” [38].

Задум видати альманах “Дубове листя” на честь П.Куліша дуже схвально зустріла О.Куліш і чим могла, сприяла швидшому виходу в світ, особливо без перешкод пройти через цензурні утиски.

Неодноразово звертався М.Чернявський до Олександри Михайлівни з проханням: “подати його (збірник своїх віршів) до цензури з своїх рук: може вона буде ласкавіша і не поробе випусків” [39].

Олександрі Михайлівні вдалося допомогти багатьом письменникам у справах цензури: “До князя писала і прохала і молила за нашу Україну і просила послаблення во всіх наших літературних працях” [40].

“Я писала до князя Ш[аховського] і прохала, як уміла, але ж думка моя така, що треба б усім українським губерніям подати йому адрес: з просьбою про наші хистки обставини і про кулішівку. Я про се й

д[обродію] Комарову писала. Се б князя посунуло сміливіше. Він би може і до Царя-Імператора удався. Я знаю, що він до Його являвся. Що ж мої слова! Усе думка така, що вона тільки про свою дружину дбає: а то ж ціла нація вопіє!” [41]

М.Чернявський радив О.Куліш надрукувати критичні статті П.О.Куліша: “А я оце передивляюсь стару “Хату” і наvertsється мені думка, чи не можна було б видати Вам всі статті Пантелеймона Олександровича критичні і всякі другі замітки, писані нашою мовою, он які в “Хаті” надруковані і які в “Основі” єсть. Сього ніхто, крім Вас, не в силі зробити. Тільки Вам се може бути дозволено. А се для літератури нашої було б велике придбанне, а для автора новий лавр у вінок, бо так гарно ті статті написані і розумно, що вони і тепер живі, свіжі, мов гарні квітки. Публіка мало знає про П[антелеймона] О[лександровича] як про критика (молода публіка), а все що робиться, робиться тепер для неї, бо вона понесе українські ідеї, а їй се треба добре знати” [42].

Одержавши в подарунок “Хуторні недогарки” від О.М.Куліш, М.Чернявський їй відповідає: “мушу повернути до Вас, як воно є, бо думаю, що не варт уже марнувати грошей і праці на “щирі сльози”, “Недогарки” висушили їх.

Після сієї книжки, якось ніяково було б підносити громаді наївні голосіння і платонічні, підсоложені обурення простосердих немовлят.

Після “Недогарків” їм не має місця в світі. Сі дві книжки -два таких контраста, яких ще не бачила українська громада.

Одна з сіх книжок є помилка, а яка саме, у тім ми з Вами, мабуть, не згодимось. Портрети Пантелеймона Олександровича в “Недогарках” і “Щирих сльозах” - се дві зовсім противулежні речі...

Я радий бути Вам чим-небудь корисним, але прошу уволити мене від “щирих сліз”, бо я дуже виразно чую тепер фальш не тільки чужих, а, навіть, і своїх віршів, що поміщені в “Сльозах”. І я уклінне прохав би Вас, коли Ви таки думаєте передруковувати сю брошюрку, викинути з неї мої вірші.

Я глибоко шаную пам'ять Пантелеймона Олександровича, але після “Недогарків” я на дещо став дивитись другими очима і тому не хочу робити свідомо старих помилок. Простіть мене, коли скажу Вам по щирості, що “Недогарки” явились на світ в недобрий час.

Простіть мене, що кажу Вам просто без всякого лицемірства те, що сам думаю і що чую навколо себе. “Недогарки” заслужили дуже-дуже багатьох українців, а ще, мабуть, більше роздратували і дали в руки зброю ворогам... і кому користь з того? Вороги Пантелеймона Олександровича та ще може д[обродій] Лободовський...

Але що зроблено, то зроблено. Ще раз простіть, ще не держусь політичної тактики, ради правди і бажаючи добра і Вам, і пам'яті Пантелеймона Олександровича.

З великою до Вас повагою М.Чернявський” [43].

Дуже обурив, розгнівав цей лист О.Куліш: “А що до Чернявського -то Ви не завважали, що про його уже пошти рік як мовчу і паперу не псую, про його згадуючи... Бо викинула із душі сього чоловіка, котрого шанувала і цінила. Гірко розривати такі високі відносини, але ж того достоен... Жалкую, що такого змія гріла коло свого серця, як достаного земляка” [44].

Не дивлячись на непорозуміння 1902 року, обоє йшли на примирення. Першим руку подав М.Чернявський: “Милостивая Государыня, Александра Михайловна! Оставив и, вероятно, навсегда, пределы Черниговской губернии, я не могу оставить без разъяснения тяжелого и прискорбного недоразумения, происшедшего между нами в 1902 году.

Как младший по летам и мужчина, я считаю своим долгом обратиться к Вам первым и просить Вас, милостивая Государыня, верить, что известное Вам письмо мое по поводу книги “Хуторные недогарки” было продиктовано отнюдь не желанием сделать Вам огорчение, и, тем более, оскорбить Вас или память мужа Вашего, а явилось с одной стороны, результатом впечатлительности и прямолинейности натуры, а с другой – плодом веры, что такая моя искренняя прямолинейность без тени двуличности, не будет, на основании нашего предыдущего знакомства, истолкована Вами в худшую для меня и для Вас сторону.

К моему искреннему сожалению, я ошибся. Мое письмо Вы приняли за личное для себя и памяти мужа оскорбление, и ответили по моему адресу тем же.

На мою попытку объяснить с Вами, Вы ответили новым оскорблением, возвратив мое письмо, нераспечатанным...

Что же касается лично Вас и памяти мужа Вашего, то я прошу Вас принять мое искреннее уверение, что происшедшее между нами, не наложило ни в ум, ни в сердце моем теней, ни на Ваш образ, ни на образ мужа Вашего.

Все это временное и проходящее. Все мы ошибались, ошибаемся и будем ошибаться. А что я все так же высоко ценю заслуги Пантелеймона Александровича и отношусь с полным уважением к его памяти, о том свидетельствует хотя бы мое участие в альманахе “Дубове листья”, несмотря на происшедшее между нами. Поэтому искренно прошу Вас, Милостивая Государыня, предать забвению минувшее, хотя бы в память прежних, хороших отношений, между нами, бывших” [45].

Олександра Михайлівна сподівалась отримати, чекала на такий лист від свого юного друга, зраділа йому: “Я получила гарний лист од д[обродія] Чернявського і ми примирились. Нас так мало на всю нашу урожайну землю” [46].

Домашні, громадські справи забирали багато сил, здоров'я, часу, тому листи М.Чернявський писав рідко:

“Давно уже до мене Чернявський не пише” [47], - хвилювалася

О.Куліш.

“Д[обродій] Чернявський і на заказний лист уже мені не відповідає” [48], - нервувала вона.

Із примиренням повернулося взаєморозуміння, повага й любов. Олександра Михайлівна посилала М.Чернявському в подарунок книги: “Я і д[обродію] Чернявському послала переклад Шекспірових творів і він написав мені гарний, великий лист, се його збудило” [49].

В свою чергу М.Чернявський надіслав у подарунок збірку своїх віршів “Перша ластівка”, якій була дуже рада О.М.Куліш.

М.Чернявський радів виходу у світ творів П.Куліша, радів тому, що “молодіж дедалі усе більш шануватиме Пантелеймона Олександровича, що його ім’я все більше буде виходити з туману, що напустили на його сучасники. Щасливі Ви, що дожили до цієї пори, що на віч бачите, що недарма працювала дружина Ваша і Ви поруч з нею” [50].

Один із останніх листів М.Чернявського до О.Куліш - це лист-вітання з нагоди 50-річчя літературної діяльності письменниці Ганни Барвінок.

У 1894 році Борис Дмитрович Грінченко написав листа до П.Куліша з проханням надіслати його твори “Дзвін” та “Товитові словеса”. Після смерті чоловіка продовжував листуватися з О.М.Куліш. Б.Грінченко видав біографію П.Куліша, бо вважав: “його біографія, то частина історії нашого національного руху” [51].

Разом з М.Чернявським, М.Коцюбинським, за активним сприянням О.Куліш, Б.Грінченко видав альманах “Дубове листя”.

Великий прихильник творчості П.Куліша і Ганни Барвінок, Б.Грінченко писав: “Високоповажана Добродійко, Олександро Михайлівно! Вельми звеселила нас звістка, що “Хмельницину”, “Виговщину” й “Недогарки” цензура дозволила та ще й так швидко. Се Вашій енергії й щирим заходам мусимо дякувати за змогу читати старі й нові твори Пантелеймона Олександровича.

Ваші оповідання всі поперечитую і впорядкую, як здолію, до друку... Силкуватимусь зробити се якомога швидше, бо й самому хочеться, щоб книгу Ганни Барвінок швидше побачили добрі люде” [52].

Олександра Михайлівна поклала великі надії на Б.Д.Грінченка, як на видавця творів П.Куліша. Проте, скаржилася письменниця, “він тепер як вибув з Чернігова, то рідко став писати. Словар його зовсім захватив у свої руки. Помогай йому Боже! Се річ дуже нам потрібна. Тепер слово мре. Ніхто од народа не записує, як ми колись, усе річ наша багата убуває” [53].

У своєму словнику Б.Грінченко дуже багато слів взяв із літературної спадщини Г.Барвінок, особливо зі збірки оповідань “З народних уст”, яку сам підготував, відредагував і видав у 1902 році.

Більшість слів словника, які взяті з оповідань Г.Барвінок,

зустрічаються тільки в її творах, наприклад: локшу кришить, скнара (скупий), скукобилась (привела в порядок), охмається (намагається), оленка (рід жука), костомаруватий (широкоплечий), лисиці (тиски), скликанчик (невеличкий дзвін на дзвіниці), липчиця (рослина), шерепеня (мала некрасива дівчина), обляги (час, коли лягають спати), гамаликуватий (коренастий), оббиркатий (забруднений, неряха) та інші.

“З великим зацікавленням дожидаюся видання творів Пантелеймона Олександровича, коли має друкуватися?!” [54] - писав в листі до О.М.Куліш Б.Грінченко.

Але не тільки про видання творів П.Куліша думав Б.Грінченко, неодноразово Олександрі Михайлівні “казав колись д[обродій] Грінченко: Ваші листи будуть надруковані, я сміялась, нехай мій погляд буде надрукований. Він правдивий, як чисте золото, вийняте з горнила” [55].

Б.Грінченко мріяв про те, щоб “хутір той, де жили й працювали П.Куліш та Г.Барвінок, був би національним придбанням місцем, куди їздили б, як на прощу” [56].

Дізнавшись про тяжку хворобу Б.Грінченка, стара, стурбована хвороблива жінка з болем у душі писала: “Жаль, жаль такого трудовника, як Грінченко. Його роботу видно. Як у нас мало людей” [57].

У музеї М.Коцюбинського зберігається 6 листів до П.Куліша Михайла Івановича Павлика, письменника, видавця, громадського діяча. Він дуже багато зробив для популяризації творів П.Куліша в Галичині, був його великим приятелем. П.Куліш шанував матір Павлика, потроху допомагав їй матеріально: “Він матір Павліка назвав нареченою сестрою і іноді потроху він і грошима посилав” [58].

Після смерті П.Куліша, М.Павлик продовжував листуватися з О.М.Куліш майже до її смерті. М.Павлик продовжував видавати твори П.Куліша, спомини про нього. “Зговорився я з Франком про Ваші вірші, і він каже, чи не могли би Ви дозволити печатати переписку Вашу з Галичанами і т.д., бодай листи померлих галичан до Вас?

Ви ж грали і в Галичині первостепенну роль” [59].

О.М.Куліш прохала М.Павлика надрукувати подяку російським людям та інституціям за їх прихильність до неї. На це М.Павлик відповів так: “Високоповажна Добродійко!... Я, певне, був би зробив те, як би тут не було примішано правительство. Я, взагалі, не маю причини і охоти друкувати якому-небудь правительству, тим паче російському, котре взагалі давило і давить українство. Показало Вам свою прихильність зовсім не за працю пок[ійного] П[антелеймона] О[лександрови]ча, в користь Українства. Впрочім так каже, це капля меду в морі сліз і горя, що воно ростило для українства, навіть для праці пок[ійного] П[антелеймона] О[лександрови]ча для України. Отже і Вам я раджу робити тут обережно” [60].

М.Павлик намагався продовжувати роботу П.Куліша: “Я тепер перекладатиму Дренера, історія конфлікту між релігією і наукою... хотів колись робити і П[антелеймон] О[лександрови]ч, як був у Львові” [61].

Дуже радів Михайло Іванович, що Олександра Михайлівна почала збирати матеріали до біографії П[антелеймона] О[лександрови]ча, а також просив її подарувати дещо з творів П.Куліша для бібліотеки НТШ у Львові, “тут вони певне, ніж де-небудь, і тут вони зроблять найбільшу службу і пам’яті П[антелеймона] О[лександрови]ча, корисної діяльності. Адже ж без того ніхто абсолютно не зможе написати про П[антелеймона] О[лександрови]ча і його вплив у Галичині” [62].

Михайло Іванович був радий бодай найменшим відомостям про подружжя Кулішів, їх хутір, рідних, близьких: “опис сторін Вашого Хутора, хати, де він працював, могили, де він лежить поряд із Вашим братом - справжні товариші за життя і після смерті” [63]. В іншому листі читаємо: “... який-то рай у Вашім саду. Як би я хотів там побути та віддихнути свіжим повітрям...”

Чи дістали мій лист, де я поздоровляв Вас з юбилеєм?” [64].

Дуже переймався Михайло Іванович сумними листами Олександри Михайлівни: “Ви так побиваєтесь, що й жити Вам не хочеться, *треба Вам жити*, бодай поки не виведете в люде наново все написане Вашим покійним дружиною, чи побачите, як хто інший виведе...” [65].

Радив В.Павлик Олександрі Михайлівні писати “спомини про всіх і все від того часу, як Ви пам’ятаєте. Там вийшли би і лишилися для світа і Ваші відносини з неб[іжчиком], а попри же Ваші і його відносини з іншими людьми. Написані вірно, об’єктивно (навіть щодо мови, якої коли вживаємо). Ваші спомини могли би стати цінним джерелом до історії українського руху. Я їх готов би видати у Львові... Се одно. А друге: Ви ж письменка, бельетристка і то добре, чому ж би Вам і тепер не писати народніх оповідань, їх можна би друкувати хоть би в “Віснику” Львівському. Спомини і оповідання заняли би Вам чимало часу і не давали би впадати в велику тугу, а, властиво, Ви тоді свою тугу, свої духовні сили обертали би рівночасно на ріки продуктивні і для самої пам’яті неб[іжчика] дуже важні” [66].

М.Павлик сповіщає Олександрю Михайлівну про те, “що вчора на засіданні філологічної секції НТШ, що веде великі літературні видавництва, ухвалили, зглянувшись на Ваше убожество, надрукувати два томи творів вашого неб[іжчика] чоловіка (1 поезія, 1 прози) – лише за підмогу 2000 рублів з Вашого боку” [67].

Цей лист чомусь образив Олександрю Михайлівну: “д[обродій] Павлик розсердився на мене, що не згодила по 1000 р[ублів] платити за том зібраних творів моєї дружини...”

І тепер прошу д[обродія] Пулюя як-небудь се устроїти” [68].

Як з дорогою і близькою людиною ділиться Михайло Іванович з Олександрю Михайлівною своїми болем, проблемами, матеріальною

скрутою:” Хотілось би видати те до друку... Драгоманова, всю його переписку... написав повну біографію його з докладним оглядом його праці й ідей, так дуже потрібних для теперішнього стану в Росії з Україною!” [69].

Не дивлячись на щиросердне вмовлення Павлика не посилати грошей, Олександра Михайлівна все одно майже в кожному листі надсилала гроші М.Павлику та його матері: “ Мама дуже дякувала Вам за 6 р[ублів]. Але просимо не кривдьте себе, бо і Ви ж небагаті” [70].

Робила це Олександра Михайлівна від душі, бо завжди була готова розділити чуже горе, відчуваючи радість від благодійства, гадаючи при цьому “яке щастя мати силу робить добро” [71].

Робила вона все це і в пам’ять П.Куліша, бо “д[обродій] Павлік, великий приятель моєї дружини [72].

Дуже вболівав М.Павлик за посмертну славу П.Куліша: “Дуже вразило мене те, що Ви пишете з поводу Вашої дружини. Пощо його кому лаяти тепер, не розумію. Його хиби (політичні) тепер не повинні займати нікогісінько, то про них нічого й згадувати, а краще би говорити про те велике добро, яке він надбав Україні. Та Ви не дивуйтесь сему: тепер бо настав на Україні люд маленький, то його й дразнять такі велетні, як Куліш, або Драгоманов, от вони й стараються валити їх усякими способами, але, дарма, сили їх на те замалі, хоть і шкодять вони тим дубам, як усяка нечисть, яка насідає на дійсні дуби. Але буря змете всяку нечисть, а дуби все таки лишаться дубами...” [73].

В іншому листі М.Павлик зазначав: “Я рад давно помянути Куліша конкретно виданням його переписки зо мною, котру примістив би в своїм виданню, та нема ще від Вас усіх моїх листів до нього і я не можу написати коментарів і вступу” [74].

У переписці М.Павлика і О.М.Куліш часто зустрічається прізвище Івана Пулюя. Див., наприклад [75]. М.Павлик був чуйним, добрим приятелем І.Пулюя, залишив гарні спомини про нього.

Листування М.Павлика з О.М.Куліш – маловідома сторінка в житті обох митців. У фондах музею зберігається дуже цікаве листування між О.М.Куліш та І.П.Пулюєм. (Див.: Іван Полуй та подружжя Кулішів // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 73 - 76).

Серед кореспонденції до П.О.Куліша зберігаються й листи небоги Григорія Никодимовича Вовк-Карачевського, борзенського повітового діяча, дочки лікаря й письменника Василя Никодимовича Вовк-Карачевського – Марії.

Василь Никодимович Вовк-Карачевський був приятелем О.Кониського, В.Тарновського, П.Куліша. Він допомагав останньому в перекладі Святого Письма. Помер в 1883 році, похований у Києві, на Байковому кладовищі. Прощальну промову виголосив О.Я.Кониський.

Марія Василівна Вовк-Карачевська, його дочка, також була великою прихильницею творчості П.Куліша, син її навчався в Київському

університеті на історичному факультеті й одержав золоту медаль за свою наукову роботу з історії України кінця XVII поч. – XVIII ст. [76]. “Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начала XVIII века” В.В.Волка-Карачевского, Киев, 1899л., 359 стр. (книга эта заключает в себе работу студента, писанную на медаль. (Киевская Старина. - 1899. - С.162) м/б-1521).

У листах Марії Василівни дуже багато висловлювань П.Куліша про українську літературу, історію. Це підтверджують рядки її кореспонденцій, в одній з яких вона зізнається: “я чула, як Ви казали, що переконані в будущині нашої особистості, самостійної Української літератури, зовсім окремої від російської. “Отечество собі ґрунтуйте в ріднім слові, воно одно від пагуби втече – ось, що завіщає Ви молодим укр. силам і тим самим показуєте, що треба працювати на користь рідному краю, його літератури” [77].

Марія Василівна неодноразово відпочивала в Качанівці у Тарновських. На прохання В.В.Тарновського (молодшого), Марія Василівна пише листа подружжю Кулішів із своїх рідних Британів:

“Любі мої Діду і Бабуся! Ось я в Британах, недалеко від Вас...

Любі Діду і Бабуся, у мене єсть до Вас обох велике діло... За кілька день до виїзду нашого з Качанівки вернувся додому Василій Васильович з-за границі, як і завше, перевіз з собою деякі книжки українські. Зайшла у нас річ про літературу і її діячів і швидко перейшла на одного з її патріархів і головних талантів, себто на Куліша. Василій Васильович дуже бажає, щоб ви зробили йому ласку і честь, завітали до його, у Качанівку, Ви і бабуся і погостювали у нього.

А він вміє шанувати таких дорогих і вельмиповажних гостей. Він і сам бажав би приїхати до Вас, щоб прохати Вас про це, але ноги погано служать йому і ходити йому вельми трудно. Писати теж нелегко. Ось він через мене низенько кланяється Вам. Обох щиро вітає. Вас Бабусю, і просить Вас обох завітати до його, у Качанівку.

Коли Ви йому назначите день, він зараз пришле за Вами коней в Борзну або на хутір, куди напишете. А в Качанівці так гарно, стільки чудових пейзажів” [78].

“Моя ж дружина одповідала, що він занят перекладом Біблії. Хто хоче його бачити, то нехай молодші їдуть, а він нікуди не рушить.

На другий день уже шестерня з екіпажем була під рундуком нашого убогого захисту послі пожежі. І добродушнейший В.В.Тарновський, котрого ми ще добре зазнали студентом” [79], - читаємо в іншому листі.

Після смерті П.Куліша Марія Василівна втішала Олександру Михайлівну з приводу тяжкого горя: “Дідусь теж зробив багато, за що добром згадають його нащадки, молоді українці, що будуть цінити старших діячів, орачів рідної мови.

Його слава не вмере, не поляже!

Укріпіться духом, моя любя Бабуся” [80].

“... Я відаю, що Вас радує усе, що додає доброї слави покійному Дідусеві. Дай же Боже, щоб Ви змогли ще за Вашого життя віддати до друку усі його твори, його переклади Шекспіра і Байрона, бо Куліш був один з найталановитіших синів України” [81], - закликала дописувачка.

О.Куліш чекала на приїзд Марії Василівни, щоб побачитися й поговорити: “До Вовків ще не оберталась, думала чи не завітає їх небога, але ж нема, аж дивуюсь, гаряча українка і бажала бути” [82]. Проте письменниця прикро була вражена тим, що “дочка доктора Вовка Марія Василівна так і не дала друкувати листів Куліша, а і бувала у нас, на хуторі, боялась, бо, там він свої погляди незалежні висказував. А вона належала до Київського кола. А я їй радила отдати до друку, бо він нічого з своїх поглядів не змінив” [83].

У фондах музею зберігаються також 12 листів Сергія Олександровича Єфремова до Олександри Михайлівни Куліш.

Готуючи до друку видання 3-х томної антології української літератури “Вік”, присвячену 100-річчю з часу виходу “Енеїди” І.Котляревського, С.Єфремов звертається з письмовим проханням до О.Куліш, письменниці Ганни Барвінок дозволити друкувати у “Віку” твори П.Куліша.

О.Куліш звертається до Б.Грінченка за порадою, як бути з пропозицією С.Єфремова.

На це Б.Грінченко відповідає:

“Серг[ій] А[лександрович] Єфремов, се, молодий симпатичний чоловік, він клопочеться в Києві, коло всяких виданнів” [84].

Пізніше Олександра Михайлівна попрохала Бориса Грінченка надіслати їй адресу С.Єфремова, яку він їй і сповістив:

“Адреса Єфремова Сергія Алек[сандровича]:
Київъ, Кадетській № 27, кв.2.”[85].

З цього часу почалося більш-менш регулярне листування між О.Куліш та С.Єфремовим.

Олександра Михайлівна надсилає в подарунок С.Єфремову твори П.Куліша: “Виговщину”, “Хмельниччину”, “Граматику” і т.д.

С.Єфремов запрошує О.Куліш до співробітництва у збірнику на честь І.Котляревського, де було вміщено оповідання Ганни Барвінок “Удовине гучне подвір’я”.

В Антології “Вік” у 2-ому томі на стор.260 вміщена біографічна довідка Ганни Барвінок, написана С.Єфремовим.

Сергія Олександровича хвилює питання, де будуть друкуватися твори письменниці Ганни Барвінок, він клопочеться над виданням “Граматики” П.Куліша.

З радістю С.Єфремов повідомляє О.Куліш: “Вік” прозовий цензура дозволила. З Ваших творів там має бути надруковане “Квітки з сльозами, сльози з квітками”. Дуже просимо Вас, прислати свій портрет до “Віку” [86].

Гнівалась Олександра Михайлівна на Сергія Олександровича, коли вчасно не одержувала від нього відповіді на свої листи: “Д[обродій] Єфремов на кількість моїх листів не одповів. А я ж не про погоду питала” [87].

Дуже сподобався О.Куліш літературний збірник “Вік” на честь І.П.Котляревського. “Я зараз купила “Вік”, як він вийшов і послала Пулюєві в подарок” [88], - писала вона.

С.Єфремов був знайомий з багатьма родичами О.Куліш, особливо був у дружніх стосунках з Білозерським Олімпієм Михайловичем і письменницею Любов’ю Яновською.

Сергій Олександрович був суворим і доброзичливим критиком творчості Ганни Барвінок: “з цікавістю перечитав Ваш “Невимовний жаль”. Але друкувати не радив би. Се річ чисто особиста, суб’єктивна чи краще кажучи, – наскрізь інтимна і опублікувати її було б те саме, що опублікувати листи живого ще чоловіка. Чужі люди байдужно читатимуть інтимні сторінки і се найвища образа, яка тільки може бути, як для самого автора, так і дорогих йому людей....

Бажаю Вам усього найкращого. З щирою до Вас пошаною Серг[ій] Єфремов” [89].

Олександра Михайлівна розраховувала на допомогу Сергія Олександровича у виданні творів П.Куліша, про що пише до І.Шрага: “Чи не могли б Ви написати д[обродію] Єфремову, щоб він там гарненько поговорив з д[обродієм] Грушевським і Франком про зібрання і видання всіх творів моєї дружини” [90].

С.Єфремов висловлює думку про написання Пулюєм Іваном Павловичем спогадів про Пантелеймона Олександровича Куліша, “адже ж се надзвичайно важний матеріал до біографії. Нехай би у “Вістнику” надрукували” [91].

На прохання О.Куліш Б.Грінченко надіслав С.Єфремову до збірника оповідання Ганни Барвінок “З народних уст”. Дуже високо цінувала Олександра Михайлівна Сергія Олександровича Єфремова як критика, літературознавця, видавця: “Я люблю перо д[обродія] Єфремова і все читаю, і “на мертвой точке”, но жаль, що і вони в одну точку дивляться, се молоде покоління, лишає усіх тих жертв, що старі несли. Вони пливають широким морем на броненосцях, з хорошими адміралами, ученими матросами, минаючи і підводні камні, а передовики може на дощечці плили без демена, правивши веслом... Я не набиваюсь у передові письменниці... я з шанобою одстороняюсь, радіючи, що вони ростуть на обробленому полі, що моя дружина і життя покладала” [92].

У 1911 році в газеті “Рада” вийшла стаття С.О.Єфремова “Ганна Барвінок. Посмертна згадка”, а також його рецензія на книгу письменниці “Майорівна”.

Зберігаються в музеї листи Івана Михайловича Каманіна, істори-

ка, архівіста, палеографа, видавця творів П.Куліша, до Олександри Михайлівни Куліш. У них переважно йдеться про підготовку до видання творів П.Куліша, подробиці з життя П.Куліша, поданих О.Куліш.

Олександра Михайлівна надсилала Каманіну дуже багато листів П.Куліша, його твори: “просив у мене д[обродій] Каманін усяких книжок моєї дружини, да у нас пожежа усе краще загарбала ... усе погинуло” [93].

В іншому місці читаємо: “усе збираю, да посилаю д[обродію] Каманіну. Уже почалась робота - збирання праці докупи моєї дружини. Д[обродій] Каманін мені подобається по листах: я його знаю. Розумний і видно сердешний і люблячий своє діло” [94].

У свою чергу з радістю одержував листи й посилки від О.Куліш і Каманін:

“Глубокоуважаемая и добрейшая Александра Михайловна. Сегодня получил Ваше письмо, а несколькими днями раньше посылку с письмами Пантелеймона Александровича и Вашими”. У цьому ж листі І.Каманін просить дозволу на приїзд у Борзну для ознайомлення з особистим архівом П.Куліша, але наголошує: “...добрейшая Александра Михайловна, и не придавайте никакой важности моему приезду в Борзну. Я человек нетребовательный и скромный и совершенно Вас не стесню” [95].

О.Куліш дуже раділа листам від І.Каманіна: “Я що далі, то більше радію, що збірка творів моєї дружини попала в руки д[обродія] Каманіна.

Діло уже на ходу. Які його листи дільні, хороші. Обіцяє літом приїхати, щоб на місті дещо почути, ізучити” [96].

Письменниця запрошувала І.Каманіна на панахиду по П.Кулішу.

Перебуваючи у О.М.Куліш, Іван Михайлович відчував щось невимовне: “Дуже добре у Вашому раї, а могилки славних українців роблять це місто святим”.

А скільки у йому красоти поезії і сказати не можна! Схід і Захід сонця з того кганка, що у саду - щось невимовне по своїй величю і святості! Чується у серці глибоке благоговіння перед могилами могутніх колись умів славних діячів. Не можу забути того, що я переживав у прошлому виді. Перечитуючи твори Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча, сидячи за його столом, я чув коло себе його безсмертну душу. Усе напам'яло його мені і образ його живо уставав перед очима. Хочу ще раз пережити те чувство” [97].

Для І.Каманіна: “Дуже велике горе, що Ви не пишете своїх мемуарів! Стільки Ви знаєте славних і геніальних мужей, знали ви їх, будничної, закулісної життя, стільки Ви могли б розказати, як ніхто, другий, що аж жаль бере” [98].

І.Пулюй, на прохання О.Куліш, надіслав І.Каманіну Біблію в подарунок: “І слова не підберу, не знайду, як виразити Вам мою щире подяку, бо д[обродій] Пулюй, коли і прислав мені Біблію, то все ж,

дякуючи Вам. Дайте мені, будьте ласкаві, його адрес” [99].

О.Куліш писала І.Шрагу: “Я дуже ціню Каманіна” [100].

На запитання І.Каманіна, як зробити, щоб якнайліпше видати твори П.Куліша, О.М. відповіла: “Ви все краще мене знаєте, те і робіть. На виленевій бумаге немного, для убогих, побольше” [101].

Для Івана Михайловича Каманіна робота по виданню творів П.Куліша була новим відкриттям його багатогранного таланту: “всьяке його слово, усьяка мисль, перед тим, як воскреснуть в “Собрании сочинений и писем”, прошли через мое серце і через мій мозок, і що Бог поміг мені познати людям високі і благородні ідеї його” [102].

Небога О.Куліш Леся Слинько в листі до І.Шрага писала:

“Я була у д[обродія] Каманіна. Бачила цілу кімнату у архіві, зава-лену печатними 5-ю томами творів Куліша. Він дуже настоює, щоб ми утвердились наслідства. Тоді, каже, він виклопоче, що Академія Наук візьметься кінчать печатать твори на свій кошт, що вона продаватиме твори років три чи чотири, тоді право перейде до наслідників. Потім каже, що д[обродій] Грушевський казав йому, що він продав попечатані йому, але д[обродій] Каманін сказав, що це право наслідників. Потім каже, що йому казали, що речі з музею дуже високо оцінені... щось до 4-х тисяч ... якщо одкажуть прийняти у музей Кулішівський архів, то що мені робити? Чи мені писати до д[обродія] Пулюя, щоб він передав архів до Львова?” [103].

Наприкінці 1902 року О.Куліш сповіщала І.Шрага: “Я дуже сердешний лист получила сіми днями од смотрителя музея Андрея Павловича Шелухина. Вони можуть прийняти на збереження бібліотеку моєї дружини” [104]. Із вдячністю додавала: “Спасибі Вам велике, що познайомили мене з Шелухіним, дуже щирий і любий чоловік” [105].

У музеї зберігається 16 листів Андрія Павловича Шелухіна, першого директора Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського, до О.Куліш. У цих листах йдеться про впорядкування й збереження архіву П.Куліша в музеї.

Особисті стосунки між О.Кулішем та А.Шелухіним були щирі, ніжні. Їх обох об’єднувала велика любов до П.Куліша, його творчості. Обоє мріяли якнайкраще влаштувати музей, щоб гідно вшанувати пам’ять великого сина України.

Листування у 1904 року між ними було особливо жвавим.

21-25 вересня 1904 року А.Шелухін перебував у гостях в О.Куліш, у Мотронівці-Кулішівці. Це були незабутні дні для обох: “Я дуже зворушена... Як приїхав Андрій Павлович. Я була дуже задоволена, що давня моя думка сповниця, а як спустошив мій храм і поскладав у ящики моєї дружини книги, уложили стол, смут його і т[акє] ін[ше], то і серце мое завмерло. Я мов покійника знов провожала і що далі, я все біднію, сиротію. Мов серце мое роспанахане. Я провела підводи до воріт і довго-довго дивилась їм услід.... Андрей Павлович дуже приємний і сердешний.

Куди то він усе зложить? Така слава йде про музей, про тісноту” [106].

У стосунках О.Куліш та А.Шелухіна було стільки особистих симпатій, взаємоповаги, любові, які можуть бути лише між люблячою матір'ю і лагідним сином: “Вельмишановна і дорога Александра Михайлівна! Приїхав я додому здоров і благополучен. Дуже вдячен Вам за одіяло: я ним закутав ноги, а то одсирів би. А харчів Ви мені поклали не менше, як на неділю і коробку масла в запас! Як розв'язав верчик на вокзалі, то мені було і смішно, і якось жалісно: мене тільки мама так в дорогу виражає.

Нездячуся Вам за добрий привіт і ласку ... не сумуйте в “спустошеній хаті!” зберіть ще “Кіевскую Старину”, рисунки і одіж небіжчика, передайте все це в музей..., щоб люде побачили і взнали, в якій простоті і достатках Куліш жив на хуторі, трудячись над Святим Письмом, тоді запріть хату і їдьте звідтіля, бо там Вашу душу сум і жаль обгортають, видавлюють сухі сльози, які гірше червяка точуть здоров'я і сили” [107].

А.Шелухін ділився з О.Куліш найпотаємнішим: “Сеї весни я одружився з панною Оксаною Гаврилівною Божинською-Божковою, тою панною, яка переписувала в музеї “Устихотворну Біблію” і дуже вподобала писання Кулішеві, порадувалася звітці про видання їх і не діждеться побачити їх напечатаними. Людина добра й сердечна. [108]

Як і багато інших молодих прихильників творчості Ганни Барвінок, Андрій Павлович теж прохав, радив написати свої спомини: “З Ваших споминів може скластися коштовний епічний увір. Ще додам і того, що Ви бачили, біля чого й серед чого жили, мало-мало хто зазнає, а повідати, про все те людям так, як Ви, ніхто!

Думаю, що така думка не у мене одного, думаю, що і писав Вам з того приводу не я один... Зичу Вам щастя, здоров'я і добра. Цілую Вашу руку і застаюся покірний Вашій ласці

Андрій Шолуха” [109].

Подружжя Шелухіних завжди були раді листам від О.Куліш. В одному з них читаємо: “тільки що одержав № “Рідного краю”, в якому прочитав “горе нам безперим”.... Най покріпляє Доля Ваші сили і продовжить Вам віку!” В останньому листі до О.Куліш А.Шелухін писав: “Вельмишановная і дорогая Александра Михайловна!

З липня місяця музеєм буде завідувати новий директор його Вадим Львович Модзалевський, автор “Малороссийского Родословника”, чоловік добрий, працьовитий і шануючий старину.

Скінчивши передачу музею, поїду на час додому, до мами, а послі того, мабуть, поїду в командировку по Чернігівській губ[ернії] од земства. Матиму вільний час, то непременно заїду в Кинашовку!

З великою радістю зустрічаємо Ваші нові оповідання в печаті. Може справдиться моє велике бажання (та і дуже-дуже багатьох) побачити в

печаті Ваші згадки про все давно минуле. Зичу Вам щастя, здоров'я” [111].

Листувалася О.Куліш з молодим літератором, студентом Львівського університету Миколою Івановичем Венгжиним, прихильником творчості П.Куліша.

27 липня 1909 року М.Венгжин виголосив слово, а також залишив свій запис у “Дневнике посещаемости музея Кулиша П.А. в с.Кинашевцы 1907-1910 гг.” [112].

М.Венгжин був вдячний О.Куліш за її доброту, гостинність: “Дорога Пані-Добродійко!...”

З від'їздом хочу послати Вам в Кунашовку щиросинівський привіт, а моїм товаришам грімке “Гаразд!”. Дуже вдячний Вам за “Досвітки” бо, читаючи їх, відрадніше робиться на душі” [113].

О.Куліш дуже заприятелювала з М.Венгжиним, навіть була така умова, “що д[обродій] Венгжин приїде на Різдвяні Святки переглядить рукописі і зробить як заповідала тітка, але він не зміг приїхати... всі рукописі і листи передать д[обродію] Венгжину та Ф.Коломійченку” [114].

У своєму заповіті О.Куліш розпорядилася: “Все оставшиеся бумаги, письма и все писанное, прошу передать в случае моей смерти Венгжину и Федору Коломийченку, а если их в это время не будет, то Сріблянському” [115].

У музеї зберігається журнал “Будучність” №3, Львів, 1909р., редактором якого був Микола Іванович Венгжин, де вміщені “Спогади про знайомість Куліша з домом Білозерських” О.Куліш” [116].

Цікаві також листи Івана Семеновича-Нечуя-Левицького до О.М.Куліш. В основному в їх листуванні йдеться про переклад та видання Біблії. Це пояснює той факт, що найінтенсивніше їх листування було саме в період 1900-1903 рр.

Цікаві факти подає Нечуй-Левицький з приводу закиду на В.В.Тарновського, нібито він привласнив видання Біблії: “Проти закиду мільярдowego агента - чи не давав покійник Тарновський права на видання Біблії можу стати свідком я, як людина, дуже близька до Тарновського останні роки його життя. Тарновський не раз казав мені, що якби в Росії дозволили друкувати переклад Біблії, то він був би ладен *пожертвувати* 3000 руб[лів] на видання Біблії - (пожертвувати, а не добувати ще з неї користі), бо то була багата й жертволюбна людина” [117].

Іван Семенович заспокоює Олександрю Михайлівну з приводу рукописів Шекспіра, переклад П.Куліша. Він запевняє, що все це надійно зберігається в музеї В.В.Тарновського в Чернігові; а “переклад Біблії - це, безперечно, ваша власність, передана Вами, як спадщина небіжчиком Пантелеймоном Олександровичем” [118].

Але між ними було не тільки ділове листування.

В одному з листів до О.Куліш Іван Семенович описав роковий

Білоцерківський ярмарок на Спаса. Це дуже сподобалося О.Куліш. Іван Семенович написав про свій намір щодо опису ярмарку Олександрі Михайлівні: “В Катеринодарі д[обродій] Ник[олай] Кон[дратьевич] Вороний, відомий поет, думає видати альманах утворів, чисто естетичних, в напрямку чистого штучництва, без усякої тенденції, коли Вам припав до вподоби мій опис “Роковий ярмарок, то й пошліть Вороному. Я напишу, щоб він одкинув тенденційний кінчик мого опису. Може він заохотиться надрукувати, може воно підійде під його програму” [119].

“Високоповажана Александре Михайлівно! Ваш лист, в котрому ви прислали мені переписаний вашою рукою опис “Рокового ярмарку” я дістав... виправив... і одіслав д[обродію] Вороному” [120]. “І він вже оповістив, що видаватиме свого збірника незабаром” [121], - читаємо в наступних листах Нечуя-Левицького.

У 1903 році в Одесі під редакцією М.Вороного вийшов альманах “З-над хмар і з домин”, в якому вміщено “Роковий український ярмарок”. ((Лист до однієї пани) Написав Ив[ан] Левицький [Нечуй] С.242-251”) [122].

Олександра Михайлівна чекала на вихід цього альманаха: “Чи не знаєте Ви, д[обродію] Високопочтимий Ілля Людвиговичу, адреса Вороного в Одесі: Хотіла я підписатися на його збірник і брат Олімпій. Там наша, здається, вся братія попередня зібралася” [123].

О.Куліш просила Івана Семеновича написати спогади про П.Куліша, на що Нечуй-Левицький писав: “Вартість небіжчика в нашому письменстві не то що велика, а безмірна” [124]. Він іншому листі він зізнався: “...я б радий і написати, бо втрата Пантелеймона Олександровича для нас незвичайно велика і варта великих сліз... Я перебрав усі форми прозаїчних утворів, в яких можна б висловити думки й жаль на смерть і втрату, і жодна з їх не підхожа. Одна тільки підхожа форма - це народні голосіння та стародавні плачі. Але знов, плачі писались в старовину віршами... А Леся Українка вже покоришувалась в першому виданні “Щирих сліз” цією народною формою голосіння і перехопила, сказати б, в мене цю форму. Її голосіння написане дуже вдашно і вичерпало вже народні приказки та поетичні форми, які вживають сироти та удови в голосіннях над домовиною.

А писати прозаїчні споминки чи згадки, чи деякі думки та гадки це зовсім не підхоже до утворів такого напрямку, і з цього нічого вартого й поетичного не вийде” [125].

Зберігаються в музеї і листи Михайла Михайловича Кочубея до О.М.Куліш. Це дуже цікава й маловідома сторінка в житті О.Куліш та М.Кочубея.

Михайло Миколайович Кочубей - статський Радник, предводитель повітового Борзнянського Дворянства, онук декабристів Сергія та Марії Волконських. Високоосвічена, добра, чуйна людина, любляча свій народ,

свою Батьківщину. М.М.Кочубей багато років знав Олімпія Михайловича Білозерського, з Олександром Михайлівною Куліш познайомився ближче в 1904 році. М.Кочубей оточив О.Куліш ніжною турботою, увагою, пошаною. В одному листі його до письменниці читаємо:

“Многоуважаемая Александра Михайловна. Вы были столь одиноки... Соседи Ваши терзали Вашу душу и Вы изнывали под страхом за будущее могилы великого малоросса и его домика, где столько перемыслил он и потрудился на пользу своей Украины - матери” [126].

М.Кочубей перевіз будинок Кулішів із хутора Мотронівка - Кулішівка на свою садибу, в Кинашівку, поблизу Борзни, відремонтував його і разом з О.Куліш 7 вересня 1905 року вирішили освятити будинок, як музей. Це мало бути велике літературне свято: “Се мов юбилей дружини, д[обродій] Пулюй буде з жінкою на 7 сентября так і всіх прохатимем” [127].

На се свято мало приїхати багато гостей.... але в серпні 1905 року була спроба замаху на життя Кочубея: “так мій квітовник, що по приказу добрійшого, чуткого д[обродія] Кочубея, я хотіла зібрати до гурту сей квітовник, щоб сей букет однести моїй дружині і варварська рука розігнала” [128].

Це дуже засмутило О.Куліш: “д[обродій] Кочубей - моя опора. Боже мій, Боже! на такого чоловіка підмається рука!” [129].

“Кочубея народ боготворить. Усі солдатки, усі сироти, убогі, вдови - усі до його. Дивний чоловік! Звісно такі люде рідкі” [150].

“Я як знала од брата Олімпія, що то за чоловік Кочубей! (бо знав його довгенько зблизька), то се клад для України...

Подержи його, Господи в світі, не для мене, а більше од мене страждущих...

Боже! скільки вдов і сирот, і я під його покровом!” - вигукувала письменниця у своїх листах [131].

Цю трагедію тяжко переживав М.Кочубей: “как горестно мне, что торжество освящение домика Кулиша, которое я ждал с таким нетерпением, не могло состояться из-за злой воли проклятого человека, и все наше культурно-патриотическое чувство не могло проявиться.

Даю Вам слово, что в мае 1906 года, если Бог поможет и мы доживем в добром здравии, мы устроим освящение Домика. Я этого ужасно хочу, а потому пишите об этом заблаговременно всем Вашим друзьям. До свидания, дай Бог Вам всего хорошего.

Глубоко Вас уважающий, преданный и сердечно любящий Мих[аил] Кочубей” [132].

Всім своїм знайомим, сусідам, близьким, родичам, дописувачам О.Куліш писала й розповідала, якою увагою, турботою оточив її М.Кочубей і ще живе вона і почуває себе в Кочубея, як у Бога за дверима, має вдосталь молока, сметани, ягід і т.д.

М.Кочубей сердився на Олександру Михайлівну, забороняв їй розповідати про все це, разом з нею мріяв багато чого зробити в пам'ять П.Куліша: “и будем мы еще делать наше дело, творить добро то, которое велит нам наше сердце...”

Грустно мне смотреть на домик Кулиша! Сиротливо он выглядывает в тумане и мгле скверной осенней погоды. Ветер рвет листья с вековых дубов и засыпает его и кружит вокруг... Оденется природа вновь в свой веселый убор, вернется пернатые путники, запоют нам свои звонкие песни, приедете и Вы к нам и мы “нарядим наше свято”, заблаговременно надо будет снестись с земляками и патриотами украинскими. Это уже будет Ваша забота, а моя хозяйская часть” [133].

“Домик Кулиша будет цел. Не смущайтесь духом и даст Бог весною, как приедете, то займемся его устройством....

Розважайтесь, тай згадуйте, як гарно буде украшати будинок Куліша, садити квіти коло його та й згадувати про Вашу дружину” [134]. “Домик Куліша стоїть собі тай неначе заснув, жде та й жде того доброго часу, то повертайтеся Ви до його, - просить М.Кочубей дружину покійного. - Не сидіть же довгенько, повертайтеся раненько. Як тільки стане тепло, як тільки стане по весні на добрій годині.

Дай Боже, на усе добра, пишть, не забувайте вельми прихильного та й широкого поважаючого Вас Мих[айла] Кочубея” [135].

Ніжні, теплі, щирі листи писала Олександра Михайлівна М.Кучубею, бо його чуйність, доброта, повага переповнювала її серце:

“Многоуважаемый Михаил Николаевич!

Вы появились на горизонте заката дней моих и так меня неожиданно поддерживаете своим вниманием и заботой. И еще прибавляете мне 10 лет жизни” [136].

Проте Олександра Михайлівна шкодує: “Если бы это было раньше, как моя дружина была в живых... Я очень сожалею, что Вы гораздо раньше, еще при жизни моего мужа не показались на нашей горизонте!” [137].

М.Кочубей благав письменницю: “не могу опять не просить Вас покорнейше не говорить более о моих достоинствах и не заслуженно приписывать тех добродетелей, которых я не имею. Прошу Вас, ну, дайте мне слово, что в Ваших словах и письмах не будете больше славословить. Ради Бога, умоляю Вас об этом. Я привитал Вас, поступал так, как мне подсказали разум и сердце.

Меня к этому склонили моя любовь к Украине, к ея прошлой укрыленной (увы!) не всегда поэзии и всего жилищно-бытового. В лице Вашем я думаю, что я привитаю всех великих сынов Ея, ту плеяду наших “незабутніх” украинских поэтов, историков, этнографов. Тех добрых и праведных сынов Украины, которые любили ея.

Вы умели любить и ценить свою работу, знали ея быт, ея историю, и верили в Бога, в Его промысел (нерозбірливо) со всеми людьми, что

наслудуют ее. Они знали, что без Боге (нерозбірливо) не примет их и не пойдет за ними...

Вот что заставило меня привитать Вас, многоуважаемая Александра Михайловна, это память о них всех.

Вы были свидетельницей их жизни и труда. Вы слышали их речи, делили с ними и радость, и горе их. В лице Вашем я привитаю всех их и воздаю им дань по силе моей! Мир их праху!

Вечная им память!" [138].

Згодом Кочубей виїхав за кордон і надсилав О.Куліш листи, в яких прохав її приїхати на все лето в Конашевку, "там все для Вас уготовлено мною... Я же так далеко от Украины и не знаю скоро ли вернусь?!

Так ради Бога, глубокоуважаемая Александра Михайловна, пожалуйста в Конашевку, у будиночок Куліша, він, Вас сподівається, як Бога!!!

Целую Вашу руку и остаюсь всегда неизменно преданный и искренно уважающей и любящий Вас

Мих[аил] Кочубей".

На цьому листі є запис олівцем рукою О.М.Куліш: "Гордость моя і вічна одрада" [139].

27 липня 1909 року, в день пам'яті П.О.Куліша, Олександра Михайлівна одержала телеграму з Парижа від М.Кочубея:

"З усім серцем та і душею з Вами. Кочубеї" [140].

На цьому їх зв'язки пориваються.

Музей П.Куліша в Кинашівці – це, по суті, був перший меморіальний музей на Україні. Цей музей відвідували сусіди, родичі, близькі люди родини Білозерських, шанувальники творчості П.Куліша.

В "Дневнике посещаемости музея Кулиша П.А. в с.Кинашевцы 1907-1910 гг." зберігаються автографи: М.Євшана, М.Венгжина, Наталки Полтавки, Ф.Коломійченка, Варвари Білозерської.

Цікаві записи зробили М.Вороний, М.Сріблянський: "Світлі, щасливі хвилини, які, перебуваючи в день роковин Великого Куліша на могилі і в музеї зазнав я, певен, лишуться на весь вік в моїй вдячній пам'яті.

27, 28/VII 1910 р. Кінашівка

Микола Вороний"

27,28/VII -1910 р. "Часто через помилки знаходиться істина, - думаєш при могилі славного самотнього українського героя Пантелеймона Куліша і в його хатині, наповненій згадками про його. Не забуду до суду і, навіть, послі суду. Цим коханнем перед Богом величатись буду, тільки його словами можу висловити свою любов до його.

Свідкові його життя, славній його дружині щире слово, на забудь про день, коли я жив в хатині її славної дружини - "не забуду, не забуду" М.Сріблянський" [141].

Гарні спогади залишили небоги Кулішів Леся Слинько та Галя

Половина [142], а також мати і дочка Наталка Полтавка і Надія Кибальчич. В музеї зберігаються їх листи до Кулішів. Майже в кожному листі згадують вони ніжним, щирим, привітним словом П.Куліша, Ганну Барвінок.

Найбагатіше, найґрунтовніше, найцікавіше з епістолярної спадщини письменниці Ганни Барвінок - це її листи до Іллі Людвиговича Шрага.

У фондах музею зберігається понад 400 листів О.М.Куліш, письменниці Ганни Барвінок, до Іллі Людвиговича Шрага, чернігівського адвоката, Депутата І Державної Думи, громадського діяча. Їх листування розпочалося невдовзі після смерті П.О.Куліша і тривало майже до смерті О.М.Куліш.

Листи О.М.Куліш до І.Шрага - це глибока, чиста криниця для пізнання доби, в яку жило і працювало подружжя Кулішів, їх оточення, уподобання, проблем і т.д.

Ці листи дуже щирі, правдиві, несуть в собі безліч цікавої інформації з життя подружжя Кулішів, близьких і рідних.

У Олександри Михайлівни не було, мабуть, жодної найменшої дрібниці, з якою б вона не порадилась або не сповістила Іллю Людвиговича Шрага, бо вважала його своїм ангелом-хранителем, бо вірила йому, як собі, довіряла своє життя, як духовнику. Всі проблеми, всі радощі, всі перепони, які були в Олександри Михайлівни, були відомі Іллі Людвиговичу Шрагу, навіть зовсім дрібні й необов'язкові для стороннього вуха.

Із листів Олександри Михайлівни до І.Шрага постає майже повна картина життя, творчості, особистих взаємин подружжя Кулішів. О.Куліш дуже пишалася своєю дружбою з І.Шрагом.

Як тільки це могла робити Олександра Михайлівна з її наполегливістю, самовпевненістю, використовувала зв'язки І.Шрага з відомими діячами літератури, культури та мистецтва для досягнення своєї мети – популяризації, видання творів своєї неоціненної дружини П.О.Куліша.

Із листів дізнаємось, як важко було знайти видавця творів П.Куліша, Біблії.

Олександра Михайлівна в листах до Іллі Шрага виражала своє невдоволення, роздратування.

Їй здавалося, що всі мало, або зовсім не дбають про її дружину, не хочуть допомогти.

Всіх і все хоче підпорядкувати на одне – визнання і видання творів П.Куліша, не дивлячись, якою буде ціна.

Стара, хвороблива жінка часто забувала, повторювалась у своїх проханнях, судженнях. Але знову і знову вважала за найголовніше питання свого життя видання творів П.Куліша.

У її листах дуже багато скарг з приводу того, що ні її, ні її чоловіка

не розуміють, не шанують. Ці аспекти дещо знижують літературну вартість та інтерес до листів, до особи самої Олександри Михайлівни.

В той же час ці листи підкуповують своєю щирістю, самовідданістю, повагою, негасимою з часом, відданою любов'ю до П.Куліша.

Можна дивуватись і по-доброму заздрити такому всеохоплюючому почуттю О.Куліш до свого чоловіка, до своєї єдиної любові в житті.

Майже в кожному листі до І.Шрага Олександра Михайлівна згадує про свою дружину, про 1847 рік, про Костомарова, Шевченка.

Олександра Михайлівна дуже журилася, що не змогли вони в 1847 році виїхати за кордон разом з Шевченком, можливо б, Шевченко “ще пожив, ще б написав”.

Із листів О.Куліш до І.Шрага дізнаємося про плани Олександри Михайлівни щодо вшанування пам'яті П.Куліша: відкриття Університету ім. П.Куліша, висунення степендіальної премії П.Куліша, побудова церкви на могилі П.Куліша, відкриття школи, дитячого садка, музею. А головна мета - це видання його творів.

Що стосувалося видання творів П.Куліша, Біблії, то на шляху до здійснення цих задумів не могли постати ніякі перешкоди, ні цензура, ні брак грошей, ніщо!

Зразу ж летіли листи Олександри Михайлівни до начальника Головного Управління в справах друку, князя М.В.Шаховського, та начальника в справах цензури Зверєва і навіть цариці.

Із листів дізнаємося про цікаві факти з історії роду Білозерських, Силевичів, про родство з Полуботками, родинні зв'язки Любові Яновської, Наталки Полтавки, Надії Кибальчич з О.Куліш, про настанови Куліша, як любити, берегти, плекати рідну мову, рідний народ.

Із листів О.Куліш до І.Шрага перед нами постає наполеглива, впевнена в собі і своїй справі вольова, мудра жінка, якій непідвладний ні час, ні перешкоди. Вона горіла сама й запалювала інших тим вогнем, яким запалив її Куліш. У своєму судженні О.Куліш була беззаперчна, категорична, вона не могла погодитись, якщо хтось намагався вказати на недоліки, вади П.Куліша. Їй було дивно, що людям могли спадати на думку такі судження стосовно її чоловіка, адже він “сокровище Куліш, я молилася і молюся такому велічю духа”.

Іноді в листах зустрічаються суперечливі, необ'єктивні судження. Дається, звичайно, взнаки вік, здоров'я авторки.

Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага - це її одкровення перед молодим поколінням, це розповідь про велич людини, яку вона боготворила, кохала, оберігала, - це сповідь перед істиною. “Треба в пам'ять Куліша зробити щось велике... Мою дружину зовуть Мудрий Соломон, коли б церкву коло могили поставити” (А 2940 4.1-1902).

Вчитаємося в рядки цих кореспонденцій і - без коментарів - поміркуємо над ними. “Мені всігди совісно буває, що новий чоловік

помиляється, мисливши, що жінка Куліша звізди з неба хапає, а вона низенько плаває, ледве знає А.Б.В. Се тільки моя неоціненна дружина мене повишала і терпіла да не терпіла, а жаловала і кохала більш не можна... Ані любить він же мене навчив. Його серце гаряче, копучої любові і через край він увесь світ любив і мене, і мене навчив любити, що і досі горю до його більшою любов'ю, шаную, як колись” (А 298 2.19.I.1903).

“Я вам вірю так, як собі” (А 2992 29.III.1903).

“А я своє життя на мілочь розміняла, як було і кажуть мені, да жаль же і других. Було й дружина стісняла себе, а поділялась...

Довіряю, як духовнику все життя наше. Бо се вже буде повна настояща біографія. Нехай буде для молодого покоління” (А 2983 23.I.1903).

“Поздравляю Вас з днем Вашого Ангела, всі Ваші добрі діла, публічні, щирі промови, квітчасті змагання за слово на Олтар України, що не раз терпіли несправедливо грубі, докорища заздрості в пафосі сказаної Вами істини” (А-3005 15.VII.1903 р.)

“Дуже я болію про те, що з нами сталося в Півтаві, мов 1847 рік.

Опріч того тільки, що з Вами многотимий Ілля Людвиговичу, побачились.

Півтава дала мені багато радісних почувань, але ж зважте і гіркі; то не знаю, чи краще б мені старостю було сидіти у закутку. А то таке пробігло по серцю, мов гарячим желізом пробито і мов я осоромилась своїм поступком... Що се за 25 мілліонна нація, що з'їхалась з усього світу, щоб поклонитись тому письменникові, що мовою тієї нації первий одважився писати про їх життє, радощі і горе. І се так усіх тішило й рушило з повсіх-усюдах з міста і хотіли висловити тією уже обробленою літературною мовою, на котрій Котляревський нам указав: і подякувати, а тут сказали зась...

Забути не можу такої образи... Я думаю, що се велика помилка. Вони з народної бунтації за кусок хліба, виробили ідею сепаратизму. Вони в 1847 році скільки горя наробили своїм близоруким розумом! Кирило і Мефодій¹ оказався таким преступним... скількох і тоді людей обідили, потеряли здоров'я, кар'єри, а тут іще земляки своїм козакоманством допекли... округи темрява, сліпота... Де ж той сепаратизм! Була розмова із Дубельтом в третім отделенії: Дайте, хоч свободу слова, да культивіровать свою страну” (А-3009. Лист О.Куліш до І.Шрага /12 IX-1903 р.)

“Багато споминів тяжких пережила душа моя... пошла по його слідам у сад, котрій він создав і так кохав його і було мене веде – усячину показує, чого там нема... дивний сад... але недоволі дерев і родить:

---

¹ Кирило і Мефодій - йдеться про Кирило-Мефодіївське товариство, засноване при Київському університеті в 1845 р.

прислав мені замічательни груши... і виноград, все для когось трудився, не думавши про себе: є виноград, персики, абрикоси і всякі сорта слив, вишень і тільки животворила і схилялась над усяким кустиком, і цвіточком, вдихновляючи на життя; усе обрізував, що лишнє, общипував....

Сумно було: і розказати не можна... і тепер серце щемить, перші дні собака на могилу бігав до його..." (А-3030 Лист О.Куліш до І.Шрага 1/IV-1904).

"Справді, як судьба дивно розіграла зо мною штуку... Як моя дружина в живих була, то мені б усе у його учитись, та слухати його слово, усе ловити з його уст. То я і йому б під пару любою дружиною була б. Да ніяк сього не можна було склепити. Його мета як можно більше розвести людей, знаючих свою мову і люблячий свій народ - і хлопців, і дівчат, і дідів, усіх учить і пише, і друкує. То уже потому мені дорого і любо, що найперш його праці пали на мою родину" (А-3031 Лист О.Куліш до І.Шрага 10/IV-1904).

"Хочеться у Чернігів і побачити Вас, високоповажаний добродію, Ілля Людвиговичу, і музей своїма очима, і добрих земляків, і землячок побачити" (А-3052 Лист О.Куліш до І.Шрага 15/XI-1904).

"А я в своїй хатині просиділа і духом жила з дружиною. Усе читала його Біблію. Вона мені дуже дорога..."

Я знаю, як серце його слабло од сидні за Біблією, і лікар константировав, що сидня і зогнувшись йому *гибельна*.

Да хіба ж і можна держати такого чоловіка, що для Св[ятого] діла і обідать не згадає. А тепер, як його чтять! (А -3065 Лист О.Куліш до І.Шрага від 4/11 -1905 р.)

"Високоповажний Добродію, Ілля Людвиговичу! 19 серпня був у мене д[обродій] Кочубей. Я в вікно, як побачила його, що він іде, миттю вибігла до його на зустріч, чуть не впала восторженно. У мене страшне воображеніє, душу мою охватила така тоска, що я не могла ні читати, ні писати, і газети були не розвернуті. Без діла те ж не могла од тоски седіти, і у Кулішівку не поїхала, хоч і коні таки прислані були д[обродієм] Кочубеєм. Я одослала назад. Я рада, що бачу його в живих і чого я не передумала в своїй анахоретській хаті..."

Сказав мені, щоб продовжила листи писати. Нічого не переміняє і їздить на службу, по-прежнему поліція розставлена. У його в Борзні, і його селі, ворогів нема... про його доброту от брата Олімпія і од народа чула... Знов пишу листи по його бажанню... Нехай д[обродій] Кочубей, моя опора їде, він всякий час піддержує мого духа, бо тут недалечке. Нехай одбуває 7-ме сентября (вересня) і виїзджає за границу, поки тут утишиться. Я обіщала його провадити, як у день поїде. Хоть би отдыхав от напливу тяжкого чуття" (А-3084 Лист О.Куліш до І.Шрага 20.VIII.1905р.)

"Хто Вам казав, що д[обродій] Кочубей за границею. Я умоляла

Його і словесно і листовно виїхати звідсіль, а він одмагався, казав пізною осінню виїхати, а все думав, як краще освяту будиночка упорядкувати. Я написала 32 листа всього. Була покинула писати, руки опустились, дух упав. Він став благати, я знов їх стала писати... хотів в укр[аїнськім] кгусті і обід зробити...

Г[осподин] Кочубей, Вы Пуллой, как Ангелы на крыльях своих держите меня на воздухе, чтобы земное не тяготило, не удручало мою душу... Се моя дружина заслужила и Бог избрал Вас троих... Я очень горюю о г[осподине] Кочубее и ночью часто не сплю и будет то, что и зрение притупило так, что ни читать, ни писать не буду, а, главное, духовно нет сил бороться с таким неожиданным происшествием.

Вот и Борзна! Кроме добра он ничего не делал и я живу 4 мес[яца] и слышала от народа и интеллигентных людей все хорошее, а это организация со всеми служащими хочет расправиться” (А-3086-30.VIII.1905р. Борзна). “Сама доля опікує про мене...

Втративши дружину дорогу і в такі літа, так різко змінити всю течію свого життя, даже піщу, звичай і т.п. Ні дитини, ні дружини. Як не ізсякнуть мої очі! Хіба ж вони мало виточили сліз в 1847 і в 1897.

Відкіль взявся д[обродій] Кочубей, покровитель мій і в тяжкий мет з’явився перед мої очі, щоб утерти трохи мої сльози...

Потім д[обродій] Пуллой став незнименно охранять інтереси всього життя моєї дружини.

Ви 9-ть літ не покидаєте мене, з непомірним терпінням ближнього несете нервові хвилі подій мого напруженого серця і даєте пораду; до всього прихиляєте ухо своє – і прислухаєтесь, яким темпом знуджене б’ється...

Тепер мені яка милость Божа, в тяжкому життю, світить доля, світить, протоком життя, не гасне, хоч і блима” (А-3097 Лист О.Куліш до І.Шрага 4/II-1906р.)

“ Я дуже доволі за сі роки вияснила життя Куліша, не яко дружина, а яко і Українка, трепучи за своє слово і збирали його, як перлинки по полю і, тим часом, оберігаючи спокій своєї дружини, щоб вона більше, глибше риси залишила на своїй риллі для полегкості орати молодим силам” (А-3073 Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 10/IV-1905р. с.Заріг на Полтавщині).

“Де тепер жінка Грабовського і діти?

Колись я на їх пожертвувала 25 руб, тепер не чую про їх. Але вірші дуже гарні, недавно читала і важке його житте” (А-3117 Лист О.Куліш до І.Шрага с.Заріг.22 XII.1906р.)

“Я дивуюся і землякам, що бояться проректи правду, так як О.Пчілка, не озираючись по боках, сказала правду в №6 “Рідний край”. Чи вони нічого не читають: щоб свій самостійний голос мати.

Вони може думають, що єе я все так гомоню, що моя дружина? Я ще його тогді цінила, як він був тільки Кулішем для мене. І тепер гово-

рю, як Українка, з повагою до його великих, видатних, могутніх рисів його діяльності.

А то – діло серця... Вони дуже клопотались о незалежності своїх рівноважних прав і т[ак]е] інше, а в літературі 25 мільйонного люду мовчать, коли сей народ має тільки *тройцу Костомарова -Шевченка і Куліша*. *Триаду*, тільки, тільки і вони так байдуже ігнорують Куліша, такого поета, історика, балетриста, критика... Ще “не прочумілись” (А - 3124 Лист О.Куліш до І.Шрага 19/IV-1907р.)

“Ми 50 літ прожили вкупі, да три роки були знайомі. Рідко такого і романа можна знайти, да ще не надивилась і я, не начудовалась, такому дивному українському сяєву” (А -3130 Лист О.Куліш до І.Шрага 30/VIII-1907р.).

“Я Вам копію посилаю із цікавої заяви, в котрій і ми наслідники, т[о]єсть Білозерські. Ми родичі Полуботків. Мама було часто і розказує. І.Полуботчине платте як память хранились у мами, і я кусок його [лиштву] подала у Черн[ігівський] музей імені В.В.Тарновського. Д[обродій] Шелухін його в вітрині і береже” (А-3134 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/XII-1907р.)

“Я думаю, що родство з Полуботками пов’язане родство більше не з Білозерськими, а з фамілією Силевич більше. Се ім’я нашої мами, се були аристократи і були дружні з Кочубеями. Наша матуся пошти ввесь час поки і одружилась до 14 літ проживала у Кочубеїв, бо була дружна з їх сестрою Еленою Василівною. І наша знайомість ніколи не рвалась, і в Кинашовці ми бували ще у старих Кочубеїв і Матуся наша і вони у нас у Петербурзі” (А-3135 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/XII-1907р.)

“Д[обродійку] Заньковецьку добре по заслугі оцінили. Тепер її гарний портрет лежить у мене на столі, при “Рідн[ому] краї” був приложений. Я хоч і не обізвалась та поклонила її портрету і од серця подякувала.

Жалкую, що, будши у Пiлтаві, на святі нашого проводника¹ до письменства, нашої мови, я її не бачила. І Алчевська і д[обродійка] Л.Яновська, онука моя, письменниця, мені не натякнули про неї” (А-3143 Лист О.Куліш до І.Шрага 231/I-1908р.Заріг).

“Ще маленькі “Спомини” пишу про Аліну Леонтєвну, дружину Костомарова. Царство їй небесне! У яку годину ми познайомились. Вона летіла в слід за женихом, а я за дружиною і братом, їх арестували і везли в Петербург по одинче, а я із Варшави їхала, а вони із Кієва, да і з’їхались і познайомились, і без слів обнялись, і залились слізьми”. (А-3148 Лист О.Куліш до І.Шрага 15/II-1908 р.).

“Куліш і в холодній хаті, в рукавичках робив, і в амбарі дньом при свічі робив. І до стому недужого ледві доводила, він Біблію перекладав. А що заробляв, усе роздавав” (А-3174 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/IV -

---

¹ проводника- мова йде про свято І.П.Котляревського в Полтаві в 1903р.

1909р.).

“Куліш мав вплив на Кониського, от він і Україну не забув...”

Сокровище Куліш. Я забуваю, що я його жінка, а кажу, як патріотка і чулому чоловіка Вам і ще многим” (А-3179 Лист О.Куліш до І.Шрага 7/II-1910р. с.Заріг).

Оце в “Рідному краї” дещо д[обродій] О.Сластіон надрукував про кобзарів. То і я дещо пригадала.

Був кобзар нарисований Кулішем Андрій Шут і був у Сокиринцях Остап Версай в іменії Галагана, історичне місце. Він і в Перербурзі був, співав, 1000 заробив іще і срібну табакерку од великого князя.

Остап дуже гарно співав, потрясающий голос, видно, що сповчував тому, що співав і не три Думи, а десятки..

А відкіль він їх навчився і не знаю: забулася. І я навчилася од його одну думу. Переложена вона на ноти в “Записках о Южной Руси” Куліша. А переложив її на ноти з голоса Ганни Барвінок Андрей Миколайович Маркевич (бувший сенатором). А батько його був історик. А син був дивний вертуоз, часто грав і при дворі Великого князя на віолончелі і у нас, і щей на роялі...

Множество кобзарів в іменії Галанана. Вони пошли од Остапа Вересая із Сокириниць. Куліш платив йому за всякого ученика і той їх розплоджував...

Ми свою маму угощали в Зарозі співами кобзарів... Тоді і Жемчужников у нас гостював. А у нас проста одна хата. Ночліговали вони вдвох у сараї, на сіні...

Остап не три Думи співав, а безліч. У його голос був потрясающий, до самої глибини серця. От коли треба було Лисенка до себе кликати... Ну і співак!.. Без сліз не усидеш” (А-3186 Лист О.Куліш до І.Шрага 13/IV-1910р.).

“Високоповажаний Добродію,

Ілля Людвигович!

Я не здякуюсь і дивуюсь ,що не кидають і мене добрі люди і Ви у тому щоту. А Ви пишете, що не заспокоїтєсь доти, поки не напишу, чи не сержуся!

За кого ж Ви мене маєте!

Хіба ж я така егоїстка. Буде того, що я пишаюсь сім, а то ще й зазнаватись - губу копилити, ще й сердиться й гребувати, щоб швидко одписували се б уже недостойно було б з мого боку і невдячно.

Я умію цінити прихильність людей за ті одрадні стрічки, що вони мене самотіхом наділяють! Я дякую-дякую.

Оце я тільки що з Києва приїхала, да така довольна, повне серце речей, дяка велика, незмірна дяка Тарновському.

Написав мені, щоб я привезла Біблію, копію зніме і надрукує.

Зараз у вітрину положив і замкнув, любуючись. Що за добра душа! Що за сердечний чоловік...

Уже так мене прийняв, що хіба б батько рідний свою дитину найлюбішу так шановав. Із гостиниці перевіз до себе. Я їхала на два дні, а пробула тиждень. Усе про всячину розмовляли і тел[еграма] при мені із Чернігова була получена про Мазеп[ин] дом для музея.

Тільки він журиється, що тісенький.

Я йому усього чимало привезла. Шкатулку, роботу моєї дружини, струментів часть, три картини, ікону 1845 року і одну картину сепією рисовану і дві його палки пам'ятні, біблійську чорнильницю, карандаші і пр[очее] і пр[очее] цілий караван і стільки ж речей назад поїхало. Бо, каже, тісно в музеї. А я хотіла ще й плужок додати, що він пахав.

Для столяра і пахаря особий куток повинен бути.

Уся Європа не дождеться такого працьовитого и многостороннего чоловіка.

І скільки він непрацьовав... а при тим і столяр, і пахар, і маляр, і перепльотник, і гальванопластику знав, і грав на флейті, скрипці і се в минути одпочинку...

А таких всесторонне образованих,освічених людей треба б для молодого покоління показувать і з хозяйственного боку, із життя домашнього... повторення такого суб'єкта не буде, хіба багато столетій пройде... і хвилинка в його життю не загинула даром.

Дак от я казала Вам про Гарновського - продовжи, Боже, його вік. З яким почуттям він прихилиється до моєї дружини. Як радів, як вітрини наповнив рукописями! Ходить, любується: усім тямущим про се діло розкажує: "Обагатила Ал[ександра] Мих[айлівна] наш музей!", а зважте ж, як моя душа од радощів стрибала од того я й вирватися відтіля не мала снаги, бо мене вабила вітрина з моїм коханим дитятком - моє найдорогше, - і розлучатись не хотілось і брать з собою ще й більш. Яке там почуття не перейшло через мою душу! Хай йому Господь дає довгий вік - да ще мало того - ще й жмуток грошей немалий давав мені:" Возміть, каже: Вам треба". Се дорогі речі, я тільки їх не взяла. А ніколи сього не забуду - подякувала, а як ценз/ура/, коли може й верне мої рукописи і дозволить друковать, то я його заспокоїла тим, що сказала, як треба буде пильно, то я й попрошу, як у доброго сина України.

Ще й вечорниці зробив, ще й хороших прихильних людей зазвав і Лисенко співав, я рада, що його почула й побачила і інших хороших людей, редакторів "Кієвск[ой] Ст[арини].

Да мало часу було послухати співів і поговорити, а то пошли за раз вечеряти.

І так мені зворушили сіми співами серце і своє згадала прошедше, як було до нас збираються хороші люде, то літературний вечір, то музикальний.... повеселили мене, а потім і серце заболіло, пошла в куток і поплакала: "Усі хлопці на колодці,

А мого й не має...”

Яке се горе палюче, забудьте.

З щирою прихильністю і великою шанобою до Вас остаюсь

А.Куліш

1898 года, 16 лютого.

Р.С. Музей мене Дуже радує. Коли б ще земство Черниг[івське] да купило нашу усадьбу. Колись Кониський приїздив купувати з Вовком-Карачевським з тим, щоб ми і жили в ній до смерті і грошима користувались” (А-2815 Лист О.Куліш до І.Шрага 16/II-1898 р.).

Котляревський залишив нам такий про себе пам’ятник і пам’ять про д[обродія] Лисенка, - незгладима. Чим нагородити сіх людей. У нас на слова скупують...

Як би я вмiла виголошати нiмi почування свого серця, я б ковала-щебетала...

Поки сама не почувала д[обродія] Лисенка, то і ціни йому не зложила. Слава, слава..! Яка горда повинна бути наша Україна... яким талантом вона володіє... А письменники хіба ж у єї плохи?... Шевченко, дружина моя. Яке обиліє. Яка сила і одвага духа життє їх показує. А Ви чи знаєте, що він річ прощальну над прахом Шевченка первий сказав на Українській мові і його поліція не зупиняла” (А-3232 Лист О.Куліш до І.Шрага б/д).

“Поможи Вам Боже: слово уміть сказати велике діло! Слово Шевченко наставив “на сторожі”...

В 1847 році мамі здавалось, що я пішки пришла з Петербургу і розп’ялась на окні, що і до дверей не дошла з горя.

Так помрачилась її голова, послідню свою дитину отдала замiж і за найкращого чоловіка і по любові.... через рік приїхав, паспорт заграничний уже в кишені і жениться. Се його і погубило... Він тут загаявся поки ще мені вихлопотали паспорт. А то був би він за границею до катастрофи...

Не вдалося нам добігти в 1847р. заграницю, дружина б мене там освітила, так він про те мечтав. Спершу нас тільки обручили, а, переночевавши, прийшов до мамі і став просити, щоб і обвінчали, нехай вона не журиться тут і буде образована, як і я.

Тоді б і я тепер побігла до Петербургу і благала б царицю оглянутись не на одну личність, а на націю і сколько жертв се стоїло уже нашому ученому миру” (А-3235 Лист О.Куліш до І.Шрага б/д).

“Як Шевченко умер, я досвіта у церкві була, я з його очей не зводила, квітки у вазах його мені закривали лице (я прохала добродійного Мих[айла] Лазаревського їх одставить в бік. А ми поклонниці -українки дивились в останні хвилі на його з подякою, що він нам послі стільки залишив” (А-3247 Лист О.Куліш до І.Шрага б/д).

“Не було кращого подарунка для моєї дружини, як я йому принесу яке слово або поговірку, а як же і оповіданечко зліплю!... Хоч на ж яке діло мене було посуне. Да чи тільки ж мене! Скільки він моїх небог обучав

- шестьох і всяка пошти написала добре свої спомини -дуже гарно, так що д[обродій] Шенрок засадив свою любу жінку копіровать, а я йому зовсім як матеріал для біографії послала” (А-2828 Лист О.Куліш до І.Шрага 10/ХІІ-1898р.).

“Щодо Т.Г.Шевченка, то все те мені давно звісно: ще й більше того ніж там сказано....

Шевченко сам приносив автобіографію і читав нам і до сліз нас доводив і до того, що я його руку поцілувала. Мужичтво для нас нічого не значить: а висота його таланта і добре, чисте серце і крепацтво....

Шевченко до кінця життя свого бував у нас по трічі на день заходив у латаних чоботях, посидить то поспіває, то посумує, як дома.

Ми його любили, шанували і душа його чуяла се. А музу його і здоров'є пильновали, не тільки пишними фразами осипали, а я йому, як тільки він рушив послі ссилки до Петербурга, я йому послала кирею, вона і шилась у Чернігові і, умирая єю укривався. А потім і любиму корюшку йому мариновала і посилала.

А у нас дні були назначені для гостей, то ми на вечорах у себе ставили у графинчику рюмки дві, три горілки, щоб Ш[евченко] був здоров, муза його животрепещуща, животворяща.

І він був душа общества. Співав, розмовляв, а не валявся. Ми честь його оберегали, як свою. А інші по цілій бутильці ставили, бо не любили, не чинили його так вірно, як ми. Ми на його дивились, як на божество, а не так, як на потіху. Нам хотілось, щоб воно і надовше послужило...

...Як приїхав Ш[евченко] до Петербурга із ссилки, то моя дружина, в той час там була і була страшена діяльність, то його рукописи ісправляв, переписував (хто б се своє немале діло покинув, да сів за переписчика чужих творів! укажіте других таких, щоб так робили) (А - 2830 Лист О.Куліш до І.Шрага 29/ХІІ-1898 р. х.Матронівка).

“Я, як маю час, то у “Основі”, дещо переглядаю. Що там матерьялу, слід діяльності і мислей моєї дружини! І я там по Шевченку свою журбу в голосінні добре висловила.

У нас лукавства не було! Я своє (між жоноцтвом побиваннечко считаю лучшим. Бачте. Се не хвастощі)” (А -2886 Лист О.Куліш до І.Шрага І/ІV-1900 р. Кулішівка).

“ Дуже цікаво мені було прочитати правдивий, невеличкий лист - пані В.Я.Карташевської; сестри Н.Як.Макарова, там усе перечитать ганебним словам Кониського. Що він писав про мене і сестру Над[ію] Мих[алівну] в споминках про Шевч[енка] і його Лікеру [невесту] д[обродійка] Карташевська каже: “І ленива, і неряха і т[аке] інше про невесту, і Ш[евченко] програв її. Багато можна сказать да на все при моїй старості і неудобстві життя - ніколи, і душа подавлена...

Хоча Макаров за сестру Карташевську і просив мене (я її лично не знаю) але ж я мало за нею приглядала, а сестра, бо я часто по Україні кружляла. Ми нізащо не согласились, щоб вона була наша служанка, хоть і просили нас, щоб ми єю орудовали, щоб не розопсіла.

Як же можно! Вона уже освічена тим світом, котрий ми уміли лучче інших цінить, не словами, а ділами.

Ніхто стілько хвали не давав і в печаті, як моя щира, правдива, свята дружина. І, уміраючи буду сі слова казати, а уміраючий на ісповоді чоловік кається в своїх гріхах і рече правду. А сліпим людям і зависникам можно тернові вінки звивать, найсвятішим людям.

Тепер, перелістуючи “Основу”, прочитала я своє голосіння по нашому старшому боярину. Яке воно щире, таке щире, як і в душі було і є.

Якби ж моя дружина вороговала з ним, то і жінці б упретіла таке писати, да і у мене й самої б рука не піднялась. А безсердешні люди розумом виводу не роблять, а сліпо накидаються на найкращого, на найталаннішого, на невсипущого.

Зависники звівши на нас неправду, хочуть його у нас із серця вирвать, охладить нас. А самі, як куклою грались, не дбаючи ні про його здоров’є, ні про його музу.

А то бідненький живе в самотині, в тісноті і ще й оманою окутаний. А той ,котрий йому не раз був у пригоді, посилав гроші, котрий спіткав на повороті його в Россію с пакетом його віршей, переписаних власною своєю рукою, кидав на послідне своє діло, а діло Українське і себе отдавав на дальні послуги справляв його автографи, автобіографію і т[аке] інше. Я як стала зазирати, то у “Основу”, то “1-й лист із хутора” чого стоїть Шевченко”, то тільки Бог може так виректи своїм святим словом і так пошниряла по різних книжках. Ніхто так щиро і високо не сказав, як моя свята дружина!

Бо вона найчистіше те все почувала, найщиріше, як поет, котрий все те прочуствовав і через горнило душі своєї оте перепустив. То він і прозрівши, істину хорошого і пагубного для здоров’я і музи його, і казав правду, і здержовав інших от гріха, котрий убивав здоров’є і божественний дар його.

А чоловік слаб іще часом більше хилиться до ворогів, чим до друзів своїх! Дружина моя, як найперший друг стала од усього пагубного його здержовати, сліпих попрікати.

От тут і піднялась ціла орава і його утопили ще здоровим. Ще б грала його кобза... А потім нескоро і Кониський, і К[иевская] Ст[арина], і княгиня Репніна усі стали правду голосити. Але ж кобзу “позички з’їли”. А треба когось слухати. А у нас усі больни, і пастиря загнали, і пасквильями закидали... от яка правда! А я б тих карала, котрі не слухались і замолоду Шевч[енка] поховали. От тепер що на Вкраїні зосталося? Де наші кобзарі гучні... Коли б, так Бог дав. А то люде зависники, неохайні, так зробити об упадку нравственного / ми найбільш знали про Ш[евченка] да Мих[айло] Мат[війович] Лазаревський, яко по іскренній любви до його стояв найближче й такі речі, що і казати не можна...

Од того моя дружина і хотіла його умчать за границею, на свій кошт. Він усе життя своє не словами, а і карманом відповідав.

А я свої золоті речі і жемчуг, усе для його жертвовала (для користі Української).

А дружина моя ще й для всякого себе покладала.

До князя писала і прохала, і молила за нашу Україну, і просила послаблення во всіх наших літературних працях (А-2880 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/VI-1900р.)

“А про свою дружину дуже хороше попрочитувала д[обродія] Маковея, а дещо не його: то є хиби і великі, і грубі.

А що пані і дівчата любили мою дружину, то не дивуюсь, бо вона була така принадна, розумна, речиста, красива...

Я дивуюсь тільки що не одна із тих поклонниць не завітала на могилу. Де ті Українки?!

Се вже я, мабуть, і не раз Вам писала, вони і на Українок не схожі...

Були усякі і не тільки у одному Києві, були і Пентефрієві жони, були такі, що звали, манили і дівчата, а він одповів: “не пойду, бо скажуть - закохався”. Мало, що не казали, а я тільки правду слухала. У нас часто чернять то, що біле. Вовчок мав поганий звичай. Як хто до його прийде, то одного приймає, а чоловіка свого тоді не пускає у свою хату. Бували у її і морські офіцери, і Шевченко, і дружина моя, і інші. Зараз і історія. Моя ж дружина бувала частіше, бо рукописі справляла, то й вишов поговор, на котрий ні я, ні Маркович й чоловік не вважали і тепер я, прочитавши все слезезованне у Літер[атурно] Науковому Вістнику пошла і поклонилась його могилі: знаю, що чистий, як голуб.

Як би тінь на його пала, я зараз би його покинула, я дивовалась, що ще Українки бездушні, не любящі, а за те, що він усіх нас будив-трудив” (А-2901 Лист О.Куліш до І.Шрага 24/IX-1900р.)

“А моя дружина зовсім забута молодим поколінням. Пише д[обродій] Єфремов, що Драгоманов, Кониський, Франко в 40-му році були проводники свого слова. Кониськаго ми хлопцем спіткали у своєї небоги і познайомились - се учень моєї дружини. А се все йде пропаганда моєю дружиною ще [18]43 року по Київсь[кій] губ[ернії] їздив і по порогах і всюди, а потім і в 50-х годах в Галичині жив і молодіж із Польщизни виратовував, тогді ще видавалась “Мета” і “Правда” і то він усе гроші їм достачав, поучав їх натовп був. Ще ми тогді і Пулюя не знали. Моя дружина все робила сама. А се вже як у Варшаві ми були, то Пулюй і адрес туда прислав був ще студентом” (А-2931 Лист О.Куліш до І.Шрага 14/XI-1901р. Кулішівка).

Листи, що зберігаються в музеї, вражають кількістю і географією дописувачів.

Коло кореспондентів О.Куліш, письменниці Ганни Барвінок, дуже велике й різнобічне. Серед її дописувачів рідні, близькі, сусіди, письменники, шанувальники творчості П.Куліша, громадські та державні діячі, видавці, композитори, художники, вчені, літні і юні, які могли з нею поспілкуватися, листуватися, радитись, допомагати.

Олександра Михайлівна володіла даром об'єднувати людей. Особ-

ливо до неї тягнулася молодь, юні, бо для них вона була живою історією, людиною, яка жила, спілкувалася з видатними діячами, гордістю, величчю української нації – Т.Шевченком, П.Кулішем, М.Костомаровим.

Як зазначав О.Кониський, “час зістарів її тіло, але серце і душу обминув...”

Дай Боже, кожному так зістарітись і так не зачерствіти серцем, не змарніти духом....”(ж.”Зоря”,1890р.).

Для багатьох спілкування з О.Куліш було ясным часом духовного спочинку.

Невипадково молоді поети, письменники називали її своєю матір’ю в українській літературі, а молодші й зовсім юні лагідною, привітною бабусею.

Листи О.Куліш та її дописувачів, що зберігаються в музеї – це першоджерело для вивчення історії, культури, літератури другої половини ХІХ ст.

Це листування буде цікаве й корисне тим, хто вивчає, досліджує історію, літературу, культуру українського народу, життя і творчість П.Куліша, Т.Шевченка, М.Костомарова, Ганни Барвінок.

Ці листи маловідомі, фрагменти багатьох із них друкуються вперше, мова і стиль їх подається за оригіналом.

Джерела та література

1. А-2995 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 12/IV-1903р. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського (далі - ЧЛМК).
2. м/б -1430 - ЧЛМК.
3. м/б -1222 (меморіальна бібліотека).
4. А- 4319 Лист І.Троїцького до О.М.Куліш 911-1910 р. ЧЛМК.
5. А- 4320 Лист Зінаїди Троїцької до О.М.Куліш 29/I-1911 р. ЧЛМК.
6. А- 2713 “Щоденник І.І.Троїцького”. ЧЛМК.
7. А- 3186 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 13/IV-1910 р. ЧЛМК.
8. А- 4159 Лист М.Павлика до О.М.Куліш 4/III-1907р. Львів, ЧЛМК.
9. А- 4576 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 13/I-1893 р. Санкт-Петербург, ЧЛМК.
10. А- 4581 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 29/XI-1893 р. Санкт-Петербург. ЧЛМК.
11. А- 4580 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 3/IV-1893 р. Санкт-Петербург, ЧЛМК.
12. А- 4585 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 7/IV-1894р. Санкт-Петербург. ЧЛМК.
13. А- 4592 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 3/IV-1895р. Санкт-Петербург, ЧЛМК.
14. А- 5739 Лист О.М.Куліш до Н.М.Забіло-Білозерської, без дати. ЧЛМК.
15. А- 3257 Лист Л.М.Азанчевської до О.М.Куліш 12/24/II-1897 р. ЧЛМК.

16. А- 3258 Лист С.Азанчевської до О.М.Куліш 18/VI-1898 р. ЧЛМК.
17. А- 3262 Лист С.Азанчевської до О.М.Куліш 22/XII-1896р. Харків. ЧЛМК.
18. А- 3263 Лист С.Азанчевської до О.М.Куліш 22/III-1899 р., Харків. ЧЛМК
19. А- 3297 Лист В.Александрова до П.Куліша 1894 р. Харків. ЧЛМК.
20. А- 3305 Лист В.Андрієвського до П.Куліша, без дати. ЧЛМК.
21. А-3637 Лист П.Зуйченка до П.Куліша 1/IV-1885 р. Катеринослав. ЧЛМК.
22. А-3635 Лист П.Зуйченка до П.Куліша 15/II-1885 р., Катеринослав, ЧЛМК.
23. А- 3638 Лист П.Зуйченка до П.Куліша 27/V-1885 р. Катеринослав. ЧЛМК.
24. А- 5710 Лист Євг.Зуйченко до П.Куліша 23/III-1887 р. Катеринослав. ЧЛМК.
25. А- 3892 Лист М.Лободовського до П.Куліша I/IV-1894 р. Харків. ЧЛМК.
26. А- 3893 Лист М.Лободовського до П.Куліша 23/IV-1889 р. Харків. ЧЛМК.
27. А- 3898 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш 28/II-1897р. Харків. ЧЛМК.
28. А- 3947 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш (1897р.). ЧЛМК.
29. А- 3970 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
30. А- 3940 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш 15/III (1897 р.). ЧЛМК.
31. А- 4040 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
32. А- 3986 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
33. А- 4013 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
34. А- 3951 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
35. А- 3964 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК
36. А- 4358 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 2/IV-1897 р. Бахмут. ЧЛМК.
37. А-4360 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 15/XII-1898 р. Бахмут. ЧЛМК.
38. А- 4372 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 8/II-1898р. Чернігів. ЧЛМК.
39. А- 4374 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 3/IX-1901р. Глухів. ЧЛМК.
40. А- 2880 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 8/VI-1900р. ЧЛМК.
41. А- 2882 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 25/II-1900 р.ЧЛМК.
42. А- 4378 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 18/XI-1901 р. Глухів. ЧЛМК.
43. А- 4379 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 26/11-1902р. Чернігів. ЧЛМК.
44. А-2963 Лист О.Куліш до І.Шрага 27/VI -1902 р. ЧЛМК.
45. А-4380 Лист М.Чернявського до О.Куліш 17/IV-1903р.,

Херсон.ЧЛМК.

46. А- 2997 Лист О.Куліш до І.Шрага 28/IV-1903р. ЧЛМК.

47. А- 3112 Лист О.Куліш до І.Шрага 8/X-1906 р. ЧЛМК.

48. А- 3117 Лист О.Куліш до І.Шрага 22/XII-1906р. ЧЛМК.

49. А- 3166 Лист О.Куліш до І.Шрага 14/XII-1908 р. ЧЛМК.

50. А- 4384 Лист М.Чернявського до О.Куліш 27/IX-1909 р. Херсон. ЧЛМК.

51. А - 3465 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 3/VII-1897р. Чернігів. ЧЛМК.

52. А- 3473 Лист Б.Грінченка до О.Куліш, без дати. ЧЛМК.

53. А- 3076 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/V-1905 р. Борзна. ЧЛМК.

54. А- 3503 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 10/XII-1903р. ЧЛМК.

55. А- 3079 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/V-1905 р. ЧЛМК.

56. А- 3470 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 1/VI-1900 р. Чернігів. ЧЛМК.

57. А- 3187 Лист О.Куліш до І.Шрага 13/IV-1910р. ЧЛМК.

58. А- 2972 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/X-1902р.

59. А- 4129 Лист М.Павлика до О.Куліш 18/V-1897р. Львів. ЧЛМК.

60. А- 4134 Лист М.Павлика до О.Куліш 12/XIII-1897 р. Львів. ЧЛМК.

61. А- 4131 Лист М.Павлика до О.Куліш 16/VIII- 1897р. Львів. ЧЛМК.

62. А- 4138 Лист М.Павлика до О.Куліш 2/X-1898р. Львів. ЧЛМК.

63. А- 4140 Лист М.Павлика до О.Куліш 17/V-1899р. Львів. ЧЛМК.

64. А- 4145 Лист М.Павлика до О.Куліш 8/VI-1900р. Львів. ЧЛМК.

65. А- 4146 Лист М.Павлика до О.Куліш 7/XI-1901р. Львів. ЧЛМК.

66. А- 4151 Лист М.Павлика до О.Куліш 21/VIII-1902р. Болеків. ЧЛМК.

67. А- 4153 Лист М.Павлика до О.Куліш 7/XI.1903р. Львів. ЧЛМК.

68. А- 2989 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/III-1903р. ЧЛМК.

69. А- 4159 Лист М.Павлика до О.Куліш 4/III-1907р. Львів. ЧЛМК.

70. А- 4139 Лист М.Павлика до О.Куліш 2/IV-1899 р. Львів. ЧЛМК.

71. А- 2931 Лист О.Куліш до І.Шрага 17/XI-1901 р. ЧЛМК.

72. А- 2995 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IV-1903 р.ЧЛМК.

73. А- 4157 Лист М.Павлика до О.Куліш, 31/VIII-1901 р. Львів. ЧЛМК.

74. А- 4163 Лист М.Павлика до О.Куліш 24/IX-1909 р. Львів. ЧЛМК.

75. А- 4151 Лист М.Павлика до О.Куліш 21/VIII-1902 р. Львів. ЧЛМК.

76. м/б-1521 “Киевская Старина”, 1899г. - С.162. ЧЛМК.

77. А- 4600 Лист М.Вовк-Карачевської до П.Куліша. 1890 р. Київ. ЧЛМК.

78. А- 3431 Лист М.Вовк-Карачевської до О.Куліш 6/IX-1896 р. Британи. ЧЛМК.

79. А- 3187 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IV-1910 р. ЧЛМК.

80. А- 3432 Лист М.Вовк-Карачевської до О.Куліш. Киев, 1891 р.

ЧЛМК.

81. А- 3443 Лист М.Вовк-Карачевської до О.Куліш 5/І- 1898 р. Київ.

ЧЛМК.

82. А- 2882 Лист О.Куліш до І.Шрага 8/VIII-1898 р. ЧЛМК.

83. А- 3179 Лист О.Куліш до І.Шрага 7/II-1910 р. Село Заріч. ЧЛМК.

84. А- 3476 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 26/IV-1901 р. Чернігів.

ЧЛМК.

85. А- 3485 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 17/XII-1902 р. Чернігів.

ЧЛМК.

86. А- 3558 Лист С.Єфремова до О.Куліш 3/X-1901 р. Київ. ЧЛМК.

87. А- 2985 Лист О.Куліш до І.Шрага 1/II-1903 р. ЧЛМК.

88. А- 2985 Там само.

89. А- 3564 Лист С.Єфремова до О.Куліш 17/II-1904 р. Київ. ЧЛМК.

90. А- 2995 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IV-1903 р. ЧЛМК.

91. А- 3564 Лист С.Єфремова до О.Куліш 17/II-1904 р. Київ. ЧЛМК.

92. А-3046 Лист О.Куліш до І.Шрага 13/VIII-1904 р. Кулішівка.

ЧЛМК.

93. А- 2987 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/II-1903 р. ЧЛМК.

94. А- 2983 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/I-1903 р. ЧЛМК.

95. А- 3661 Лист І.Каманіна до О.Куліш 4/VI-1903 р. Київ. ЧЛМК.

96. А- 2982 Лист О.Куліш до І.Шрага 19/I-1903 р. ЧЛМК.

97. А- 3663 Лист І.Каманіна до О.Куліш 2/VI-1904 р. Київ. ЧЛМК.

98. А- 3663 Там само.

99. Лист І.Каманіна до О.Куліш 8/VII-1904р. Київ. ЧЛМК.

100. А- 2995 Лист О.Куліш до І.Шрага 12.IV. 1903 р. ЧЛМК.

101. А- 4543 “Вопросы, возникающие при печатании сочинений П.Кулиша”. ЧЛМК.

102. А- 3676 Лист І.Каманіна до О.Куліш 3/VIII-1910 р. Київ. ЧЛМК.

103. АЛ 59-200(9)/603 Лист Лесі Слинько до І.Шрага (Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського - далі ЧІМ).

104. А- 2979 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/XII-1902р. ЧЛМК.

105. А-3009 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IX-1903р. ЧЛМК.

106. А- 3049 Лист О.Куліш до І.Шрага 30/IX-1904р. ЧЛМК.

107. А- 4406 Лист А.Шелухіна до О.Куліш 14/X- 1904р. Чернігів.

ЧЛМК.

108. А- 4412 Лист А.Шелухіна до О.Куліш,25/VII-1908р. Чернігів.

ЧЛМК.

109. Там само.

110. А- 4413 Лист А.Шелухіна до О.Куліш 10/I-1909р. Чернігів.

ЧЛМК.

111. А - 4415 Лист А.Шелухіна до О.Куліш 30/VI-1911р. Чернігів.

ЧЛМК.

112. АЛ 98-31/1165 “Дневник посещаемости музея Кулиша П.А. в с.Кинашевцы 1907-1910” ЧІМ.

113. А- 3419 Лист М.Венгжина до О.Куліш 5/VIII-1909 р. Ст.Плиски.

ЧЛМК.

114. АЛ 59-200(2)/603 Лист Лесі Слинсько до І.Шрага [1912р.]. ЧІМ.
115. АЛ 59-200(4)/603 Лист Лесі Слинсько до І.Шрага 8/ХІІ-[1912р].
ЧІМ.
116. м/б -511 ж. “Будучність”. - Львів. - 1909р.ЧЛМК.
117. А- 3865 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 20/VI-1901 р. Київ.
ЧЛМК.
118. А- 3866 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 24/VII-1901 р.
Київ. ЧЛМК.
119. А- 3870 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 31/VIII-1901 р.
Київ. ЧЛМК.
120. А- 3871 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 11/IX-1901 р. Київ.
ЧЛМК.
121. А- 3873 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 1/I-1903 р. Київ.
ЧЛМК.
122. м/б -828 альманах “З-над хмар і з долин”. ЧЛМК.
123. А- 2987 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/II-1903 р. ЧЛМК.
124. А- 3870 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш, 31/VIII-1901 р.
Київ. ЧЛМК.
125. А- 3871 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 11/IX-1905 р. Київ.
ЧЛМК.
126. А- 3848 Лист М.Кочубея до О.Куліш 11/II -1905 р.Кинашівка.
ЧЛМК.
127. А- 3082 Лист О.Куліш до І.Шрага 15/VIII-1905 р.ЧЛМК.
128. А-3085 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/VIII-1905 р. Борзна.ЧЛМК.
129. А- 3084 Лист О.Куліш до І.Шрага 20/IX-1905 р.ЧЛМК
130. А-3087 Лист О.Куліш до І.Шрага 30/VIII-1905 р.ЧЛМК
131. А- 3088 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/X-1905 р. ЧЛМК
132. А- 3849 Лист М.Кочубея до О.Куліш 28/IX-1905 р. Вейсбаховка
Полтавской губернии. ЧЛМК.
133. А- 3850 Лист М.Кочубея до О.Куліш 2/ХІІ-1905р. Кинашівка.
ЧЛМК.
134. А- 3853 Лист М.Кочубея до О.Куліш 3/III-1906р.ЧЛМК.
135. А- 3855 Лист М.Кочубея до О.Куліш 23/X-1906р. Кинашівка.
ЧЛМК.
136. Ад.225-106(7)/1933 Лист О.Куліш до М.Кочубея, без дати. ЧІМ.
137. Ад 225-106(17)/1963 Лист О.Куліш до М.Кочубея, без дати. ЧІМ.
138. А- 3854 Лист М.Кочубея до О.Куліш 17/VIII-1906р. Кинашівка.
ЧЛМК.
139. А-3856 Лист І.Кочубея до О.Куліш 26/IV-1907р. Рим. ЧЛМК.
140. А- 5875 Телеграма М.Кочубея до О.Куліш, 1909р. Париж.
ЧЛМК.
141. АЛ 98-31/1165 “Дневник посещаемости музея П.Куліша в
с.Кинашевы” 1907-1910гг. ЧІМ.
142. м/б -577 ж. “Киевская Старина”. Февраль 1905г. - С.342-348.
ЧЛМК.

І.Шраг та Ганна Барвінок (документи)

Після смерті П.Куліша багато відомих діячів науки, культури, мистецтва, письменники, громадські діячі оточили сердечною увагою, піклуванням його безутішну вдову, письменницю Ганну Барвінок.

Листування і дружба Ганни Барвінок з багатьма громадськими діячами дали для кулішезнавства великі плоди.

Так, В.Шенрок під впливом розповідей Ганни Барвінок почав писати біографію П.Куліша.

У листі до Ганни Барвінок Володимир Шенрок пише: “Глубокоуважаемая Александра Михайловна! Я всем очень благодарен за ласковый прием и надеюсь, что удастся когда-нибудь побывать у Вас дольше...”

Я всех Ваших очень полюбил...Вы произвели на меня такое симпатичное впечатление, как и все Ваши” [1].

1900 року у журналі “Літературно-науковий вістник” з’являється розвідка Осипа Маковея “Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності”, яка дуже сподобалася Олександрі Михайлівні Куліш, письменниці Ганні Барвінок.

Пізніше з’являються інші досліді про життя і діяльність П.Куліша, які своєю появою були зобов’язані величезній допомозі Олександрі Михайлівні щирими порадами, спогадами, допомогою в справах цензури.

Князь Микола Володимирович Шаховський, начальник Головного Управління в справах друку, приятель подружжя Кулішів, просить Олександрю Михайлівну: “Бережіть себе, бо Ваше життя потрібне Україні” [2].

Завдяки дружнім стосункам Олександрі Михайлівні з князем Шаховським були зроблені значні полегкості у справі українського книгодрукування.

У листі до О.М.Куліш добродій І.Шраг пише: “Високоповажна Добродійка Олександра Михайлівна!

Єсть чутка, що у Главном Управлении по печати будут переглядати умови, в які поставлено тепер українську літературу; чи краще буде, чи може, ще гірше -невідомо. Вас поважає князь Шаховський, а він тепер головна особа у справах літератури, бо стоїть на чолі Главного Управления, від нього багато залежить, пишіть же до нього, шановна Олександрю Михайлівно, зверніть його увагу на прикрі умови, впливайте на нього, щоб він запоміг їх поліпшенню. Шраг”[3].

Вдячна і щаслива була Олександра Михайлівна всім своїм друзям, що не дали їй впасти з розпачу після смерті П.Куліша. Дорогі були для неї листи від них, турбота, увага, а особливо зустрічі у Мотронівці-Кулішівці.

У листі до І.Шрага Олександра Михайлівна висловлює журбу й дякує своїм дорогим друзям: “Втративши дружину дорогу і в такі літа, так різко змінить всю течію свого життя, даже пищу, звичаї і т[ому] п[одібне]. Ні дитини, ні дружини. Як не ізсякнуть мої очі! Хіба ж мало вимочили сліз в 1847 і в 1897 р. Потім д[обродій] Пулюй став незнименно охранять інтереси всього життя моєї дружини...

Відкіль взявся д[обродій] Кочубей, покровитель мій і в тяжкий мені з’явився перед мої очі, щоб утерти трохи мої сльози. Мені тут так добре, як у Бога за дверима”[4].

З багатьма своїми кореспондентами Олександра Михайлівна була у дуже гарних, дружніх, щирих стосунках. Але найкращі з них для неї були Пулюй, Кочубей, Шраг, про що й писала в одному зі своїх листів до нього: “Г[осподин] Кочубей. Вы, Пулюй, как Ангелы на крыльях своих держите меня на воздухе, чтобы земное не тяготило, не удручало мою душу... Се моя дружина заслужила и Бог избрал Вас троих” [5].

Пулюй, Кочубей і Шраг разом з Олександром Михайлівною Куліш, письменницею Ганною Барвінок, зробили дуже багато для вшанування та популяризації, збереження творчої спадщини П.Куліша.

“Задля тієї української Беатріче, я готов допомогти землякам”, – так писав у листі до Миколи Лисенка Іван Пулюй з приводу перекладу й видання Біблії українською мовою.

Пулюй один із перших вказав на величезні заслуги подружжя Кулішів перед Україною у своїй книзі “Нові і перемінні звізди”.

Предводитель повітового дворянства Кочубей, глибоко шануючи Олександру Михайлівну, допоміг їй у створенні музею П.Куліша в Кинашівці, поблизу Борзни.

Ілля Шраг один із перших звернув увагу й неодноразово просив Олександру Михайлівну, виявляючи жаль з приводу того, “що Ви не видаєте свої мемуари. Усе життя Ваше було присвячене українській справі, Ви жили в атмосфері цієї справи, брали в ній діяльну участь, знали усіх діячів, були при тому, як розвивалася ця справа, як вона на деякий час ніби-то завмирала і знову воскресла, Ви можете пояснити чимало в життю, діяльності і літературних творах такого великого українського діяча, яким був Пантелеймон Олександрович, Ви особисто знали добре геніального Тараса, Вам відомо справи “Основи”. Ви добре знаєте зносини Пантелеймона Олександровича з українцями російськими і галицькими... Невже се все загине? Якось писав Вам з цього powodu, висловлюючи власні думки, тепер звертаюсь знову в імені чернігівської української інтелігенції”[6].

Зі Шрагом письменниця познайомила заочно через посередництво брата Олімпія. Їх листування розпочалося в 1897 р. і тривало до смерті Олександри Михайлівни Куліш.

У листопаді 1898 року І.Шраг одержує від О.М.Куліш фото з дарчим написом: “Висошановному Іллі Людвиговичу Шрагу на спомин

нашої заочної знайомості 1898р. 27 листопада

Александра Куліш х[утор] Мотроновка / Ганнина Пустинь/”[7].

Олександра Михайлівна дуже дорожила своєю дружбою, листуванням зі Шрагом. І найдрібніші, і найвідповідальніші питання вона вирішувала тільки за його допомогою, тільки його поради були для неї авторитетні, досконалі. Їх зустрічі були нечасті, але дуже жадані, радісні й необхідні для обох.

Олександра Михайлівна була завжди безмежно вдячна Шрагові за всі його турботи, допомогу, пораду. У січні 1900 року О.Куліш надсилає знову Шрагові своє фото з автографом: “Високоповажному і дуже чтимому, і з великим почуванням до моїх бід і радощей Іллі Людвиговичу Шрагові

А.Куліш

19/I -1900 р.

х.Кулішівка”[8].

Велика радість була для Олександри Михайлівни, коли вона отримала фото І.Шрага: “Високоповажній Олександрі Михайлівні Куліш Щиро її поважаючий і шануючий І.Шраг”
23/ XII -1900 р.[9]

Олександра Михайлівна чекала на приїзд в Мотронівку - Кулішівку І.Шрага, особливо на 27 липня, на панахиду по П.Кулішу. В одному зі своїх листів до І.Шрага О.Куліш пише: “Ви були серцем з нами у незабвенний день 27 липня і я Вас згадувала з братом Олімпієм, ідучи назад, одбувши панахиду й згадав тії Ваші добрі речі” [10].

Збереглося понад 400 листів Олександри Михайлівни Куліш до І.Шрага. Майже в кожному з цих листів є цінні відомості з життя і творчості П.Куліша. Ілля Людвигович Шраг за матеріалами листування, зустрічей, спогадів Олександри Михайлівни готує реферат про життя і творчість П.Куліша.

Цей реферат, мабуть, І.Шраг мав зачитати на панахиді по Кулішу 27 липня 1908 року.

Але не тільки листи О.Куліш були базою для написання реферату, мета якого була познайомити громадськість з життям і творчістю П.Куліша. І.Шраг ретельно вивчає, досліджує всі відомі йому матеріали, що висвітлювали життя і діяльність П.Куліша.

У рефераті І.Шрага відчувається велика повага до творчості П.Куліша. Нащадкам І.Шраг намагається розповісти про П.Куліша як велику людину, з чуйним, добрим серцем, безмежно закоханим у рідну мову, історію, народ.

Цінність реферату полягає у тому, що в ньому І.Шраг правдиво розповідає не тільки про життя і творчість П.Куліша, але і про його особисте ставлення до близьких, сусідів тощо.

Автор не ідеалізує П.Куліша, але толерантно, без зайвої грубої критики, вказує на хиби в суспільно-політичних поглядах П.Куліша.

Звичайно ж, більше звертає увагу на його заслуги перед українським народом. І, головне, попереджає, застерігає майбутніх дослідників ретельно вивчати і глибоко, творчо, критично аналізувати життя і діяльність П.Куліша, щоб гідно і правильно поцінувати його працю заради України та її народу. Мабуть, цей реферат, що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського, так і залишився неопублікованим для дослідників життя і творчості П.Куліша.

У цьому рефераті дуже багато цінних і цікавих фактичних матеріалів із життя подружжя Кулішів, бо писала його людина, яка знала й шанувала творчість П.Куліша, яка знала, непокоїлась, вболівала за стан української справи на Україні.

У своєму рефераті І.Шраг звертає увагу читачів на величезну роль Олександри Михайлівни в житті і творчості П.Куліша. Минуло майже 100 років з дня написання цього реферату, але звучить він дуже актуально і сьогодні, коли все ще дискутуються суперечливі погляди на життя і творчість П.Куліша.

Цей реферат дає можливість дослідникам і шанувальникам його творчості більше дізнатися про П.Куліша як людину, як громадського діяча.

Отже, цей реферат є ще однією перлиною у вінок шани великому трудівнику на ниві українській.

Мова і стиль реферату подаються за оригіналом; друкується вперше.

Джерела

1. Чернігівський історичний музей ім.В.В.Тарновського (далі ЧІМ) АЛ 79-11/705. Лист В.Шенрока до О.М.Куліш від 2/VIII-1898р.
2. Лист І.Шрага до О.М.Куліш від 20/III-1898 р. ЧІМ. Ад 225-110(13) / 1933.
3. Лист І.Шрага до О.М.Куліш від 12/II-1900р. ЧІМ. Ад 225-110(25)/1933.
4. Лист О.Куліш до І.Шрага - Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського (далі -ЧЛМК). А- 3097 від 4/II -1906 р., Заріг.
5. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 30/VIII- 1905р. Борзна. ЧЛМК. А- 3086.
6. Лист І.Шрага до О.М.Куліш від 19/VIII -1899р. Чернігів. ЧІМ. Ад 225-110 (20)/1933.
7. Фото О.Куліш, 1898 р. Мотронівка. ЧІМ. Ад 225-79/1933.
8. Фото О.Куліш, 1900 р. Х.Кулішівка. ЧІМ. Ад 225-75/1933.
9. Фото І.Шрага, 1900 р. Чернігів. ЧІМ. АЛ 62-54/606.
10. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 30/VII-1902. Заріг. ЧЛМК. А - 2967. АЛ 59-248/603

Материалы к биографии П.Кулиша, написанные И.Шрагом

Куліш помер 2 лютого 1897 р. Минуло 11 років з дня його смерті. Народився 27 липня 1819 р. у Воронежі Черниг[івської] губ[ернії] Глух[івського] повіту. 57 літ працював у всіх галузях письменства, науки, етнограф, історик, белетрист, поет, публіцист, громадський і політичний діяч. Про його можна сказати, що все життя своє, всі здібності, талант, працю він віддав Україні.

Надзвичайна трудність подати огляд життя і діяльності К[уліша] у невеличкому рефераті. І життя, і діяльність о настільки багаті [нерозб]ріжнотанітні, що вимагають ґрунтовної, великої праці, досі ми такої не маємо, не маємо і видання Кулішевих творів.

Різні досліді, єсть суперечні погляди на Куліша, нема ґрунтовної об'єктивної його оцінки. Діячі, як К[уліш], що дуже поширили свою працю, грали ролю не тільки в науці, красному письменстві, але і у публіцистиці, і, навіть, у політиці, не можуть одразу бути оцінені сучасниками - занадто живо, а іноді і боляче викликати на сучасному життю та активна роля, яка дісталася на їх долю.

Завданне реферату - зацікавити життєм і діяльністю К[уліша], його творами. Неможливість більше - менш повний огляд. Не можна не зазначити надзвичайну талановитість К[уліша]. Він був добрий маляр - малював аквареллю, серпією, фарбами, олівцем, гальванопластикой; він - музика, співець, столярував, опрацював книжки, знав добре сільське господарство, величезна пам'ять.

В родині К[уліша] укр. мова там панувала. Батько з давнього роду - працюючий, діяльний, гарячий, але деспотичний - у родині його боялися; мати - проста, неосвічена жінка, розумна, добра, спокійна українка.

Автобіографічні риси у творах К[уліша]: "Воспоминание детства" и "Ульяна Терентьевна", "Феклуша".

У гімназії К[уліш] визначався вже великими здібностями, але не скінчив гімназію, він вийшов, щоб готуватися до іспиту на Університет. Учителюванне, зносини з народом, вплив на К[уліша] "Сборника малороссийских песен" Максимовича [1] (вони мали вплив і на Костомарова).

Перша лі[тературна] праця - оповідання "Циган", уміщена 1841 року в альманасі Гребінки [2] "Ластівка". Незабаром вийшло його оповідання "Михайло Чернишенко".

Університет. Приятелюванне з Максимовичем.

У 1844 і 1845 роках К[уліш] обійшов пішки і об'їхав усю Київщину, збираючи етнографічні матеріали, які він завів потім до своїх "З[аписок] о Ю[жной] Р[уси]". Він вмів дуже добре поводитися з простими людьми.

У році 1845 було видруковано перші частини “Ч[орної] Р[ади]” у “Современнике” [3] Плетньова [4]. Учителюванне у Луцькому Дворянському училищі - запомога Юзефовича [5]. Глібовські суперечки з ним. “Я не люблю гарячого Куліша”, “бо собаки не люблять гарячого”.

Перевод К[уліша] до Київського дворянського училища. Знайомство з Грабовицьким [6] у Києві; з Шевченком і Костомаровим.

Праця К[уліша] з початку 40-х років значно поширювалась літературно-наукова діяльність К[уліша], він намагався заберегати пам'ятники духовного життя українського народу, вважав доконче потрібним збиранне і виданне літописів, пісень, українських законів, географічних даних, опису старих церков, будинків, належностей до господарства, у торгівлі, т[аке] ін[ше]. Для цього він користувався подорожами, знайомостями, усякою нагодою.

К[уліш] ставав все більше відомим, до нього почали звертатися.

Він познайомився з Плетньовим, Максимовичем, Погодіним [7] та ін[шими]. Наукові інтереси тоді цілком його захоплювали.

Року 1845 його визначено учителем до Ровно, далі - Петербург, до якого давно тягло К[уліша], бо він сподівався знайти там ґрунт для своїх наукових і літературних праць. Праця учителя 5-ої гімназії, лекторство на Університеті. Академія Наук ухвалила послати К[уліша] за кордон, що б він там вивчився слов'янських мов, удосконалив свої знання, була надія, що він одержить посаду професора.

1847 рік. Дві події у житті Куліша. 24 січня 1847 року він одружився з О.М. Білозерською - Ганна Барвінок, що все життя була його найкращим другом, товаришем і помічником.

Рожеві надії на будучину. Подорож з жінкою і її братом В. Білозерським [8]. Кирило-Меф[одіївське] братство.

Гурток молоді, яку К[уліш] характеризує як людей [нерозб] ідеалами, надзвичайно чесними морально, найближчою його метою було визволення кріпаків.

Арешт К[уліша] і Б[ілозерського] у Варшаві, подорож до Петерберзької кріпості.

Тула - бідування там Кулішів. Не вважаючи на все К[уліш] вчився, писав. Його дружина багато допомагала йому усе життя; вона була його підпорою, вона вела господарство, вона і морально підтримувала його. Три роки перебув у Тулі. Найкращий його приятель - жандарм, капітан Гусєв. К[уліш] - коректор губернської друкарні, доглядач гор[одської] больниці. Йому було заборонено друкувати - його приятель Макаров [9] дав своє ім'я і твори К[уліша] друкувалися за підписом “Николай М.”

14 декабля 1852 [року] К[уліша] було увільнено з заслання. Перебування його у Петербурзі. Посада. Подорожі на Україну. “Записки о Южной Руси”.

У Тулі він працював над історією “Самозванщина” /”Алексей од-

норог”, “Повести о Б[орисе] Годунове и Дмитрии Самозванце” і інше, вивчив шість мов.

Зміст “Записок о Южной Руси” - переважно історичний і етнографічний. Окрім того, там уперше видруковано такі чудові твори, як “Наймичка” Шевченка і “Ориця “ самого К[уліша].

Наукову вагу “З[аписок] о Ю[жной] Р[уси]” як етнографічного збірника визначають усі.

У “З[аписках] о Ю[жной] Р[уси]” К[уліш] встановив український правопис, так звану “кулішівку”, який прийнято українськими письменниками, і за деякими змінами уживається і тепер, які придбали славу Кулішеві. Це видатна праця по етнографії України. Надзвичайну працю зробив К[уліш] - він використовував той великий материк, який збирав на протязі багатьох років.

Настали кращі часи. Царювання Олександра II. Вплив на діяльність Куліша - прибуло енергії, виникли надії. Праці по виданню листування Гоголя, “Записки”, видання творів Гоголя.

Усьому, за що брався Куліш, він віддавався цілком, не жаліючи себе. Твори і листи Г[оголя] було видано 1857 року.

“Чорна Рада” - один з найвидатніших творів К[уліша] з огляду красного письменства: “Чорна Рада” - історичне оповідання з українського життя XVII віку, яке змальовано там художественно в цьому творі, а, особливо, в епілозі К[уліш] висловив свої погляди на історію України, її злуку з Москвою, на відносини між народами - українським і російським. “Ч[орну] Р[аду]” К[уліш] уважає і уважав справедливо першим українським історичним романом, таким, який повинен бути історичний роман. І романом сим значно прославлено імення К[уліша], і всі критики згодні на тому, що в “Ч[орній] Р[аді]” погляд автора широкий і глибокий, що ця праця оперта на широкому науковому підготовленню, що в ній багато артизму. Взагалі, “Ч[орна] Р[ада]” єсть видатний твір письменства, твір вірцевий, і, певно, залишиться таким назавжди.

Осяяний сявом українського письменника і українського громадського діяча, Куліш їздив на Україну, де його щиро вітали (особливо у Полтаві), своєю порадою він сприяв розвитку української самосвідомості, здобував багато нових прихильників до українства, ширив своїми творами і особистими зносинами українську ідею; він був найвидатнішим його представником - Апостолом.

Ще до подорожі на Україну він їздив з жінкою за кордон. Здійснення його давнього бажання. Відносини Куліша до європейського життя.

1860 року К[уліш] видав альманах “Хата” [10]. Він мав заміри видавати “Хату” періодично, щоб повернути її у часопись.

Куліш завсїгда гадав про те, щоб видавати українську часопись, здійснені року 1861 “Основа” [11].

Вага цієї часописі щодо збудження української самосвідомості і ширення української ідеї, діяльна участь К[уліша], він містив повісті, чимало літературних, етнографічних, полемічних, публіцистичних і критичних статей.

Закриття “Основи” року 1862. Причини: недбальство українців, які не піддержували “Основи”, непорозуміння між редакцією Білозерським і Кулішем, цензурні утиски.

Спроби Куліша по занепаду “Основи” видавати укр[аїнську] часопись. До часу видання “Основи” відносяться заміри Куліша скласти історію України українською мовою.

В “Основі” розміщено “Історія України з найдавніших часів” (передне слово) “Хмельниччина” і “Виговщина”.

Куліш втратив надію на видання часопису у Росії.

Клопоти Куліша про дозвіл нової української часописі. Заборони, ще тоді Куліш звернув увагу на Галичину, тоді видавалася там українська часопись “Мета” [12].

До творів К[уліша], що відносяться до того слівце часу, треба зачислити ще “Потомки задніпровських гайдамак”. У цьому творі змальовано патріархальне українське життя, єсть чимало і етнографічного матеріалу, який ми зустрічаємо і в інших його оповіданнях. Він, взагалі, надавав велику увагу етнографії і в одному з листів своїх до В.Тарновського [13] з приводу видання “Зап[исок] о Ю[жной] Р[уси]” висловлюється так: “випускати художні твори без піддержки критики, етнографії і історії, все одно, що висилати полки без обозу, се наш харч, се наши запаси, се наша зброя, се наша гармата”.

На протязі 1853-1864 рр. Куліш виявляв напружену, надзвичайно енергійну діяльність; опріч наведеного угорі, він виправляв проповіді Гречулевича [14], навіть сам писав їх, властиво кажучи, він, виправляючи, написав їх наново, написав і видав чимало своїх творів.

Ще року 1858 він почав виконувати свій замір - перекладати Євангеліє на українську мову; він видав для народу “Грамотку”, її на протязі 3-х років розійшлося 5000 примірників. Крім них, що задержали кн[язь] Васильчиков [15], г. П.Галаган [16] і ще якийсь пан, якому він продав кілька сот примірників; вони держали “Грамотку” у себе, що дуже гнівило Куліша. Пояснення сього. Далі випустив К[уліш] і друге видання “Грамотки” з короткою історією українського народу.

Тоді ж К[уліш] зредагував і видав “твори” Марка Вовчка, працював і над виданням вже згаданих творів Гоголя, видав “Кобзаря” Шевченка, повісти Квітки [17], свою до них передмову і драматичні твори Квітки, “Повість о Южной Росії”. За той же час він двічі їздив за кордон, де багато працював і вчився.

Біографи К[уліша] занотовують, що року 1864 у Куліша одбувся якийсь поворот, зміна його думок і поглядів.

По напруженій, надзвичайно енергійній діяльності, наступили

розчарування, незадоволення, якийсь занепад. Незадоволений байдужістю земляків, їх млявістю, браком спочуття до його напруженої діяльності, браком допомоги, перебуваючи у дуже лихих матеріальних обставинах, К[уліш] на якийсь час, неначе, припиняє свою працю, він шукає державної посади; йому подають надію, що він може вступити за професора до Петербурзького Університету, але надія була марна і тоді він бере посаду у Ц[арстві] Польському.

З початку він вступає до Учр[едительного] Комітету, далі займає посаду директора департаменту народної освіти. Так набуває К[уліш] обурення його земляків, однодумців, співробітників. Се було по повстанню, коли у Польщі почалась політика обрусення і “успокоєніє”. Куліш мав брати участь у переведенню до життя такої політики і се не задовольняло його однодумців і прихильників, викликало багато непорозумінь. Він опинився в непевному становищу: його однодумці, його товарищі одсахнулися од нього, серед і офіційної сфери теж йому не вірили.

Відчуженню однодумців сприяло ще і те, ще К[уліш] почав уміщати свої статті [нерозб.] у Говоротського [18], реакційному і рептистому журналові, а оповідання “Майор” умістив у [нерозб.] Каткова [19]. Його товариші почали відноситися до нього трохи як не до ренегата; а се знов обурювало К[уліша], відбивалося на його колосальному самолюбстві і, треба гадати, було в значній мірі причиною того, що він почав гостро і вороже відноситися до тих, з якими раніше разом працював. Він бажав, “примиритися” з урядом, маючи надію, що йому буде дозволено видавати український журнал, виданню якого він завжди і надавав велику вагу. Тоді у К[уліша] траплялися вчинки, які справді не могли не обурювати однодумців Куліша: наприклад, К[уліш] встоював за те, щоб в школах тих як, де жили українці, науку викладали рос[ійською] мовою, Сей на перший погляд цілком незрозумілий вчинок д[обродій] Маковей [20] пояснює між іншого, тим, що вороги українства і всякі реакціонери добачали в українському руху “польську інтригу”. К[уліш], що, можна сказати, перший і організував український рух, без ніяких інтриг з польського боку, хотів, на думку д[обродія] Маковея, скинути з українського руху підозріння в польській [нерозб.], щоб здобути для нього полегкості.

К[уліш] жертвував Холмщину на поталу обрусіння, щоб між Україною і Польщею була російська мова.

“Ми повинні провести, - казав Куліш, - межу між Україною і Польщею, такою межею і буде російська мова”. Службу свою у П[ольщі] К[уліш], головним чином, виправдовував тим, що польські революційні партії бажали відбудувати Польщу у межах 1774 р., а так Польща навіки б загубила Україну. Звичайно, такі вчинки і погляди К[уліша] не сприяли приємним відносинам його з товаришами - українцями.

У Куліша можна спостерігати багато суперечностей: так і тоді, коли

він “служив” у Польщі і заводив російську мову на українських школах, він був у стосунках з Галичиною і видавав там свої українські твори, між іншого, український переклад “Евангеліє”. Трапилась така пригода: львівські семинаристи звернулися до К[уліша] з адресою, якою шанували його, яко українського діяча, але сю адресу одержав не К[уліш], а місцевий уряд, тоді йому було пропоновано або зректися своїх українських думок, які коли - небудь були висловлені у пресі, або покинути службу.

Не вважаючи на те, що К[улішу] загрожували страшенні злидні, що він мав “іти з торбою”, К[уліш] покинув службу року 1867.

Змушений був знов шукати посади, бо не було на що жити і якийсь час мав службу у Міністерстві доріг; їздив знову за кордон, мав чимало змін у своєму становищу і кінець кінців переїхав до хутора Мотронівка на Борзенщині, маєток його жінки, хоч і тут не зразу осівся.

Почалися жваві зносини його з Галичиною, на яку він мав значний вплив; уперше він був там року 1856, як вертав з закордону, далі у Львові року 1861, разом з Костомаровим. Сей рік був роком пробудження національного руху у Галичан і сьому розбудженню значно запомогав К[уліш]. Він посилав книжки, і сам, як гадає д[обродій] Маковей, очевидно, не одно нове слово сказав там.

Саме тоді зазначався розділ Української громади у Галичині на два ворожих табори - москвофілів і українців. Через заход російського уряду в особі Лебединцева [21] р[оку] 1865 чимало священників, учителів перейшло до Росії, де їм давали посади, гроші і т[аке] ін[ше].

Москвофіли усякими засобами запомогали, сподіваючись витварити у Галичині цілий гурт прихильників рос[ійської] держави.

Москво/фільська/ партія діставала запомоги із державного скарбу і од приватних людей. К/уліш/ не ішов разом з москвофілами, навпаки, він співробітничав у органі українців “Правді” [22] і був у тісних зносинах з братами Барвінськими [23], які стояли того часу на чолі укр[аїнського] руху у Галичині.

К[уліш] провадив думку, що Галичина повинна зіллятися з Україною в одно тіло.

В [18]67 р[оці] К[уліш] покидає “Правду”, бо Вол[одимир] Барв[інський] почав критикувати його “Історію возсоединения Руси”. Щоб пояснити дальші зносини Куліша з Галичиною, побут його у Львові року 1862 і відносини до нього поляків, треба зупинитися на “Історії возз’єднання Руси”. В цьому творі Куліш висловив зовсім нові погляди на історію України, на козаків, на польське панство.

Значний вплив на таку зміну мали праці Куліша у Варшаві, де він багато працював по бібліотеках і архівах і ознайомився з новими матеріалами щодо історії України.

“І[сторія] в[озз’єднання] Руси” єсть, безперечно, придбанне для історіографії України, чимало нового подав Куліш: так, наприклад, він

виявив велику вагу городської, міщанської людності у минулому культурному життю України. Він навів багато фактів, які доводять велику участь міщан і міст у боротьбі українців за своє національне “Я”.

Але в тій же “Історії возз’єднання Русі” автор силкується довести, що усі діячі гетьманського періоду, разом з Богданом Хмельницьким, були розбійники і вороги культури.

У тій же історії Куліш дозволив собі ганебні напади на Шевченка і Костомарова.

Зрозуміло, що прірва між Кулішем і його колишніми однодумцями ще побільшала.

В тій же “історії” Куліш силкувався довести, що польське панство мало велику вагу в розвитку культури України і обороняє його од нападів попередніх істориків.

Р[оку] 1882 К[уліш] знов поновив свої зв’язки з Галичиною. Він переїхав до Львова на довгий час і мав, навіть думку цілком перенести свою діяльність до Галичини, хотів прийняти австрійське підданство.

Він видавав там свої твори, між іншого, “Хуторну поезію” [24] і захоплювався думкою - помирити поляків з Україною.

Треба завважити, що у той час змінилися вже думки К[уліша] щодо польсько-укр[аїнських] відносин і зміна ся яскраво виявилась у згаданій уже “Іст[орії] воз[з’єднання] Русі”, К[уліш] дійшов до думки, що згода між Поль[щею] і Руссю могла б бути, коли б лишити всі релігійні спори на боці.

До того ж часу належать і його “Крашанка” [25], де він висловив свої думки щодо українсько-польської згоди.

Поляки бажали використати такий настрій К[уліша] почали умовлятися з ним щодо видання укр[аїнською] мовою часописи, яка б провадила тодішні думки К[уліша], але разом з тим поляки почали уживати усіх заходів, щоб сполячити Русинів, сполячити їх національні заклади, їх школи і т[ак] ін[ше]. Се викликало у К[уліша] нове розсчарування і він покинув Галичину, покинув і свої заходи щодо помирення укр[аїнців] з поляками.

Трапилось те, що раніше у Варшаві. Він оселився у Мотронівці.

Покинув він на якийсь час і улюблені думки про те, що під захистом Р[осії], Україна матиме змогу вільно розвивати свої національні прикмети - його обурило закон 1876 р[оку], що нищив укр[аїнське] письменство. К[уліш] почав “шукати у Туреччині души одради”. Він почав ідеалізувати мусульманський світ, славити його культуру.

Такий його настрій виявився у його творах того часу: “Магомет і Хадиза”, “Байда”, “Маруся-Богуславка” і ін[ші]. У “Магометі і Хадизі” він славив “культурні праці величаві Магомета”.

Останні роки свого життя К[уліш] перебував у Мотроновці (1884 - 1897 рр.) і там він склав наведені зараз твори, там він виконав величезну, колосальну працю - переклад Біблії на укр[аїнську] мову. Там він зазнав

великого лиха - 6 листопада 1885 року згорів його хутір, а за ним згоріла і його розкішна бібліотека і переклад Біблії. Але лихо не зломило Куліша, йому було 70 років і, не вважаючи на це, він знову почав перекладати Біблію, і тільки смерть не дала йому скінчити цього перекладу, із 50 книг він переклав 30.

До того ж періоду його життя належать переклади його з Шекспіра (переклав 11 творів), з Шиллера, Байрона, Гейне, не вважаючи на те, що обставини були вельми лихі, особливо по пожежі хутора. Склав він там і “Історію отпадения Малороссии от Польши”.

Смерть настигла саме тоді, коли він працював над перекладом Біблії, якому він надавав надзвичайну вагу. Його дружина Ганна Барвінок подає такі його слова: “Сподоби мене, Господи, скінчити в перекладі Біблію, що так вопіюче потрібна для народу. Тоді скажу: “Господи, в руці твої передаю дух мій. Тоді спокійно умру”. Куліш слабував 7-ий день. Сьомого дня, почувавши себе трохи краще, він показав на грифельну дошку, зазначаючи, щоб йому було її подано, але дошка була занадто важка і п[ані] Куліш подала йому аркуш паперу і олівець. Куліш хотів писати і не здолав. Він підвів руку і писав якийсь час у повітрі, але рука впала і скінчилось життя Куліша 2 лютого 1897 р[оку] о 8 годині увечері.

Поховали Куліша козацьким звичаєм, ховали на санках, везли труну 2 пари волів.

Помер Куліш, але не вмере його пам'ять, не загине його праця; недаремно він благав:

“Не забудь мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно,
Поки мова твоя голосна у піснях,
як срібло чисте дзвонить.
Нащо женеш усюди? згадаєш
свого бідолашного сина”[26].

Удова Куліша, що була його другом, товаришем, помічником за життя, присвятила себе виданню його творів і Куліш у них оживає знову.

Ганну Барвінок не можна відділити від Куліша: усе життя своє вона віддала йому і по смерті його присвятила себе його культурі. В життю Куліша вона мала надзвичайну, велику вагу: вона терпіла разом з ним, вона поділяла все лихо, якого чимало зазнав Куліш.

Приятель Куліша, д[обродій] Пулюй [27], що разом з ним працював над перекладом Євангелії на укр[аїнську] мову, слухаючи Г[анну] Б[арвінок], любувався її надзвичайним патріотизмом і почуванням до літературної праці свого чоловіка, яку вона вміла з великим самопожертвуванням підтримувати і захищати.

Тим була вона для Куліша за життя Куліша, тим осталась вона і

після його смерті. І тепер вона вважала і вважає за єдину ціль свого життя захистити і зберегти дорогу його літературну працю для України.

Вона видала вже чимало його творів, а тепер дбає про видання повного їх збірника, видання якого доручила д[обродію] Каманіну [28].

Коли буде видано усі твори Куліша, можливо, буде сподіватися на докладні критично-історичні дослідження, які вияснять і дадуть змогу оцінити його діяльність і велику вагу для України, вияснять і ті еволюції, які [нерозб.] перебули його погляди, дадуть повну і об'єктивну оцінку Куліша як письменника, історика, громадського і наукового діяча.

Таких праць поки що нема. Зібрано вже чимало матеріалів для його біографії, видруковано чимало його листів, єсть окремі біографічні нариси, єсть “огляди” його діяльності, але не настав ще час повної оцінки Куліша, він, мабуть, наступить незабаром, інтерес до Куліша, який завмер за останні роки його життя відстав по його смерті, коли почали видавати його твори і безперечно відступа ще більше, коли здійсниться бажанне Ганна Барвінок і будуть видані усі його твори.

Біографи Куліша і автори “оглядів” його діяльності визнають велику вагу його для України, визнають, що усі свої сили, усю працю він присвятив їй.

Не зважаючи на зміну своїх поглядів, завданне всього його життя залишалось одно: він служив розвоєві рідного слова, розвоєві і піднесенню рідного народу.

Куліш був надзвичайний великий робітник. Усе життя своє він присвятив праці, праці без перестанку, без перепочинку, праці, перенятої любов'ю до рідного краю. Ніщо не спиняло його: ні напади з боку преси, однодумців, ні дрібниці життя, ні пожежа, що знищила його розкішну бібліотеку, ні матеріальні бідування, ні, навіть те, що ще за життя його було забуто, ні брак можності видавати свої твори, він працював все життя, і в однім з листів казав: “Некогда жить на свете”.

Не 64 році життя він почав перекладати Шекспіра, на 76 році почав наново перекладати Біблію, після того, як пожар знищив попередній.

Він знав мови - українську, російську, польську, старослов'янську, німецьку, італійську, аглицьку, латинську, але коли почав перекладати Біблію, то вивчив ще і староевропейську.

Він уявляв собою людину своєрідну, яскраву, історичну фігуру. Треба ще додати, що він був людиною доброю, сердечною, він любив дітей, і діти невітно ридали, коли він помер.

Смерть його виявила: наскільки любили його селяне, його сусіди, і тепер до могили його, що у Мотронівці, в відомі дні, як 2 лютого, 27 липня, 2-го серпня [29], ідуть селяне і несуть квіти. Чимало теплих віршів, щирих сліз викликала смерть Куліша, якого і досі не забувають ті, що близько стояли до нього за життя. Завдяки Ганні Бервінок, його дружині, я маю чимало згадок про нього простих людей, простих селянських

віршів, присвячених його пам'яті.

Наведу деякі уривки:

“Туга Федорки Дворниченко, вигодованки і вихованки П.О.Куліша, кухарчиної дочки -сироти над могилою 1907 р. 2-го лютого.

Коли не йду, твоєї могилоньки не обмину, хрещатим барвінком обстелю. Як здумаю, як я коло Вас росла, кохалася, походжала з Вами по садочку, “як бджілочка по медочку”. Як Ви, було, пишете на одному столі, а бариня на другому столі пишуть, а я коло Вас сиджу да шию, або читаю, або картинки розглядаю. Э! минулося....

Ви, було, якщо скажете, так довго те слово в голові носила. Ой, Ви ж було, як заговорите, то так, як у дзвін зазвоните. Слово Ваше залунає всюди і не забувається, другий же мов по воді пише... Ми тепер посиротіли і нікого такого й нечуваємо.

Ой умер, умер Український Батько, а мій найрідніший... склепилися його карі оченьки, ще й устонька його насипали сирії землиці, на рученьки твої, і покинув же ти своє дружиноньку, мою матінку, як сизую голубоньку й приложив же ти їй до серденька печаль великую... хоч і говорить, та не те думає, хоч і сміється, а все таки... коло серденька, як гадюка в'ється. Як не ховається од людей, а не сховається. По лицю видко ровчаки глибокої скорботи, що сльози лилися. Сльози буйнії попробивали, а все таки коло серденька, як гадина в'ється.

Ой упустили ми голубоника, та вже й не піймаєш, хоч піймаєм не піймаєм, а вже й не такого, проложив же ти до серденька печаль великую, та вже ж наш Батенько, а мій найрідніший, стежечки твої доріженьки пилом попріпадали, терном позаростали, червоною калиною та й позависали, та вже не зозуленьки перековали, соловейки перещебетали, тільки ж од тебе, мій найрідніший, вісточки не мали...

Ой, у неділеньку рано-рано, да й ударили в дзвін, ой се ж по тому Українському Батькові, що веселив увесь мир... Ой закотилося ж наше сонечко, да за чорну хмару, ой заплакав - зарідав в один голос мир...

Ой залетів же сизий голубонько, та на чужую стороньку, осталась його дружинонька, як сизая голубонька.

Як у полі край дороги, білая билина, нікому ж її прихилити при лихій годині. Всього-всього їй залишив щедрою рукою. Да не їсться і не п'ється, бо ти в небі зо святими в темні хмари захилився.

Не хліба їй треба і не до хліба, а твоїх солодких речей і твоїх виразних, що мовчки гомонять, карих очей... О, мій, найрідніший!

Що люде попожуряться, да й угамуються, свічечку поставлять, та й душу заспокоять... А ми ж... хіба не ставили і сорокауст наймали - молилися уклінно, нема впину... Мов той вогонь од вітру буйний, що далі свій пламень ще більш і більш розганяє - жевріє, так і в нас, у серці негасиме полум'я б'є. Де твоя душенька свята, гаряча, прикидлива до всього доброго захилилася?! Не примиримось, не насумуємось.

Федорка Дворниченко.

Щира відозва українців над могилою П.Ол.Куліша.

“Над нашою Вкраїною
Тучи розразилися,
То ж нашими слізеньками
Лани затопилися.

Устань, устань, рідний Батьку,
З високого неба
На пораду, на одраду,
Що нам робить треба

Постерегли ми нескоро
що посиротіли,
У темряві зупинились,
Бо світло затмилось.

Твоє раннє вставаннячко
Як сонце в нас сяє
І брак у нас, кого нема,
Вся Вкраїна знає.

Куди підем, хто порадить
Синів України
В Кулішівку на могилу
Плакать до загину.

Батьку, Батьку, ти встав рано,
А ми довго спали,
Та молилися за нас Богу,
Подавай нам снаги.

Покинув нас, милий Батьку,
Дороги шукати
Тернистої, колючої
Дибоньки ступати.

Спали б, може, ми і досі
Сини України
Да твоєї ліри -струни
Вже й нас розбудили

Покинув ти нас, милий Батьку,
Ми тобі плачем
За дрібними слізеньками
Дороги не бачим.

Не стало в нас тепер Батька
Куліша самого
Не буде вже в нас ніколи
Вірного такого”

Швець”.

При лихих обставинах розпочалася праця Куліша. Він згадує їх у “Досвітках” [16], де висловив свою тугу з powodu минулого і тодішнього життя України:

“Удосвіта вставав я, - каже Куліш,
Темно ще на дворі...
Де-не-де по хатах ясне світло сяє,
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
“Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?”

І тоді виникає надія, надія на кращу будучину, заклик до неї:

“Ой скоро світ буде,
Прокинуться люде,
У всяке віконце
Засіяє сонце”

і далі закликає:

“Прокиньтесь, вставайте
Старії і малії”! [31].

Докоряють, і може справедливо, Кулішеві за ті зміни його поглядів, які справді одразу можуть вразити кожного: з одного боку, гарячий апостол українського відродження, з другого - ренегат, бо так взивали його якийсь час, крило-мефодіївець, однодумець Шевченка і Костомарова, і їх приятель, і чернитель пам'яті своїх великих друзів; поет козацької тої старовини - пристрасний ворог тої козаччини, котрий здужив і свої сили, і здібності першорядного історика і публіциста, щоб очернити, зганьбити козацьке "варварство" - так пише "Рада" [32] з поводу 11-х роковин смерті Куліша, згадують різні погляди на його діяльність.

Огоновський [33] титулює Куліша "патріатхом нашої словесності". Не так давно Б[огдан] Маркович [34], син Марка Вовчка, подаючи у Петер[бурзькій] Укр[аїнській] Громаді реферат про свою матір, наіменував Куліша "ренегатом". Де ж правда? Чим більше ми маємо дослідів, присвячених Кулішеві; тим більше ми мусимо згодитися з "Радою", то заслуги Куліша давно вже покрили його хиби і помилки, що тим більшою повагою ми повинні перенятися до особи "патріарха нашої словесності". Маковей у своїй праці "Панько Омелькович Куліш. Огляд його діяльності" (ЛНВ [35], 1900р.), характеризуючи напрям діяльності Куліша, говорить: "Куліш у першій добі своєї діяльності був романтиком-українофілом: українофілство складається з любові до рідної мови, історії і етнографії, особливо до історії козаків, котрих він уважав представниками українського народу у минувшині, але це не сягало так далеко, щоб було цілковито противне зіллянню України з Росією, Кулішеві шло, головню, про збереження української старосвіччини, збереження України, що у спільному життю з Московщиною може і повинна мати своє особливе лице.

Під впливом змішаних обставин у Р[осії] і власних студій, його українофілство набирає більше змісту і стає явно національним українством; його робота становить його на чолі українського руху."

В іншому листі д[обродій] Маковей говорить: "57 літ працював Куліш і працював для України з вірою в її будучину" і заповів своїм наслідникам "любов до України і працю для неї в ім'я загальної культури, в яку український народ з своїми прикметами може внести багато такого добра, якої не можуть подати інші народи".

Сьому не заперечують, на думку дослідувачів діяльності Куліша, ті зміни у його поглядах, які спостерігали ми раніше. Правда, з початку своєї діяльності він прославляв козаків, але і тоді ідеалом його був Голка (поема "Великі проводи") [36], який вороже відносився до усякого насильства, повставав проти руйнуючих заходів народної маси, яка не зрозуміла його і вбила, бо зрозуміти його, на думку Куліша, мали змогу тільки "Не спаніли, не схлопіли Діти України". Ще року 1857 він, в деяких місцях "Записки о Южной Руси" і у "Чорній Раді" - висловлюється без симпатії до запорожців і гайдамаків, через їх грубу силу, він бачив порятунок тільки у "культурності".

Він був тоді щирим демократом і гаряче повставав проти панства, боронив інтереси сільського простого люду, хоч про козацтво ще в "Основах" говорив так: "козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді і

колючим бадиллям серед нашого дикого степу”.

Дід впливом цілої низки умов він в “Історії возз’єднання Руси” доходив вже до того, що зве козаків розбійниками і грабіжниками. Разом з тим, він в своїй любові до “культури” висловлює думки, що польські пани були культурниками і, борячись з козаками, обороняли культурні справи.

Нема чого і казати, оскільки тут було помилок з боку Куліша.

У відносинах своїх до Росії Куліш ще в “Чорній Раді” бажав довести “моральну потребу” з’єднання в одній державі південного руського племені з північним” і сю думку він провадив і далі.

Правда, в сьому напрямі були у Куліша і вагання: так в “Повесте об укр[аїнском] народі” 1846 р[оку] він ставив питання, чи справді доконче потрібна була злука України з Росією? І на перше, і на друге питання, себто і за злуку, і проти, він знаходив спільні відповіді і тому вагався. Однотумці Куліша і сам вже у 1840-х роках були прихильниками Федерації слов’ян, але наведені вгорі думки його не суперечили сьому: у “Хуторній поезії”, каже, що Федерацію він мислив “під протекцією рос[ійського] імператора”.

Куліш признавав висшість рос[ійської] держави, сам любив рос[ійську] мову і писав нею, та проте ніколи не забував своєї задачі, як Українця. Він хотів у межах Рос[ії] бачити український народ, про котрого був пересвідчений, і ще він, навіть в інтересах самої Р[осії], повинен задержати і розвинути свої прикмети. Тому він і “Історії возсоединения Руси” доводив, що злука України з Росією цілком національна, потрібна і законна.

Закон 1876 року про заборону укр[аїнської] мови обурих Куліша і се трохи вплинуло на наведені угорі його почитання.

Розчарування і щодо Росії, і щодо Поляків (побут його у Львові 1884 році) у останні роки його життя примусили його “шукати у Турчина одради”, що і виявилось у згаданих уже його творах.

З поводу сього д[обродій] Маковей робить слушну увагу, що у Кулішу повторилася у мініатюрі уся трагічна історія козаччини, яка теж, шукаючи усюди порятунку, звертала свої очі і на Москву, і на Польщу, і на Туреччину.

Д[обродій] Пулюй в своїх “Нових і перемінних звіздах” [37], присвячених їм Кулішеві, переказує такі його думки: “для русько-українського народу, коли не хоче бути рабом др[угих] культурних народів, має бути ідеалом не груба сила і кулак, а освіта і лагода”, “сього не досягне ні гайдамаччина, ні козаччина, ні те нікчемне українське панство, що гоняючи за гонорами, відцуралось свого народу, і, дбаючи тільки про легку наживу, ще й тепер лакействує на услугах москалям і полякам. Апостолів культури дасть не кровожадна, а благородна, хоч вбога, але освічена інтелігенція, якої поки що на Русі - Україні мало, [нерозб.], проповідуючи правду і науку.

Закінчимо словами, якими закінчує свій “Огляд” д[обродій] Маковей: “Про Куліша скажуть колись те, що він сказав про Гоголя: “Не говоріть мені сього, що Гоголь наче з пантелику збився. Збився він з пантелику од великої муки за гріхи людські, і в його помилках треба бачити помилки усього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро його розумні речі і його безуміє”.

Примітки

1. Максимовича - йдеться про Максимовича Михайла Олександровича (1804-1873) учений-природознавець, історик, філолог і мовознавець.

2. Гребінка - йдеться про Гребінку Євгена Павловича (1812-1848) - українського поета, письменника, видавця альманаху "Ластівка".

3. Ж."Современник" - російський літературний і політичний журнал, що виходив у Петербурзі (1836-1866). Засновник журналу – О.С.Пушкін. У 1838 році "Современник" очолив П.Плетньов.

4. Плетньов - йдеться про Плетньова Петра Александровича (1792-1866), російського критика, поета, громадського діяча, академіка Петербурзької АН. Плетньову Куліш присвятив свою поетичну збірку "Позичена кобза".

6. Юзефович - йдеться про Юзефовича Михайла Володимировича (1802 - 1899), помічника округу, родича В.В.Тарновського (старшого).

6а.Є.Грабовицький - невідома особа.

7. Погідиним - йдеться про Погодіна Михайла Петровича (1800-1875), російського історика, журналіста, публіциста, академіка Петербурзької АН.

8. Білозерським - йдеться про Білозерського Василя Михайловича (1825-1899), видавця, педагога, журналіста, громадського діяча.

9. Макаров - йдеться про Макарова Миколу Яковича (1828-1892), чиновника, журналіста, приятеля родини Кулішів.

10. "Хата" - український альманах, виданий 1860 року в Петербурзі за редакцією П.Куліша. У ньому було вміщено твори Шевченка, Марка Вовчка, Гребінки.

11. "Основа" - перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал у Росії. Виходив щомісяця протягом 1861 - 1862 рр. у Петербурзі.

12. "Мета" - український літературно-політичний, щомісячний журнал, що виходив у Львові протягом 1863 -1865 рр.

13. В.Тарновського - йдеться про Тарновського В.В. (старшого) (1810-1866), укр.поміщика, громадського діяча.

14. Гречулевича - йдеться про Гречулевича Василя (1791-1884), українського церковного діяча й письменника.

15. Васильчиков - йдеться про Васильчикова Іларіона Іларіоновича (1805-1863), київського, подільського і волинського генерал-губернатора, князя. За його розпорядження заарештували Шевченка і привезли в Київ.

16. Галаган - йдеться про Галагана Петра Павловича (1819-1888), українського поміщика, засновника приватного навчального закладу "Колегії Павла Галагана в Києві. Шевченко подарував йому поему "Тризна".

17. Квітки - йдеться про Квітку - Основ'яненка Григорія Федоровича, українського письменника, громадського діяча.

18. Говоротського - невідома особа

19. Каткова - йдеться про Каткова Михайла Никифоровича (1818 -

1887), російського публіциста, журналіста, історика.

20. [Д] Маковей - йдеться про Маковея Осипа Степановича (1867 - 1925) - українського письменника, критика, громадського діяча.

21. Лебединцева - йдеться про Лебединцева Петра Гавриловича (1819-1896), священника, протоієрея, Софіївського собору в Києві.

22. “Правда” - український літературно-науковий і політичний журнал, що виходив у Львові протягом 1867- 1898 рр. Орган народовців.

23. Брати Барвінські - йдеться про Барвінського Володимира Григоровича (1850-1883), українського письменника, критика, редактора журналу “Правда” та газети “Діло”, лідера народознавців та Барвінського Олександра Григоровича (1847-1928) - українського, громадського діяча, філолога, активного народовця.

24. “Хуторна поезія” - друга поетична збірка П.Куліша, що вийшла друком 1882 р. у Львові.

25. Крашанка - йдеться про “Крашанку русинам і полякам на великдень 1882р.”, видану П.Кулішем 1882 року у Львові.

26. Вірш П.Куліша “На чужій чужині”.

27. Пулюй - йдеться про Пулюя Івана Павловича (1845 - 1918), ученого - фізика, теолога, перекладача, громадського діяча, друга подружжя Кулішів.

28. Каманіну - йдеться про Каманіна Івана Михайловича (1858 -1921), історика-архівіста, громадського діяча, видавця творів П.Куліша.

29. 2 люте - день смерті П.Куліша.

27 липня - день народження П.Куліша, 2-ге серпня - день пам'яті П.Куліша.

В ці дні кожного року після смерті П.Куліша Ганна Барвінок запрошувала друзів, прихильників творчості П.Куліша в Мотронівку, на панахиду по П.Кулішу, особливо 27 липня.

30. “Досвітки” - 1-а поетична збірка П.Куліша “Думи і поеми”, що вийшла друком 1862 року в Петербурзі.

31. Вірш “Заспів” із збірки “Досвітки” П.Куліша.

32. “Рада” - газета, що виходила протягом 1906-1914 рр. в Києві на кошти мецената Чикаленка Євгенія Харлампієвича (1861 - 1929).

33. Огоновський - йдеться про Огоновського Омеляна Михайловича (1833 - 1894) - укр.філолога, автора 6-томної “Історії літератури руської”.

34. Б.Маркович - йдеться про Марковича Богдана Опанасовича (1853 -1916), журналіста, перекладача, педагога, кандидата математичних наук, сина письменниці Марко Вовчок та етнографа, громадського діяча Опанаса Васильовича Марковича.

35. ЛНВ - “Літературно-науковий вістник” - щомісячний журнал у Львові, почав виходити з 1898р. під редакцією І.Франка, М.Павлика, М.Грушевського, пізніше – в Києві.

36. “Великі проводи” - поема П.Куліша, надрукована в ж.”Основа” № 1 за 1862 р. в Петербурзі. – С.30-81.

37. “Нові і перемінні звізди” - книга І.Пулюя, що вийшла друком 1905 року у Відні і присвячена подружжю Кулішів.

Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева

Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України НАН України ім. В.Вернадського (ф. 3, спр. 40730-40742 - листи Б.Грінченка (1896-1899 рр.); ф. 3, спр. 36845-36872 - листи М. Дикарева (1892-1899)). Незважаючи на те, що деякі листи Б.Грінченка до М.Дикарева були надруковані [1], ми наводимо всі відомі нам листи обох видатних діячів української культури, зважаючи на їх безперечну історико-культурну цінність, тим більш, що публікація Н.Козар не вільна від деяких археографічних помилок. Окрім того, в публікації з незрозумілих причин випущений лист Б.Грінченка до М.Дикарева від 7 лютого 1896 р., який ми публікуємо, де він уточнює зміст листа, відісланого напередодні. Зміст листів М.Дикарева свідчить про те, що листування між ними тривало постійно, починаючи з початку 1892 року. В них є згадки про листи Б.Грінченка від 26 січня та 25 грудня 1892 р., 20 вересня та 22 жовтня 1894 р., 10 березня 1895 р., а також інші листи, написані восени 1892 та влітку 1895 та ін. Таким чином, в зазначеному архіві відсутня практично перша половина листів Бориса Грінченка до Митрофана Дикарева із січня 1892 р. по січень 1896 р. Характер листування за період з лютого 1896 р. до липня 1899 р. (дати останнього листа М.Дикарева) підтверджує це - кореспонденти надіслали один одному по 14 поштових відправлень. Таке становище простежується і з листами деяких інших відомих дописувачів М.Дикарева, наприклад відомого українського етнографа та антрополога Федора Вовка (нами знайдені й підготовлені до друку перші шість листів Федора Вовка (1894-1896 рр.), хоча в листах М.Дикарева до нього, опублікованих нами [2], згадуються набагато більше листів до М.Дикарева, написаних Ф.Вовком у 1894-1899 рр., і це пояснюється тим, що свого часу архів Митрофана Дикарева, який потрапив після його смерті 1899 р. до НТШ у Львові, був розпорошений і його частини потрапили до різних архівів, і в самому архіві НТШ не залишилось його слідів [3]. Листи Олександра Кониського до М.Дикарева виявились у фонді О.Кониського в архіві Інституту літератури НАН України [4], листи Грінченка до нього - у фонді Б.Грінченка в Інституті рукописів НБУ НАН України тощо. На цьому шляху не обійшлося, мабуть, без втрат частини наукової спадщини Митрофана Дикарева, але пошуки згаданих листів, як і інших матеріалів з його архіву, варто продовжити.

Листування Митрофана Дикарева та Бориса Грінченка започаткувалося з ініціативи першого листом від 7 січня 1892 р., в якому він висловлював шану вже широко відомому своєю літературною та

культурно-громадською діяльністю письменнику і разом з тим засилав йому свою першу значну наукову працю – ”Воронежский этнографический сборник”. На жаль, з причин, зазначених вище, ми не маємо відповіді на цей лист Б.Грінченка, але виходячи зі змісту і характеру подальшого листування, його відгук був схвальний і, поза сумнівом, ще більш заохотив М.Дикарева до фольклорно-етнографічної діяльності. Слід зазначити, що листування, яке розглядається, припадає на найбільш плідний період творчості обох діячів. Якщо життя та діяльність Бориса Грінченка достатньо відомі [5], то постать Митрофана Дикарева як визначного українського фольклориста та етнографа ще є в певній мірі маловідомою [6].

Тематика проблем, які обговорювалися в листах, – широка. На чільному місці серед них – доля української книжки, її розповсюдження в народі. Про це, болюче для кожного українського патріота питання М.Дикарів наголошував на самому початку першого ж листа і ця тема домінує протягом всього листування. Обговорювалися різні аспекти цієї теми: підготовка українських видань до друку, їх друкування, ціноутворення, розповсюдження як в різних верствах населення, так і в різних місцевостях, вплив на пересічного читача тощо. Особливо багато писав про це М.Дикарів в своїх перших чотирьох листах, надісланих з Вороніжа, які за обсягом складають чверть всього листування. Він з боєм зазначав, що “стан цього питання тутечки геть сумний” [7], аналізував різні сторони сучасного книговидання взагалі й, зокрема, порівнював діяльність різних видавців, висловлював думку про номенклатуру книжок для народу, які мають працювати на зміцнення національної самосвідомості українців (“...ми мусимо найсамперед плекати свою національну самосвідомість” [8]). Митрофан Дикарів дуже докладно й емоційно переповідавав про той вплив, який заподіювало читання українських книжок на слухачів із різних соціальних прошарків. Він використовував першу-ліпшу нагоду для читання видатних творів українського письменства (“Кобзар”, “Енеїда” та ін.) серед народу: своїй домогосподарці, візнику, що перевозив його під час фольклорно-етнографічних мандрів, селянам - під час службових відряджень тощо. На постійні запити Б.Грінченка щодо реалізації та розповсюдження його книжок на Кубані М.Дикарів, який активно сприяв цьому, докладно розповідав про справи. Він же організаційно допомагав Б.Грінченку долати цензурні бар’єри.

Стосовно громадсько-політичних поглядів Митрофана Дикарева можна сказати, що він був прибічником поступового, еволюційного шляху у вихованні національної самосвідомості: “До цього часу нашу самосвідомість розвивали легальні речі: театр і література без жодних Ремінгтонів. Це певна стежка, і ми мусимо й надалі держатись її, яко

єдино спасеної. Добродії, несвідомі законів гісторичного поступу, марять вчинити якісь надзвичайні речі. Вони одвертаються од того, що дозволено урядом і пнуться до того, що заборонене. [...] Коли ми станемо на иньшу стежку, ми попсуємо всю справу, і мені здається, що такі часописи, як “Народ” та “Правда”, котрі цькують українця на москалів, білше шкодять справі, ніж дають користи. Тож наш обов’язок скрізь і повсяк час твердить усім і кожному, що наша культурно-просвітна робота мусить бути мирною й легальною, що нашою метою є тільки розвиток національної самосвідомости, що змагання до сепаратизму, коли нема національної самосвідомости в загалу, нічим не може бути, як дитячими мріями” [9]. В той же час він рішуче виступав проти “зросійщення” української культури і висловлювався з цього приводу відверто й образно; “московський шашіль точить народне життя” [10], “якою духовою пищею годує нас москаль” [11] тощо. Щодо себе, то М.Дикарів у листах неодноразово зазначав, що український театр М.Кропивницького, який гастролював у Воронежі, змінив його життя і він вважав Марка Лукича “своїм хрещеним батьком, котрий [...] викликав мене до духового життя” [12].

Мова листів М.Дикарева - особлива. Не маючи навіть середньої освіти, перебуваючи переважно в російськомовному середовищі, він наполегливою самоосвітою і в спілкуванні як з місцевими етнічними українцями, так і з визначними представниками науки і культури, виробив свою особливу українську мову, зазнавши певного впливу галицьких часописів. В листах і наукових працях Митрофан Дикарів намагається максимально передати фонетичні особливості мови фольклорних сюжетів, вважаючи, що це - чудовий науковий матеріал для мовознавців. “Чим білш “безграмотний” рукопись, тим краще для мене”, - писав він Б.Грінченкові в листі від 2 жовтня 1894 р. [13]. Листи Бориса Грінченка, переважно, суто інформативні, без розлогих відступів і пояснень. Іноді вони мають телеграфний стиль, що пояснюється, мабуть, великим навантаженням, насамперед літературною працею.

В листах М.Дикарева розкривається його творча лабораторія. Він належав до вчених, які довго і прискіпливо готують свої наукові праці, постійно вдосконалюючи текст і використовуючи при цьому якомога більше джерел. Завершивши роботу, він засилав її до одного з відомих часописів (“Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Этнографическое обозрение”, “Киевская старина”). Митрофан Дикарів активно постачав свій фольклорно-етнографічний матеріал Борису Грінченкові для його етнографічних збірників, Федору Вовку в Париж для фольклорного видання “Крѣтадіа”, до етнографічних часописів НТШ, О. Кониському відшукував необхідні для його праць книжки. Б.Грінченку, усвідомлюючи його літературний талант, він пропонував

сюжети з життя для його літературних творів, "...бо з мене такий белетрист як батіг с клоччя" [14]. Взагалі, серед кореспондентів М.Дикарева були, окрім згаданих діячів, визначні представники української культури: Михайло Грушевський, Степан Смаль-Стоцький, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Микола Янчук та ін.

Звернемо увагу на одну загадку, яка постала з листування, що розглядається. Загальновідома дата смерті відомого українського письменника-байкаря, мешканця Чернігова, Леоніда Глібова - 29 жовтня (10 листопада) 1893 р. [15]. Проте в листах від 1897-1898 років неодноразово згадується Глібов: "Байки" Глібова теж посилаю з листом од його" (лист Б.Грінченка від 24 вересня 1897 р.) [16], "Глібов пошле вам окремо ("Байки" - В.С.)" (лист Б.Грінченка від 5 грудня 1897 р.) [17], "Передайте йому (Глібову гроші за реалізовані його видання - В.С.)" (лист М.Дикарева від 3 січня 1898 р.) [18], "Глібову гроші віддав" (лист Б.Грінченка від 4 лютого 1898 р.) [19] та ін. Виникає питання: або дата неправильна, або Глібов - не той?

Авторські скорочення розкриваються в квадратних дужках [ ], непрочитані слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, пишуться у ламаних дужках < >. Підпис автора не доповнюється. Авторські дати подаються у тому ж написанні і на тому самому місці, де їх проставлено у листі. Редакторська вказівка на місце і дату написання листа виставляється незалежно від наявності у листі авторської дати над текстом праворуч. Вона подається за новим стилем, курсивом. Якщо дата і місце написання встановлені упорядником, то вони беруться в квадратіві дужки.

Упорядкування та передмова Валерія Старкова. Коментарі Валерія Старкова та Наталії Зіневич.

Примітки

1. "Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом..." / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам'ять століть. - 1999. - № 1. - С. 49-59.

2. Валерій Старков. Митрофан Дикарів - повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф.К.Вовка // Берегиня. - 1999. - Ч. 4. - С. 5-19 (опубліковані перший та останній, 23-й, з відомих листів М.Дикарева до Ф.Вовка). Валерій Старков. "Золоті зерна наукового пізнання" (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка. Перелік основних праць Митрофана Дикарева // Пам'ять століть. - 2000. - № 1. - С. 14-55 (опубліковані всі 23 листи М.Дикарева до Ф.Вовка).

3. Усне повідомлення д.і.н., професора Володимира Потульницького. Знайомлячись з описом фонду НТШ, він не знайшов документів, що стосуються Митрофана Дикарева.

4. Архів Інституту літератури НАН України. - Ф. 77. - № 247-271.

5. Див., наприклад,: 3 останніх десятиліть // Франко І. Зібрання творів. - Т. 41. - К., 1984; Білецький О.І. Борис Грінченко // Письменник і епоха. Збірка статей. - К., 1963 та ін.

6. Зазначимо найголовніші праці, присвячені Митрофану Дикареву, що вийшли друком протягом століття: Кониський О.Я. До життєпису М.О.Дикарева // Літературно-Науковий Вісник. - 1900. - Т. 12. - Ч. 10. - С. 10-29; Ч. 11. - С. 75-91; Франко І. Передмова // Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітології // Збірник Фільологічної секції НТШ. - Т. 6. - Львів, 1903. - С. V-XII; Рулін П. До історії української етнографії (Лист М.О.Дикарева до П.О.Куліша) // Етнографічний вісник. - 1926. - Кн.. 2. - С. 136-139; Перепелицына Л.А. М.А.Дикарев как етнограф // Советская этнография. - 1957. - № 3. - С. 143-148; Валерій Старков. Митрофан Дикарів - повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф.К.Вовка // Берегиня. - 1999. - Ч. 4. - С. 5-19; його ж. "Золоті зерна наукового пізнання" (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка. Перелік основних праць Митрофана Дикарева // Пам'ять століть. - 2000. - № 1. - С. 14-55.

7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України. - Ф. 3. - № 36872. - Арк. 1.

8. Там само. - № 36871. - Арк. 4.

9. Там само. - № 36871. - Арк. 4 зв., 5 зв.

10. Там само. - № 36867. - Арк. 2.

11. Там само. - № 36863. - Арк. 3.

12. Там само. - № 36860. - Арк. 2 зв. Теж саме він більш докладно писав у листі О.Кониському: Кониський О.Я. До життєпису М.О.Дикарева // Літературно-Науковий Вісник. - 1900. - Т. 12. - Ч. 10. - С. 26.

13. Інститут рукописів Національної бібліотеки України. - Ф. 3. - № 36871. - Арк. 2 зв.

14. Там само. - Ф. 3. - № 36869. - Арк. 1 зв.

15. Див., наприклад, Деркач Б.А. Глібов Леонід Іванович // Українська Літературна Енциклопедія. - Т. 1. - К., 1988. - С. 429.

16. Інститут рукописів Національної бібліотеки України. - Ф. 3. - № 40736. - Арк. 1.

17. Там само. - Ф. 3. - № 40735. - Арк. 1.

18. Там само. - Ф. 3. - № 36852. - Арк. 1.

19. Там само. - Ф. 3. - № 40734. - Арк. 1.

Листи

№1

М.Дикарів - Б.Грінченку

Вороніж, 19 січня 1892 р.

Вороніж, Семинарська Гора, д[ім] Полозанцова, кв[артира] Єрмолаєвої.

Р[оку] 1892, січня 7.

Високоповажаний добродію!

Посилаючи Вам залюбки свій твор п[ід] з[аголовком] “Воронежській Етнографическій Сборникъ” [1] я виконую своє давніше бажання посвідчити Вам, шановний Добродію, яко щирому українському діячеві, свою справедливу шану й прихильність. Користуючи с цієї ж нагоди, я хочу де-що в Вас розпитати, а де-що и Вам висловити. У Воронежі збирається невеличка купка українців, що меж иньшим має на ціли розповсюдження українських книжок у народі. Закликаний до цієї купки на пораду, я одповів, що найсамперед треба дізнатись од людей, що мають досвід у цій справі, в яким стані стоїть це питання в иньших кутках України. Що до нашої губерні, то стан цєго питання тутечки геть сумний.

За десять років до цєго один шириий українець в г[ороді] Павловському нашої губерні Иван Омелянович Кобзарев прохав С.И.Гомолинського [2] віддати свої книжки на продаж лубошному видавцеві Губанову, що мав свої одділи не в одному кутку Росії. Сім років Иван Омелянович листувався з Гомолинським і сім років не бачив ніяких наслідків свого листування. Підпослід Иван Омелянович з цією ж прозьбою удався вже до самого Губанова, і через рок побачив у Павловському українські книжки, принесені губановськими коробейниками. Після того Губанов завів книжний склад і в Воронежі, і тут були видання Гомолинського. З Губановського складу українські книжки опинились у вороніжських букинистів і на Товкучому ринку в поодиноких рознощиків. Тутечки купець міг переконатись, яку надміру високу ціну визначає Гомолинський за свої видання. [“]Енеїда[“] Котляревського [3], що Гомолинський продає по 40 коп[іюк], тутечки з треті або четвертих рук з баришем продавалась по 25 коп[іюк], таким же чином Ваше оповідання “Без хліба” я купував у букиниста не по 10, а по 7 коп[іюк] за примірник. Таке зменьшування Губановим визначених цін показує, раз, що ціни справді високі и, друге, те що Губанов у цій справі має більший досвід, ніж Гомолинський. Коли недавно поспитано у складі Губанова, як спродаються українські книжки, прикащик одповів, що дуже погано.

Через те що московські книжки продаються по 1 р[ублю] 20 к[опійок] за сотню, українські не розбіраються навіть за саму низку ціну - 40 коп[іюк] за десяток. С тутешнього складу брали українські книжки й малюнки коробейники с сл[ободи] Олексійовки Бирюченського повіту і носили ці книжки по Вороніжчині й на Кубань. Це була проба, до котрої вони вже більш не звертались. С цієї проби вони пересвідчились, що селянинові потрібні книжки, котрі коштують не звиш 3 коп[іюк], що українські малюнки, на котрих москаль-лубошник глузує с “хахладурака”, зовсім не купуються: “ми, каже хахол-дурак, і без малюнків добре знаймо своє життя”. Таким чином українські книжки більш нейдуть у село через коробейників, а в Вороніжі купуються тільки семинаристами. Таке становище торгівлі українськими книжками спонукає не виповняти брак в складі раз проданих книжок. – На запит, чом не видає українських книжок сам Губанов, у його складі одмовлено, що за такі видання треба дорого платити авторам, і що через це видавцеві не буде ніякої користи. Це одна сторона справи.

Тепер друга. Йе в мене знакомий член Общества распространения грамотности, сидить він на селі, росповсюджуючи книжки московські (перевагом [“]Посредника[“] [4]) й українські. Цей знакомий казав міні, що його українські книжки довго лежали без почину, потім їх потроху почали читати. Я гаразд не пам’ятаю, яка там була причина. С свого ж особистого досвіду я переконавсь, що ніж давати читачеві українські книжки, треба його поперед зацікавити. Найкращим же засобом до цього може правити виразне читання творів батька Тараса [5] та Котляревського. Міні доводилось під час переїзду з одного села в друге зондувати свого візника читанням [“]Енеїди[“]. Попервах байдужий, він раз-у-раз все більш повертався до мене і підпослід спитав: “А де, пане, можна купити таку книжечку?” Вдруге ціла сім’я моїх слухачів реготалась через усю ніч, як я читав [“]Енеїду[“]. І тутечки [“]Енеїда[“] так припала до смаку, що голова сім’ї, дячок, висловивсь: “Та й ни гаспицька ж книжечка! Як же це я й досі не знав, що йе на світі такі гарні книжки”. - Зовсім иньший вплив заподіює [“]Кобзарь[“]. Автор “Росказа про хахлацьку свальбу” Т.К.Луценко [6], поплакавши досить укупі з Гонтою над його забитими синами [7], перестав вважати українську мову мужицькою і, на превелике диво консисторії, написав відповідь архирееві, що од його вимагалась урядом, поуукраїнському.

Я висловив затого все, що знаю про розповсюдження книжок у народі, тепер хотілось би послухати й Вас, Добродію: Ви ближче стоїте до цієї справи, у Вас мусить бути й більший досвід.

Я ж оп’ять не можу не висловити своїх думок проти видавництва народних книжок. Усі українці добре знають, що п[ан] Гомолинський найсамперед і надто надміру пильнує свою власну кешеню. Ця подія мусить усякого українця, що бажає пониження цін на українські книжки, переконати, що час нам залишити п[ана] Гомолинського й обернутись

до московських видавців. Найкращими видавцями нашими могли б бути Губанов и Ситин [8] - перший тим, що через його зручніш розповсюджувати наші видання, а другий тим, що має свою друкарню. Що Ви скажете проти цього, шановний Добродію?

Повік щирий Ваш прихильник М.Дикарев.

№2

М.Дикарів - Б.Трінченку

Вороніж, 23 квітня 1892 р.

Високоповажаний Добродію.

Ласкавий лист Ваш, датований з 26 січня я отримав і залюбки його прочитав. Вибачайте, будьте ласкаві, за моє довге мовчання, причиною котрого була, раз, обов'язкова хлібова робота і, друге, розсилка "Ворон[ежскаго] Етнографич[ескаго] Сборн[ика]" освіченим українцям. І я оп'ять щиро Вам дякую за Ваші цікаві дарунки, котрі мусять займати поважне місце в бібліотеці кожного освіченого українця. С цих дарунків і почну я розмову. Коли в творах відбивається вдача автора, так у Ваших творах вона відбивається надто. По Вашим творах Ви здавались міні чоловіком ініціативи і енергії. Узавши на увагу надто Ваш визначний письменський талант, я ще до листування з Вами вважав Вас людиною, що мусить посунути далеко вперед справу народньої просвіти, і тепер я бачу, що я не помилявся. Ще до листування з вами мав я на меті віддати Вам кілька примірників (напр[иклад] 50) свого твору на Вашу волю з тиею умовою, щоб після спродажі їх отримані гроші були повернуті на видавництво народніх книжок. Один із щирих українців одмовив міні передавати Вам ті примірники через те, що я поклав надто високі заміри, що не можуть бути переведені в дійсність. Ваш лист спонукав мене побалакати ще з одним українцем, що має великий життьовий досвід, і він радить от-що. Осередком українського видавництва з усіма належачими до його справами мусить бути не на Україні, а в Москві, або в Петербурзі. Такому осередкові буде безпечнійш істніти. Потім, на думку того ж українця, годилось би поновити видання Данила Семеновича Каменецького [9], раз, через те, що вони вже пороспродувані, і, друге, через те, що автори тих творів здебільшого люди талановиті. Коли б хто взявся за це підприємство можна було б вихлопотити й право на це видавництво. Перший українець одмовив на те, що сьогочасні обставини зовсім иньші, ніж були в 60-их роках, і що ми вже попередили ті, не відповідаючі сьому часу книжки. Я ж оп'ять одмовляю, що, поклавши собі цілею мати яко мога білше ріжних книжок, ми мусимо прилучити до гурту й книжки Каменецького.

Головнійшу вагу має тутечки питання про те, на яких підвалинах заснувати те видавництво, щоб воно могло не то що істніти, але й розвиватись. Тутечки треба взяти на увагу гісторию попередніх

суспільних справ українських. С тиеї гісторії ми побачимо, що українцям вельми шкодить їх індивідуалістична вдача, що стає джерелом їх байдужности до спільної справи. Тепера ми маємо один духовий осередок український в Росії - [""]Київську Старовину[""] [10]. Здавалось би, що через одно це стан [""]Київської Старовини[""] мусить бути певним і надалі забезпеченим, а на ділі виходе зовсім навпаки. В кінці 1890 р[оку] один з киян повідомив нашого українця з досвідом, що коли справа йтиме так і в 1891 р., як попереду, то [""]Київська Старовина[""] не істнуватиме й одного року. Число передплатників настільке мале, що раз-у-раз доводиться турбуватись за видавництво. В українця з досвідом питались, яка причина такого становища справи і як їй допомогти. Наш українець одмагався загальними виразами, але од його вимагали щирого й докладного слова. Тоді наш українець одповів, що лихо складається з того, що коло справи стоять люди з байдужими відносинами до неї, що в їх нема тиеї любови до України й того ентузіазму, який ми вбачаємо в діячах 60-их років. В тих діячах була національна самосвідомість, та ж самосвідомість відбивалась і в їх творах і передавалась читачам. На думку нашого українця до розвитку національної самосвідомости найбільш можуть причинятися гісторичні твори. Хоч в [""]Основи[""] [11] й давалось значне місце белетристичним творам, але й ті твори шли в одному напрямкові зо всім останнім змістом журналу. В [""]Київській Старовині[""] зовсім ми не бачимо національної самосвідомости авторів, та й белетристика в ній була тим, що зветься: приший кобилі хвіст. Через те саме [""]Київська Старовина[""] мало кого вдовольняє з українців. Нарешті наш українець казав, що ми пристанемо на все, що нарадять кияне для того, щоб підперти видавництво. На тім і скінчилось листування про [""]Київську Старовину[""]. – Не дуже краще стоїть справа в Галиччині й Буковині. Один з галичан казав міні, що в їх щиро прихильних до народньо-просвітної справи діячів набереться ж не більш 10, останні ж поведуться своїми егоїстичними цілями. Теж потвержає й Д[окто]р Степан Смаль-Стоцький [1] листами до мене: “Ви не повірите, скілько ріжної роботи звалилось на мою голову нараз. Ми жиємо в державі, де мусимо самі дбати про наше народне жите і єго розвиток, а що у нас на Буковині дуже ще мало тямущої патріотичної інтелигенції, то буває так, що нараз зверне ся вся робота на одного чоловіка. От і тепер загадали ми нашу газету (“Буковину”) розширити й побільшити, а також видавати єї бодай раз на тиждень [13]. До того треба кавції 2000 зр[инських] [14]; нім ми то зібрали - бо зрештою ми бідні люди, а ті що мають, то їм не до того - пройшло багато часу; нарешті вийшло 1-ше число, а багато коло того роботи, а редактора годі утримати - мусимо все сами складковою роботою робити ... Хотів я було через “”Руску школу”” [15] дати для рускої науки пристановище і створити для неї якийсь осередок, та годі: нема настілько ще сил, та й нема грошей. Щось загадує тов[ариство] ім[ені] Шевченка у Львові видавати “”Записки””,

та здається, що й се не удасться”.

Треба мати на увазі ще й ті шкодливі речі, що зовсім не залежать од щирости, чи байдужности тих чи иньших діячів до справи. Хто не зна, яким щирим був П. Куліш [16] до української ідеї в 60-их роках, але й він, узявши од своїх племінників Білозерських [17] щось багато грошей на видавництво українських книжок, гроші заховав у власну кешеню і ніяких книжок не видавав. А ось ще зразок відносин до спільної справи. Незабаром після Тарасової смерти в Петербурзі зібралась “Громада” [18], що меж иньшим мала на меті скласти бібліотеку з книжок, дотикаючих Україну. Коли раз-у-раз бібліотека збільшувалась, ніхто з членів “Громади” не хотів держати її в себе: треба було пороздавати книжки скільком членам по частині. Нарешті нараджено було передати книжки в Київ якій-небудь суспільній інституції. Тут з’явився якийсь Щербак [19], котрий брався перевезти книжки у Київ. Йому справді дано частину книжок, але він перевізши їх до Київа, створив там власну комерчеську книгарню. Ми не можемо бути забезпеченими, щоб те ж не повторилось вдруге й третє і саме через те, що справа наша, яко не санкціонована урядом по всяк час буде білш-менш непевною. Я не кажу, щоб усі перелічені мною перешкоди вимагали нас сидіти згорнувши руки, я кажу тільки, що при організації треба взяти на увагу всі помилки наших попередників, щоб не наробить жалю.

Тепера обернімося до другого боку справи. Українофілам 60-70-их років не пощастило меж иньшим і через те, що разом з розвитком українофільського напрямку у москалів розвивались “нігілістичні” та “соціалістичні” ідеї, що викликали ріжні урядові репресалиї, апогеєм котрих була шибениця. Раз-у-раз уряд видавав прилюдні і таємні постанови та циркуляри, котрі йшли до однієї мети – гноблення людської індивідуальности, в якій би вона формі ни виявлялась. Хахли й тут удавали з себе тих славних бідолах, у котрих чуби болять під час панської бійки. Цей гісторичний урок вимагає, щоб усякий щирий українець бажаючий добра Україні якомога далі держався од усякої політики. Усякі політичні заходи тільки тоді мали б силу і вагу, коли б наш народ мав свою національню самосвідомість, і поки не буде тиеї самосвідомости у загалу, усякі політичні заходи будуть кумедними дитячими мріяма. Нам однаково, чи ми будемо “під турком жити”, чи під москалем, чи під цезарцем, ми мусимо найсамперед плекати свою національню самосвідомість, а це можно робити й без політичних заходів, а надто нелегальних. Усю оцю передмову про національню самосвідомість хилив я от до чого. Кожен освічений українець добре знає, що український театр і галицькі часописи далеко посунули нас наперед. Національня самосвідомість прокидається раз-у-раз все білше, ми переживаємо той час, що Ви, Добродію, звете початком кінця. Багато українців хоче додати й свою частину праці на спільну справу. Тільки тут часом звертають на себе увагу події, походячі од людей, що одержали

виховання в соціалістичній школі. Ці люди не можуть представити жадної національної діяльності без нелегальних засобів. Ось і тепер у Москві якийсь український гурт придбав машину Ремінгтона [20], отдруки котрої літографуються в чималому числі примірників і розсилаються по українських містах. Тільки один дурень не зрозуміє, що наслідком такої діяльності мусять бути репресалії проти України піспіль і проти легальної народньо-просвітної діяльності почасти. Через се добродії, що провадять таку діяльність, можуть назватись не патріотами, а зрадниками і ворогами України. До цього часу нашу самосвідомість розвивали легальні речі: театр і література без жодних Ремінгтонів. Це певна стежка, і ми мусимо й надалі держатись її, яко єдино спасеної. Добродії, несвідомі законів гісторичного поступу, марять вчинити якісь надзвичайні речі. Вони одвертаються од того, що дозволено урядом і пнуться до того, що заборонене. Вони не хочуть читати “Батьківщини” [21] з “Буковиною”, а пропагують “Правду” [22] з “Народом” [23]. “Більш нелегального, і тоді уряд зверне увагу на наші права” - це їх девіз. Я тутечки заявляю, що не дадуть “Правда” з “Народом” розуму й щирости тому, в кого їх досі не було, і навпаки – чоловік розумний може розвивати національну самосвідомість і без “Правди” з “Народом”. Я сам почав збирати материяли для українського словника ще тоді, коли нічогісінько не чув не те що про “Правду” з “Народом”, але й про Галиччину з її духовим життям піспіль. Коли ми вже бажаємо читати “Правду” з “Народом”, ми мусимо клопотати, щоб ті часописи тримались такого напрямку, який би не забороняв нам уряд. Україна сього часу має потребу не в політиках, а в людях науки й літератури.

Каже наш свідомий українець, що гісторія причиняється до розвитку нашої самосвідомости, але ж на мою думку та ж гісторія має й свою шкоду. Коли москаль чита свою гісторию, він бачить, що гісторія його славних предків має звязок з сим часом і свідомість цього звязку вдовольняє національне почуття московське. Коли ж почне читати гісторию своїх предків українець, він побаче, що та гісторія немає безпосереднього звязку з сьогочаснім життям. Така сумна свідомість роз’ятряє й без того намучене серце. Тут починається психична робота, у кожного відповідно його освіти, вдачі, темпераменту й иньшим обставинам. Ми з Вами зглядом цього дійшли до думок про потребу народньої освіти, а де-хто пильнує тільки про те, щоб накоїти бешкету, і в своїх змаганнях до цього бешкету покладає свої горожанські обов’язки. Замість того, щоб самим вчиться, такі люди сами пнуться в учителі. Вони бажають, щоб ратунок України походив од їх самих і ні од кого иньшого і доконче зараз. Наслідком такого змагання є якесь надзвичайне ухиляння від легальних засобів і інтенсивне вживання нелегальщини. Така діяльність не далі, як через 3-5 років мусить накликати на Україну нові й гірші урядові репресалії, що переріють

нам і ту вузьку стежку, якою ми досі йшли смілою і твердою стопою.

“Зоря” [24] добре зрозуміла, що ми мусимо вести свою культурну роботу тихо й смирно, не чіпаючи москаля, і власне через те залишити свої перегляди сучасного життя. Коли ми станемо на иньшу стежку, ми попусемо всю справу, і міні здається, що такі часописи, як “Народ” та “Правда”, котрі цькують українця на москалів, білше шкодять справі, ніж дають користи. Тож наш обов’язок скрізь і повсяк час твердить усім і кожному, що наша культурно-просвітна робота мусить бути мирною й легальною, що нашою метою є тільки розвиток національної самосвідомости, що змагання до сепаратизму, коли нема національної самосвідомости в загалу, нічим не може бути, як дитячими мріями.

Нарешті я дам відповіді на ваші питання про той вплив, який заподіюють українські книжки на народ. По українських селах міні доводилось помічати той вплив тільки в 1889 році під час мого місясного мандрування по Бирюченському і Валуйському повітам. Перший випадок. Віз нас двох, мене й учителя москаля, хахол з коловинців [25] (див. стор. 14. [“]Ворон[ежскаго] Етн[ографическаго] Сб[орника”]) од одного хутора до другого. Я, як і попереду, читав [“]Енеїду[“] учителеві, що цікавивсь єю, хахол раз-у-раз все білш обертався до мене, так що нарешті забув і про свою шкапу. Привізши нас куди слід коловинець питається: “А де, пане, можна купити цю книжку?” Я йому поступивсь дослати [“]Енеїду[“] і справді послав з додатком десятку знаних метеликів Каменецького і деяких нових книжок. Прохав читача листуватись зі мною, але відповіді не дістав. Того ж 1889 р[оку] моя мати, що ніколи не чула про українські книжки окрім [“]Кобзаря[“], залюбки слухала [“]Енеїду[“] і коли був у мене і в єї вільний час, сама прохала мене продовжувати читання [“]Енеїди[“]. Матері моїй над 60 років. Раніше років с п’ять до цього я читав їй Тарасового [“]Кобзаря[“], але за давнім часом зовсім забув про заподіяний читанням вплив. Тутечки треба Вам завважити, що я й [“]Кобзаря[“] й [“]Енеїду[“] читаю досить виразно, а це чимало збільшує вплив. Читав я Ваше “Без хліба” [26] своїй неграмотній хозяйці - московці Єрмолаєвій, і вона слухала залюбки. Коли опісля почав читати їй статю свого приятеля Познанського “Проща”, Єрмолаєва ремствувала, що статя написана “пагано”. Тут Єрмолаєва згадала, що Ваше “Без хліба” “написано краще”. Залюбки слухала Єрмолаєва і Ваш “Соняшний Промінь”, і коли №№ “Зорі” запізнювались, Єрмолаєва нетерпляче казала: “Што ш ето ваші дурні-хахли ні шлють газети?” А коли я діставав нове число “Зорі”, Єрмолаєва турбувалась, щоб я не прочитав “Зорю” сам. С такою ж цікавістю слухалась і “Навіжена”. Діставши од Вас книжки, я почав на стипами читати Єрмолаєвій “Серед крижаного моря”, і вона якось неперпляче питалась: “А коли ж Ви будете кінчати читання книжки?”. Тепера я читаю їй [“]Робінзона[“], і вона слуха с тиєю ж цікавістю. Швидка зміна ріжних пригод, що траплялись Робінзоніві, викликала в Єрмолаєвій

регіт. Справа з горшками викликала коментар: “Іш какой умной стал: у атца-матірі нічиво ні делал, а тут стал гаршкі ліпіть”. Був ще такий коментар: “Какой хітрай, і масла виучілісі зобівать”. Письпіль Ермолаєва більш розуміє народні книжки, ніж повісти. Син Ермолаїшни, теж москаль - семинарист, перечитує усі числа “Зорі” і скуповує різні українські книжки. Недавно якось учитель літератури в семінарії піп Базилевич, належачий до байдужних українців, побачивши в одного семинариста [“]Енеїду[“], велів носити її у клас 10 днів, і [“]Енеїда[“] читалась у класі прилюдно. Чув я, що в сл[ободі] Воронцівці Павловського повіту неграмотний хахол с пам’яти декламував [“]Енеїду[“], котру він чув часто в Ростові од одного чорноробочого, мабуть інтелігента. - В Полтавщині одному освіченому українцеві траплялось бачити таку сцену увечері на 1-ий день Різдва [27]. Поки збирається на стіл страва, молодий хазяїн-коваль читає гостям [“]Кобзаря[“]. Гости, слухаючи, усміхаються. Сестра цього коваля неграмотна дівчина могла продекламувати усього [“]Кобзаря[“], котрого вона багато де й не розуміла, але уподобала за музикальність мови. - В одному з сел нашої губерні жінка з сином приїхала до свахи в гости. Туди ж приїхав і мійський свашин кум-швець, зодягнутий по мійському з годинником на ретізьку [28]. Кум своєю говіркою силкувався удавати собою “руського” і якось в розмові зачипив “мужицьку мову”. Жінка, що приїхала у гости, не знесла такої образи й гукнула своєму хлопцеві: “Хведько, запрягай-лишень шкапу - поїдьмо додому за книжкою”. Шкапа запряжена, і жінка їде за шість верстов за книжкою. Через якийсь час книжка кладеться перед “руським” кумом для читання - то була [“]Розмова про небо та землю[“]. Збентежений кум не вчитає книжки, і “бере ніс під себе”. Тоді після приказу матері береть книжку хлопець Хведько і своїм читанням ще більш збентежує “руського” шевця. - В другій торговій слободі бабуся прийшла в гости до своїх родичів-крамарів, котрі почасти глузували з “мужицького” бабусиноного слова: “репаний”. Бажаючи довести, що хахляцька мова не мужицька, бабуся побігла додому і принесла до родичів книжку Опатовича [29]. Розбіраючи книжку, про котру вони й не чули досі, родичі “почервоніли”. - Мене прохав один мій знайомий переказати Вам от-що. “Напишіть йому, що в Вороніжі є затога-дід, полицейський урядовець, штаб-оффіцер, потомствений дворянин, він має двоюродного брата отставного охвицера і другого брата мужика, котрий і досі пораяється коло плуга. Так оцей, напишіть затога-дід, читаючи “Соняшний Промінь” (тіке не згадає, на якій стороні), зазнав глупое ощущение на очах, а цього давно вже не траплялося з ним. Цей же затога-дід радить Вам, Добродію, видати усі Ваші твори в одній книжці. На його думку, таке видання розкупиться скоро.

Приїздив до мене з села після моєї прозьби член московського товариства розповсюдження грамотности. Це попович, що родився й

виріс на українському селі, але по-українському не балака. Один рік він передплачував “Зорю”, але залишив. Він причинявся до закладу шкільної бібліотеки, на котру положив чимало й свого кошту. Після його слів, він стоїть “в курсі” цієї справи. Книжки в бібліотеці перевагом московські, але є небагато й українських. Положивши собі на мету народню просвіту піспіль, мій знайомий не звертав пильної уваги на українські книжки, але добре пам’ятає, що “Без хліба” й “Череп’яні гроші” читались залюбки. Ці книжки без рекомендації якось сам питав один дідок над 60 років. Коли почала своє існування бібліотека, кожен прохав, щоб йому дали саму найкращу книжку, не вказуючи, яку саме. Через який час починалось вже питання книжок по їх назвам. Усяка нова книжка цікавить найсамперед своєю назвою, і через те, напр[иклад], надрукований Посередником [“]L’homme qui rit[“] Віктора Гюґо [30], названий на прізвище, довго не знаходив читачів. Ви краще зробили, визначивши зміст свого Робінзона. На думку мого знайомого кожна нова книжка вимагає рекомендації, інакше вона не читатиметься. Більш од усього читалось книжок гісторичних і божественних і розуміється через те, що ці книжки складають переважну більшість всього надрукованого для народу. Але після рекомендації читаються усі піспіль книжки, і такі навіть наукові, як про важких женщин. На думку українця з досвідом, про котрого я згадував угорі, гісторія буде цікавити нарід тільки доти, поки вона не виходитиме з казкової сфери, а за цією сферою гісторія може вдовольняти вже тільки виготовлених до того читачів. Він же гадає, що літопись Кониського [31], дарма що не має наукової ваги, мусить причинятись до розвитку самосвідомости, бо автор писав цю літопись з ентузіазмом, котрий передає й читачеві.

Мій сільський знайомий має зносини з Чертковим (бо недалеко живе од його), і каже, що Чертков не буде друкувати українських книжок через те власне, що над Посередником і без того висить Дамоклів меч [32].

Справа про придбання найбільшого числа робітників на народньо-просвітну ниву, на мою думку, цілком залежить од придбання для цієї справи грошей. Будуть у нас гроші, будуть і робітники. [“]Київська Старовина[“] не може як слід розвиватись власне через те, що не має грошей. Розуміється нам доведеться збирать ці гроші копійками, але ми мусимо вдовольнятись і цим, поки не пошлеть бог манни з неба. Я ж оп’ять, як і вгорі висловив, на це можу дати 50 примірників свого “Воронежск[аго] Етнограф[ическаго] Сборн[ика]”, і вишлю його, куди Ви призначите. Міні здається, що ці примірники мусять продаватись не книгарями, а самими українцями: таким чином книжки можно скорійше і дорошче продати. В такім разі примірники можна продавати не дешевше як по 1 руб[лю]. Це раз. Тепер друге. Я вже давно почав робити переклади фортепіанних композицій для 7-струнної гитари. Багато я пописав нотної бумаги і нарешті придбав у цій справі добрий досвід. В

своїх компіляціях я змагаюсь досягти дві мети - легкість гри й цілковиту згоду з оригіналом, оскільки та річ можлива після технічних особливостей обібраного мною струменту. Посліднім часом я багато працював над двома першими випусками народних пісень Лисенка [33], і вже маю кілька чисел гожих до друку. Ці переклади я теж можу цілком віддати для збільшення видавничького фонду. Але щоб влаштувати цю справу, треба придбати згоду на це автора і знайти видавця. Тут треба вам завважити, що мого “Этногр[афического] Сборн[ика]” в продажі нігде нема.

Що до події з Луценком, яко з секретарем, то ни міні, ни Вам не дано права оголошувати про це. Для відомости скажу Вам, що Луценко через чотирі роки писав архирееві свою житєпись, у котрій він виявив, що він “шукав правди” і які він прийняв муки за цю “правду” од попів і панів-сіпак. Це дуже цікава й цінна поема з дійсного життя, якої не напише ні один письменник. Розуміється архирееві посланий був другак [34], а оригінал зостався до певних рук, і може коли-небудь буде надрукований хоч в Галиччині. Останні відомости подані мною про вплив українських книжок на народ в цім і попереднім листі Ви можете ужити за для своєї статті, не виявляючи лиш ніяких призвищів.

Ви питаїтесь, чи ни годилось би запротестувати проти образи, заподіяної Марку Вовчкові [35] Оленою Пчілкою [36]. Міні здається, неслід, раз, через те, що й Марко Вовчок і Пантелимон Куліш зможуть сами себе виправити, а друге, от через що. Міні казано, що свого часу Марковичка залицялась до Куліша, вже жонатого. Куліш закохався в її, але на лиху годину нагодився в Петербург москаль Тургенєв [37], що з-під носу Кулішевого вихопив Марковичку й повіз її до Парижу. Кажуть, що Марковичка в'язла й до Куліша й до Тургенєва тілке як до людей знаменитих, серцем же була байдужа до обох. Тургенєву пощастило через те, що він тим часом був знаментійший од Куліша. Бідолаха Куліш при такій лихій годині наваживсь скіньчити своє життя самозабійством. Він навіть написав про це лист, здається комусь з Білозерських. В цьому ж листі, силкуючись виправити свій замір, він поросписував усю свою спадщину. Хвалив у листі свою жінку, яко добру людину, але казав, що він одружився з нею дуже молодим і не по своїй волі, що він не може розлюбити Марковички й після її зради, за котру її не обвиновачує. Цей лист Кулішів я читав сам. Після всього цього нам краще не чіпать Олени Пчілки.

Поздоровляю Вас з пошанованням, яке вчинило Вам Товариство “Просвіта” [38]:

Ви цілком заслужили ту шану. Не вважайте на Ол[ександра] Барвинського [39]: його й в виділові “Просвіти” обібрано тілке на те, щоб він не шкодив “Просвіти” (був і такий гріх за їм). Один галичанин - свідомий суспільних відносин і сам стоячий осторонь од суспільного життя, казав міні, що Ол[ександр] Барвінський в суспільному житті

поводиться власними егоїстичними цілями.

Питавсь я одного з Киян про докладні адреси д[обродіїв] Кониського [40], Ніщенського [41], Левицького [42], Рудченка (Мирного) [43] й Куліша і не дістав ніякої звістки проти цього: чи не можете Ви допомогти міні в цій речі? Я хотів був пошанувати їх засилкою свого твору. Ще раз дякую Вам за дарунки й тепле слово.

Помагай Вам, Боже, на все добре! Бувайте здоровеньки й пишіть. Щиро прихильний до Вас, вельмишановний Добродію,

М.Дикарів

Вороніж, Скорняжний перцеулок], д[ім] Уткина

кв[артира] Ермолаєвої

Квітня 11, р[оку] 1892.

№3

М.Дикарів - Б.Грінченку

[Вороніж], 5 грудня 1892 р.

Високоповажаний Добродію!

Багато часу проминуло після того, як я дістав Ваш останній лист. Проти діячів, що ми зачепили в наших листах, я скажу, що я й сам відношусь до них с приналежною пошаною. Про Куліша Ви кажете: “Ніколи не повірю, щоб він міг покрасти гроші, призначені на народню просвіту”. - Я не вживав у своєму листі виразу: “покрив” та й та особа, що повідала мені про се, ще до Вашого листу казала, що Куліш не така людина, щоб могла красти. Після слів тієї особи, Куліш міг брати гроші од своїх племінників царським робом і разом прилюдно глузував з їх після того: “Дурні мішки, насипані золотом: в їх тільки штиркни шилом і золото посипеться”. Але знов та людина, що оповідає про се, високо цінує Куліша, яко українського діяча-патриота: “Він, каже, пронесе Україну через усі багнища, але ніколи не покине її”. Тут Вам додаю, що все оце оповідає друг Костомарова.

А що Куліш справді не покинув України, в цьому я міг гаразд переконатись з його двох листів, що він їми прошанував мене [44]. У цих листах він каже про “наше національне право” або ще таке: “З Вашого любого листу вбачаю з горем и втіхою боротьбу старорущини з новорущиною по вкраїнах України. Сумую, що й там силкуються вгасити староруського нашого духа, як його вгашено вже скрізь ув аакаючим нашим пансьтві, полупансьтві, купецьтві й ремесьтві, ж веселюсь тим, що нові інтелігенти вертаюцьця манівцем до староруського шляху, до того славного шляху, що проложили були хоробрі Русичі, “рищучи в тропу Трояню” [45].

Місяці липень і серпень перебував я на селі збираючи етнографічні та хвонетичні материяли: привіз з собою цього скарбу аркушів на 10-15 друкованих і маюсь одіслати все в “Записки” тов[ариства] ім. Шевченка.

Тепер я вже більш міг постерегати відносини народу до української книжки. Знов [“]Енеїда[“] припала до смаку слухачам. Кум Андрій, людина років за 50, після читання [“]Енеїди[“] казав: “Ви б оставили у нас у Тишанці оцю книжичку, а ми б читали її та згадували Вас”. Баба Параска з бабою Палажкою веселили всіх. Прохали прислати їм цю книжку. [“]Дві московки[“] так зацікавили моїх слухачів, що недочитану мною частину вони вже дочитували сами. Про [“]Нелюба[“] кум Андрій казав: “А воно ж колись була правда”. Баба Тарасиха, жінка 80 год, що була за панів прачкою і добре зна, що то за річ свободна любов, проти цієї ж книжки вже на другий день після читання робила такий коментар: “А Харитина розумніша од Якова: вона бач зна, де яке слово треба сказати, а де треба перемовчати”. Під час же читання [“]Нелюба[“] Тарасиха не раз повторяла: “Наче як учора все було”, се б то добре схоплені усі подробиці оповідання. [“]Без хліба[“] раніш читалось без мене, і я не міг постерегти жодного впливу. З цікавістю слухались і [“]Приятелі[“]. [“]Серед крижаного моря[“] припала до вподоби одному з учнів учительської семинарії. Одному дідкові читав я з проповідів Гречулевича [46] про Михайлове Чудо, і дід зацікавлений довго робив коментарі, а вони на мій погляд найкращі показники того, що книжка цікава чоловіка. Тут у Вороніжі наш розсильний Іван читає укр[аїнські] книжки. Про Тараса Бульбу М. Лободи [47] їм сказано, що “крута мова”. Баба Палажка у Йвана: “Добра бісова дочка, а куди не поверниця - скрізь б'ють її. Та добра й Параска”. Взагалі ж багато книжок я роздавав на селі по домах “сільській аристократії”, котра залюбки читала ті книжки. Прості, перечувши про мої книжки, де-які сами прохали, а де-які людьми переказували, щоб їм дано українських книжок. До сього часу там і не чули про таке диво, як українська книжка. Познайомив я своїх “аристократів” з “Зорею” та “Буковиною”, але цих речей не втнули борисівські “аристократи” і очевидно не хотіли їх читати. Але “Зоря” здалась на щось инше. Женихаючись коло мене старого, борисівські панянки, щоб догодити мені, становили живі картини з українського життя, користуючись малюнками “Зорі”. - Під час моєї подорожі в Вороніж, мені довелося з сл[ободи] Вейділівки їхати опівночі. Візника хлопець 19 год, всяким робом благав мене переночувати у Вейділівці, але я поїхав. Розуміється хлопець був на мене сердитий. Дорогою ми розбалакалися с хлопцем. Виявилось, що він служив у волости помішником писаря і утік відтіля через те, що під час писання в його голова болить і “туман очі засьтилає”. Нарешті Андрій Суботин (!) (так звали хлопця) похвалився, що він “дуже грамотний” і прохав мене указати йому, де можна придбати “закони”. - А навіщо тобі закони? питаю я. Так як хто мене полає, я зараз на його земському жалобу задам. - С цих законів перейшли ми до укр[аїнських] книжок, котрі Андрій пробував читати: але “ни вчитав”. Далі пішла річ про стан укр[аїнської] літератури. Ще далі я чую питання: А що є такі укр[аїнські]

книжки, що в їх пишуть про правду? - Про яку це правду? - Та там бач все казки пишуть; а то щоб така книжка була, де сказано, що на світі робиця і що треба робить? - Це ти кажеш про наукові книжки? - Еге-ге, про наукові. - Я вдовольнив і се питання. Андрій кілька хвилин мовчав, потім промовив: “От сторія: сьтіко панів ни возив я нічку, все спать хотілось, а сьогодні так весело їхать. Це вже я добре знаю, що сьогодні я поки й доїду ни засну”.

У Харькові якесь Товариство московське почало друковать книжки, зміст котрих позичений з українського] життя. Трапляються книжки і з укр[аїнськими] розмовами дієвих осіб. На обкладі усіх книжок один чепуренький укр[аїнський] малюнок.

Чув я од п[ана] Т. [48], що в його є прислана Вами як дарунок мені книжка. Щиро дякую Вам: кожна Ваша книжка мені цікава. Чи можете Ви часом звістити мене про напис д[обродія] Шкопиченка? [49].

Цілком прихильний і поважаючий Вас
М.Дикарів

18 23/XI 92

Маю на думці коли небудь засадити свого розсильного Йвана, щоб він написав рецензію на всі перечитані їм укр[аїнські] книжки.

№4

М.Дикарів - Б.Грінченку

Вороніж, 19 січня 1893 р.

Вороніж, Нейоловська вул[иця], д[ім] Олексієвої, кв[артира] Єрмолаєвої.

Високоповажаний Добродію!

Лист Ваш датований XII-25/1-6 я дістав. Одержав й і книжку од д[обродія] Т. Велике Вам спасибі за неї.

Почну й я з діда Панька [50]. Про його д[обродій] Перебендя пише: “Наділив і мене Куліш своїм “Дзвоном”. Я його позаторік одіслав до архиву “Просьвіти”, яко психологічний матерьял на біографію автора”. І справді, суто-літературної ваги “Дзвін” за малими виїмками не має. І тут є такі речі, що про їх можна сказати: “ни каденції, ни тенденції”. Таким чином Кулішів “Дзвін” мабуть не скоро задзвоне.

50 примірників своєї книги по поданому Вами напису я посилаю.

Питаєте Ви про нове. Д[обродій]Че-ко мабуть уже оповістив Вас про рішенець редакції Посредника. Мене прошено виготовити до друку “Новий Кобзар” [-] збірку пісень для народу [51]. Неодмінна умова редакції щоб не було національного напрямку, щоб не було пісень патетично-любовних з поцілунками і пригортанням; із солдацьких пісень можуть бути надруковані лиш ті, що в їх говориться про ужаси війни й поступивсь їм дати 150-200 пісень, що будуть скромнішими навіть од

Біблії. Окрім того я маюсь подати Посередникові три казочки з народних уст з імпонуючою моральлю, а саме: 1, Не одмолений гріх. 2, Не в силі бог, а в правді. 3, Іван Вірний. Але мені здається, що покладати велику надію на Черткова [52] не можна. Бо він писав мені в-осени от-що: “не спочуваю змаганнем українохвилів штучно підтримувати існування нарґчія, що в справжнім житті без перестанку і останній часом швидко нівечиться, ассімілюючись з общимъ русскимъ говором. Свідома мета життя спочувана мені, каже він далі, складається з можливо-більшого єднання, а не роз’єднанья і одріжнинья. Через те я спочуваю більш спробам установити одну спільну меже народну мову, ніж утримувати окремі місцеві нарґчія”.

Недавно після моєї прозьби прислав мені племінник оповідання про сільську “аристократію”. Оповідається про учительок-хльорок, що провадять змосковщення і розпуство на селі. Оповідається і про одного парубка-селянина, що завдяки тим же учителькам і сам здав екзамен на вчителі, занехаяв батьківщину, силкувався оженитись на паняньці, але, не досягши мети, ссунувся з глузду. Цей матерьял я зобірав властиво задля Вас. На дозвіллі Ви можете с цього матерьялу утворити цікаву повість. Бракуючі в оповіданні риси домалював би Вам я. Сам я не берусь за цю справу, бо з мене такий белетрист як батіг с клоччя. Знаю добре, що тепер ніколи Вам затіватися с повістями та я й сам ще не використав племінникового писання до цілий глоттології [53]. Але буде ж нарешті і в Вас вільний час для белетристики. Вам тут буде полегкість у тім, що Вам доведеться не творити хвабулу повісти, а брати її зі справжнього життя.

Д[обродій] Перебендя мається зобразити “Україну в цифрах” [54]. Для цієї цілі я посилаю йому десятка з два статистичних книжок проти Вороніжчини.

Щиро поважаючий Вас прихильник
М.Дикарїв

Січня 7, року 1893.

№5

М.Дикарїв - Б.Грінченку

Катеринодар, 30 серпня 1894 р.

Високоповажаний Добродію!

Учора я знов одержав од Павла [55] нові відомости проти борисівського та тишанського громадського житя. По-за <як> ці нові відомости мають звязок з засланими Вам попереду, я через який час, переписавши, зашлю їх Вам. Дві Ваші книжечки я дістав, щиро дякую.

Вибачайте, що так мало пишу, не маю вільного часу.

Щиро прихильний до Вас

Крамар[енко] [56].

18 18/VШ 94.
Катеринодар.

№6
М.Дикарiв - Б.Грiнченку

[Катеринодар], 14 жовтня 1894 р.

Високоповажаний Добродiю!

Вашого листа з 20/IX я дiстав, а ранiш i три метелики. Щиро Вам дякую за них.

На Ваш запит про продаж книжок тут, скажу що тут нема гуртового книгаря, що торгував власне народними книжками. Тутешнi корзинщики беруть цi книжки з Армавіру (циї ж области) вiд Р.Ф.Уманцевої. Опроче добре торгує iнтелiгент цими ж книжками Лук'ян Мартинович Мельникiв [57] у Єйському (сиї ж таки области). Уманцева вистача книжки на весь пiвнiчний Кавказ. Хоч д[обродiю] Мельникову вже й написано вiдцiль про Вашi видання, але й Вам годилось би обернутись самим до його и до Уманцевої. Сам я перегодом зашлю Вам грошi на книжки для своїх кореспондентiв, тепер же стративсь, купивши кiлька примiрникiв "Кобзаря".

Сам я не белетрист, то й не можу, як той казав, клiнцiв поганити, Вам же засилаю двi казки, що пiсля переробки де-якої, можуть бути надрукованi для народу. Тут звертаю Вашу увагу, що назва "Ни в силi Бог, а в правдi" в зв'язку з вiдцiль казки, на мою думку, показує, яка читанка потребується народовi. Менi здається, що можна було б видати цiлу серию казок повчаючого вiдцiль з цiєю назвою.

Що ж до тишанського життя, то менi здається, що воно укупi з засланими материялами повинно показати як московський шашiль точе народне життя, i якi вiдцiль виникают обов'язки для українського iнтелiгента.

З рукописом не поспiшайте. Ви менi звернете тiльки Павлiв автограф, мої ж копiї можете залишити в себе.

Ще в мене до Вас уклинна прозьба. Казав менi якось п[ан] Данило, що хлоп'ята писали Вам якiсь оповiдання, ранiше Вами написанi, з Ваших слiв. Чи не лишились у Вас цi хлоп'ячi автографи? Коли забереглись, то чи ж можна було Вам заслати менi їх пренаймнi до якого часу. Вони менi здались би для визначення мiсцевих говiрок ... В цiм разi чим бiльш "безграмотний" рукопис, тим краще для мене. Добр[одiй] Хв[едiр] Вовк поступивсь заслати менi такий рукопис з Парижу. Рукопис належить до Полтавщини.

З поводу розповсюдження книжок я буду ще писати до дiда Перебендi. Ще раз дякую Вам за книжечки i мiцно стискаю Вашу руку.

М. К[рамар]енко.

18 2/X 94.

№7

М.Дикарiв - Б.Грiнченку

[Катеринодар], 20 жовтня 1894 р.

Черниговъ

Губернская Земская управа

Его Высокоблагородие

Борису Дмитриевичу Гринченку

Вышлите мн'б с наложенным[ъ] платежом[ъ] 1 по 10 экземпляровъ брошур[ъ]:

1. [“]Батько та дочка[“]. 2. [“]Підпал[“]. 3. [“]Робiнзон[“]. Если имѣтся “Дiд Євмен”, то i этой брошюры 10 экземпляров[ъ] [58].

М.Крамар[енко].

18 8/Х 94.

№8

М.Дикарiв - Б.Грiнченку

[Катеринодар, початок березня 1895 р.]

Високоповажний Добродiю!

Оце Вам одповiдь на Ваш лист з 1894. X.22. Правду Ви казали якось, що ми з Вами дуже оригiнально листуємось; але я сподiваюсь, що Ви не будете мене обвинувачувати, коли дiзнаєте, що й менi часом, як i Вам, нiколи й носа висякати.

До Рiздва я працював коло лiнгвiстики, бо сором менi, що не даю нiчого. Спершу узяв дуже скромне питання, пiдрiзування язика дiтям i його причини; а далi так загруз в лiнгвистичних нетрях, що й досi не вилiзу. Бажання дати що-небудь Галиччинi до роковин Батькових [59] заставило мене дати хоч що-небудь до речiнця [60]; почав я працювати коло Рiздвяних святков в ст. Павлiвцi Єйського оддiлу, та й тут не вистиг. Але чи так, чи сяк остання статя затого виготовлена, i скоро зашлеться, куди треба. Пiсля того приготую до друку духовнi вiршi, апокрифи та “молитви” (замовляння), а тодi знов за лiнгвiстику приймусь. Праця моя буде мати бiлш характер рецензiї на працю Бодуена-де-Куртене [61]: “Proba teorji alternacyj fonetycznysh”. Тут би менi стали в великiй пригодi автографи, що про них Ви прохали нагадати Вам. - Недавно прислано менi з Воронiжчини двома моїми кореспондентами по етногр[афичнiй] тетрадьцi. Особливе цiкаві оповiдання космогонiчного змiсту i про боротьбу доброго початку з лихим, як починався свiт. - До речi, повiдомте, будте ласкаві, в якiм станi справа з друкуванням етнографичноi збiрки, що про неї писали Ви; за для кого вона призначається, чи для вчених, чи для народу. Питаю це тим, що я не знаю куди притулити свої вiдомости з голодного та холерного часу, бо бiльшiсть їх належить до Воронiжчини, а в Воронiжi їх не надрукують,

бо вони затого всі писані місцевою укр[аїнською] говіркою. До того є відомости про царя з натяком, наче б то небіжчика-царя, що роздавав хліб, лічено анцихристом. Оповідается й про земських начальників, яко апостолів анцихриста, котрий і сам буде з земських начальників, про замір митрополита отруїти царя, і т.и. Цікаво знати через яку цензуру переходять Ваші земські видання, і чи дуже вона строга.

Питали Ви мене, що я переклав з французького. Це мовляв, останнє слово науки в верстві антропофоніки [62]: Paul Passy, “Etude sur les changements phonetiques et leurs caracteres generaux”.

З Острога волинського д[обродій] Малинка [63] обіцяв заслати мені відомости після моєї програми. Досі я не був з ним знайомий, а заслав йому програму свою, яко етнографові через д[обродія] Янчука [64].

Останнім часом на Україні лунають оповідання з поводу мандрівки мишей. Оповідують про “мишачого бога”, чи “мишачого царя”, що жене кудись гурти мишей та пацюків. Чи не подекують чого такого і у Вас?

Святкували ми роковини Т.Г.Шевченка в “військовому собранію”, зібралось чоловіка з 200. Як це вперве тут таке діво, то воно було б і гаразд, та один військовий старшина К[апунь]ко, “щирий черноморець” почав читати власні оповідання а la Раєвський [65] і tutti quanti [66]. І це чоловік, що перейшов науку в академії генерального штаба. Після первого ж оповідання я втік.

Пішіть, що поробляєте. Засилаю Вам копію з власноручного портрету Т[араса] Григоровича], подарованного їм в Сімбірську р[оку] 1858.ІІІ.3 управл[яющому] акцизними зборами Ареспу Хведоровичу Білокриченкові. Копія що знято вперше, можна діставати від фотографа з наложеною платнею. Зашліть мені ще по 10 примірників Ваших видань, окрім [“Діда Євмена[“]. Він у мене є від автора.

Після запросин до праці коло словаря д[обродій] Лисенко писав мені двічі, але проти словаря ні же, ні пів-же. Помагай Вам Боже, на все добре. Міцно стискаю й я Вашу руку.

Ваш М.Д.

№9

М.Дикарив - Б.Грінченку

[Катеринодар, середина березня 1895 р.]

Високоповажаний Добродію!

Засилаючи вам рукописи, я радію, что, хоч і не скоро, а виконав свій обовязок проти Вас. Та воно вийшло й краще, що я не поспішавсь, бо поки рукопис про учительок лежав, тим часом поспівали нові відомости, що можуть служити добрим матеріялом белетристові. Я не знаю, по якому планові Ви будете користуватись з мого матеріялу, то може чого й не вистачив Вам.

Кажу так тим, що в мене велика сила матеріялу про сусідські і

сімейні відносини борисівців.

До того я й досі слабую на очі.

Будте ласкаві, подайте мені звістки, що Ви маєте зробити з мого матеріялу. Коли він піде в діло, не відмовте заслати мені 3-5 примірників Вашого твору.

Щиро прихильний до Вас

М.Крамарен[ко]

Р.8. Іванові Спілці [67] я теж заслав матеріял для оповідання. Рукопис Павла зверніть мені, коли минеться в йому потреба: він мені потрібний, яко лексичний матеріял.

Свого часу я заслав Вам етнографичню програму.

№10

М.Дикарїв - Б.Грінченку

[Катеринодар], 11 квітня 1895 р.

Високоповажаний Добродію!

Вашого листа з III.10(22) я одібрів. За фотографію складаю Вам щиру подяку. Засилю і Вам дві своїх карточки, зняті в 8.III.1889 і 26.II.1894.

Коли б Ви згодились, я б Вам заслав за-для другого Вашого випуску етнографичного всю свою збірку пісень. Їх набереться над 200 номерів. До того мені хотілось би сюди ж втулити і духовні вірші, що з них де-які вже друковані у Чубинського в т[омі] III, 21,26 и 27 і т[омі] I, 164-181 [68], а також у Шейна в Зап[исках] Имп[ераторскаго] Русск[аго] Геогр[афическаго] Общ[ества], т[ом] V, 684-693 [69]. Моя збірка видає з себе переклад з українського на російське, тим то в ній в багатьох місцях постерегається брак рифмів. Друковати розуміється треба вірші без ніякої одміни. Де-які з цих віршів стали зовсім народними, напр[иклад]: “А кто-кто Николая любить”, “Нова радість стала” (в збірці Коцюбинського № 123 [70]) и т.д. До пісень я можу додати коротеньку передмову. Нових видань, що друкуете зашліть по 10 примірників.

Тут прохали мене поспитати Вас, чи не давали б Ви на комісію своїх книжок у книгарню, що має завести тутешнє доброчинне товариство за поміччу “Посредника”. Сам “Посредник” дає кредит товариству на 100 карб[ованців] за особистою одвічальністю редактора “Куб[анскихъ] Обл[астныхъ] Вѣдом[остей]” Скидана. Товариство існує 30 літ і стоїть на твердім ґрунті. Про “Посредник” пишуть з Москви, що їм орудують: Чертков, Бирюков, Горбунов-Посадов; голова ж в сьому Лев Толстой [71]. Торговлю книжками тепер вони хочуть постановити “на комерческу ногу”, бо с поміччу тих людей, котрі “спочувають справі, так мовити, платонично”, вони досі нічого не зробили. Своїм комісіонерам, “Посредник” дозволяє торгувати всякими книжками “корисного і морального змісту”.

Був у нас замір з powodu роковин Т.Г.Шевченка завести книжну

торговлю чи на комерчеський штиб, чи инакше, але за цю справу взявся Аким Бидай і попсував її; замісто книжок ми повинні вистачати гроші за вечерю тих паній і панянок, що навзаводи нагрожали нахабного Капунька оплесками за його безглузді і язівські дикі оповідання а ла Раєвський, Лучицький [72] і tutti quanti.

Тепер же, коли по тим примірникам, що Ви заслали мені, катеринодарці познаємились з Вашими виданнями, мені кажуть, що цих примірників мало. Таким чином припадає нам починати знову с того, с чого раніш треба було, бо окрім Шевченка та Квітки [73] тут нічого не можна дістати по книгарнях.

Будте ласкаві, подайте мені відомости, які з Ваших попередніх творів, де і за яку ціну можна придбати.

Ще забув я Вас поспитати, чи будете Ви друкувати ті з московських пісень, що присвоєні нашим людом і напів перероблені на український кшталт. Зразки їх Ви можете бачити в моім “Ворон[ежскомъ] Этногр[афическомъ] Сборн[ике], стор[інки] 302-304. Треба Вам завважати, що такі пісні розповсюжені скрізь по Україні: тут я чув пісню: “Ни на што я ни вдаряла, як на енттой жовтой дом”, що вистачена мені з острогожського повіту; там же записана пісня про Мальвину, видану заміж за недвигу-старика, а сам я записав її в валуйськiм повіті. Багато лунає по Україні і остроменицьких московських пісень, напр[иклад] про якогось славного втікача Ланцова. Записуючи такі пісьні, я маю на меті показати, якою духовою пищею коштує нас москаль, і яка московська пища припадає до смаку нашому народові.

Розуміється, такі пісьні не можуть подобатись тому “щирому українцеві”, котрий лічить, що ми з морального боку краще над всіх у світі, і що нам далі нікуди йти; але для чоловіка, що слуге культурно-просвітній справі, ці гидкі пісьні будуть служити показчиком, з якого боку треба “зачепити руку”.

Бувайте здоровенькі!

Почуваю себе поки на силах.

Міцно стискаю вашу руку.

По вік щирий до Вас.

М.Дикарiв

18 30/III 95

№11

М.Дикарiв - Б.Грінченку

[Катеринодар], 27 серпня 1895 р.

Р[оку] 1895. серпня 15

Високоповажаний Добродію!

Я справді провинивсь перед Вами, довго не відповідаючи на Ваш лист. Через увесь цей час я потів над двома працями, котрі й досі не викінчив, а саме: 1, з укр[аїнської] нар[одньої] ботаніки, 2, про Миколу-угодника, яко “великого Бога”. Над обома працями припадає ще багато

ззнати мороки. Зараз я тільки збираю до купи потрібний матеріал, а потім почну його групувати.

Вашу фотографічну карточку я отримав і складаю Вам щиро подяку.

Книгарні, що про неї писав я раніш, ще й досі нема та й нема надій щоб скоро вона була заведена.

Надзвичайна літня спека та пропасниця так виснажили мене, що я ніяк не можу присилити до якої небудь головної роботи, окрім механічної виборки матеріалів. Через те в мене цілий оберем листів, який сподівається черги.

Ваш рукопис “Згадка про дитячі літа” разом з цим звертаю Вам під заказною опаскою.

Ваші “Живі струни” нагадали мені потребу видати для народу повнішу збірку народних пісень виховуючого змісту: для цього багатий матеріал дають збірники Чубинського і Антоновича з Драгомановим [74]. Здається я писав Вам, що я “Посередникові” виготовив таку збірку, але де вона замарчилась - не відомо. Усі наші народні збірники пісень за для народу мають на меті дати матеріал, потрібний для співу, а через те прекрасні думи та баллади застаються зовсім невідомими читачеві. Горе, що нема часу зайвого, а то б я виготовив Вам такий збірник, користуючись із свого рукописного скарбу.

Бувайте здоровенькі.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарив.

№12

М.Дикарив - Б.Грінченку

[Катеринодар], 8 листопада 1895 р.

18 27/X 95

Дорогий Добродію.

Етнографічний Збірник [75] я вже давно дістав і вже користувався їм для своїх робіт. Сердечне Вам спасибі. Ви якось писали, що земство дасть спілникам в вистачанні матеріалів потрібне число примірників. Я вистачив таку дрібницю, що не став би Вам про се і нагадувати. Але треба пошанувати автора вистачених мною казок Павла. Коли у Вас знайдеться зайвий екземпляр, будьте ласкаві, зашліть йому з написом: Обоянь Курської губ[ернії,] почтальонові Павлу Константиновичу Тарасевському.

Я роблю і роблю, мовляв, аж кура йде. Пишу велику статтю “Великий Бог Микола”, або краще сказати переробляю її наново. На цих днях написав прихватком до “Записок ...” [76] коротко “Де-що про вербу, яко символ в укр[аїнській] пісні” [77].

Олександр Якович [Кониський] тепер курується в Алушті (дача Ге). Подав сумну вістку, що й Грушівський хворий; у вересні була

пропасниця, а тепер їде до Дрездену курувати нерви. Річ пагана: ці нерви доводять до божевілля.

Якось тут у нас шла балачка про Ваші видання: подано одним з толстовців, що найбільш і охатнійш читається в Геленджику Чорноморського округу Ваш “Робінзон”. Мені здається, що можна б переробити з науковими відомостями для народу Бічер-Стоу “Халупа дядька Хоми”⁷⁸. Розуміється це міг би краще виконати той, хто писав оригінальні белитристичні твори. Бо інакше може бути то, що сталось с “Тарасом Бульбою” “перелицьов[ан]им” Лободою.

От і про нашого приятеля Гордієнка [79] кажуть, що важко його читати, це я йому й сам казав. Горе, що йому зовсім не припадає поводитись з нашим народом.

З моєї легкої руки в тутешній безплатній попівській читальні охота до читання укр[аїнської] книжки все збільшується. Є такі читачі, що питають тільки укр[аїнські] книжки. Та горе наше, що вибір дуже малий.

Проти торгівлі книжками, справа стоїть погано. Доброчинне товариство і досі не завело читальні і книгарні, і нема надії, що б скоро це сталось. Таким чином коли б узяти на себе комісіонерство з продажі Ваших книжок, то припало б віддавати їх не в одно місце, а в кілька місць, пренаймні три. Тут буде багато мороки, а час, борони Боже, як дорогий. Але чи так чи сяк, коли Ви б захотіли мати тут комісіонерство, я не одмовлюсь від цього. Я стараюсь розповсюжувати Ваші видання за поміччю часописи.

Вийшов т[ом] I “Етногр[афичного] Збірника”, вид[аного] Товариством ім. [Шевченка]. Там я надруковав “Різдвяні святки в ст[аниці] Павлівській” [80]. Получу оддруки - зашлю і Вам. Міцно стискаю Вашу руку.

М.Дикарїв.

№13

М.Дикарїв - Б.Грінченку

[Катеринодар], 24 грудня 1895 р.

Р[оку] 1895, грудня 12

Високоповажаний Добродію.

Примірники “Етн[ографических] матер[іаловъ]” дістав: велике Вам спасибі.

Про Миколу пишу-пишу і кінця не бачу сьому писанню. Річ в тім, що найцікавіший матеріал тут дають колядки, з поводу котрих припадає сперечатись з Потєбнею [81] і Веселовським [82], а задля цього припадає установити наперед деякі тези на язичеськім ґрунті. Бо вони студіювали колядку епизодично, з погляду модної “теорії позичання” [83], од котрої укр[аїнській] науці ни холодно, ни тепло, бо власне укр[аїнський] матеріал лежить облогом, не перестудійований як одно ціле. Зараз я установляю, що через усю укр[аїнську] словесність виразно

переходе стала і однообразна система символів, котру не постерегли ні Потебня з Сумцовим [84], ні Веселовський. Далі підуть студії язичеських колядчаних мотивів, з яких повстали мотиви про Миколу (де-що тут уже написано), а на-сам-кінець зібрані мною легенди про Миколу; їх у мене десятків зо три. Янчук, спасибі йому, заслав друковані жерела, потрібні мені для роботи. Пишу для його “Этн[ографического] Обзор[енія]”.

На другий запит про Б-ва [85] я не знаю, що Вам і сказати. Насамперед прошу Вас завсіди мати на увазі, що моє попереднє лихе життє зробило з мене пессимиста, таким я остаюсь і при цінованні людей. Зо Львова, де Б. перебував два місяці, д[обродій] Вороний [86] писав сюди, що його там хвалять, як чоловіка цілком хорошого. Мені ж він зразу не подобався. Бувши приятелем Франка [87], у котрого він перебував, він з першого ж разу починає на всі боки м'яти усіх під гурт діячів Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка], починаючи з Барвінського. Не знаючи мене, він зразу ж дає мені пораду: “Не давайте нічого до “Зап[исок,]” ні стрічки, бо “новоеристи” [88] не варті того, а давайте усі свої роботи Франкові”. Що я повинен почувати тут, сами зрозумієте.

Друга річ, що не подобалась мені в Б-ві - він, не соромлячись, становить собі в заслугу “родинну московську нахабність” свого батька-москаля. З недавніх зносин я переконався, що справді сеї “московської нахабности” йому не припадає ні в кого позичати. Білш над усе обурює мене його нахабне підлещуваннє, котрим він силкується догодити мені.

Що до торгівлі книжками, він не мав грошей, і з нею не знайомий, а тільки хоче робити проби, як-що дозволе адміністрація, бо за ним водяться гріхи, за котрі його з прозьби російського агента викинуто за межі Австрії, а по сім боці трушено. Насамкінець, мені з голови не йде його циганське життє: два місяці в Львові, рік в Владикавказі, з серпня тут, а де завтра буде - святий знає. У кожному разі пишучи про комісіонерство, я не мав його на увазі.

Вшановати М[арка] Л[уки]ча я згоден [89], коли шана ся виражатиметься в яким добрім ділі, бо я вважаю М[арка] Л[укича] своїм хрещеним батьком, котрий рівно за 10 років до сього викликав мене до духового життя [90].

До Вашого другого випуску пришлю де-що.

Ваш М.Дикарїв.

№14

М.Дикарїв - Б.Грінченку

[Катеринодар, січень 1896 р.]

Високоповажаний Добродію Борисе Дмитровичу!

Зводячи рахунки книжної торгівлі в Катеринодарі за той рік ми повинні признати його невдатним. Затого половина засланих вами книжок лежать непроданими, і книгарі знов потверджають, що

найбільший попит книжок припадає на той час, коли про їх що друкується в часописі. Зі [...] уваги на такий стан справи, я намислив постановити торгівлю інакше: буду давати менший % книгарям, а на решту %% закупити ріжок часописи на 50 разів і друкувати оголошенне двічі на тиждень. Наші “щирі” катеринодарці з осені балакають про заведенне книжного складу при доброчиннім товаристві та й досі ніяк не дійдуть до кінця.

Засилаю Вам гроші [91] за 2 пр[имірники] №1 - 10 к[опійок]; 4 пр[имірники] №2 - 12 к[опійок]; 2 пр[имірники] №3 - 20 к[опійок]; 4 пр[имірники] №4 - 48 к[опійок]; 3 пр[имірники] №5 - 9 к[опійок]; 1 пр[имірник] №6 - 5 к[опійок]; 4 пр[имірники] № 7 - 56 к[опійок]; 2 пр[имірники] № 8 - 6 к[опійок]; 6 пр[имірників] № 11 - 30 к[опійок]; 10 примірників] №12 - 1 р[убль] 50 к[опійок]; 4 пр[имірники] №13 - 40 к[опійок]; 4 пр[имірники] №14 - 20 [копійок]; 1 пр[имірник] №13 - 15 к[опійок]; 1 пр[имірник] № 15 - 4 к[опійки]; 4 пр[имірники] №16 - 28 к[опійок]; 4 пр[имірники] №14 - 24 [копійки]; 4 пр[имірники] №18 - 20 [копійок]; 1 пр[имірник] №19 - 5 [копійок]; 3 пр[имірники] №20 - 15 коп[іюк]; 4 пр[имірники] - №21 - 12 к[опійок]; 4 пр[имірники] №22 - 12 к[опійок]; 3 пр[имірники] №23 - 18 к[опійок]; 3 пр[имірники] №24 - 36 к[опійок] I пр[имірник] №1 - 50 к[опійок]; 2 пр[имірники] №4 - 1 р[убль] 10 к[опійок]; разом 4 ц 95 [копійок]+ 1 [рубль] 60 [копійок]; скидка 2 [рубля] 38 [копійок] + 40 [копійок], засилаю 4 [рубля] 77 [копійок].

Хочу дати на комісію ще одному книгареві, то ж зашліть, будьте ласкаві всіх видань по 5 примірн[иків]; і окрім того №10 - 10 пр[имірників], №11 - 10 пр[имірників] №12 - 10 пр[имірників]; №13 - 5 пр[имірників]; №16-5 пр[имірників]; №№ 25, 26 по 10 пр[имірників]; №4 (оповідання) 6 x 35 і 4 x 75.

Повідомте, в яким стані друкованне Ваші пісні: я нетерпляче жду їх видання.

Що до мене, я заслав до “Етногр[афического] Обозр[енія]” початок студій під загол[овком]: “Заметки по истории народной ботаники”. На початок я перестудіював етнографію маку.

До етногр[афического] збірника, видаваного куратором Кавказського учебного округу, теж заслав “Апокрифы (російські), собранные въ Кубанской области” [92] з поважною передмовою. Після того поклав, відкинувши всякі студії, взятись до друкованне своїх материялів, зібраних з 1892 р[оку]. Попереду я мавсь видавати на початку “Дитяче житте”, але тут є де-які огріхи, котрі треба полатати, а замісто того тепер я готую “Народний календарь” [93]. Вже 320 сторін in quarto [94] переписав - це календарь однієї Борисівської волости, що на Валуйщині, - та ще мабуть набереться клаптів з різних місцевостей сторін на 200, та й складеться чималий том.

Я забув, чи я заслав Вам торік копію [з] портрет[у] Шевченка голеного і без шапки [95].

№15

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 18 лютого 1896 р.

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам подарунком кілька останніх своїх книжечок, а потім кілька книжок на продаж, а саме:

1. "Чорноморці у неволі" - 10 прим. - 30 коп[ійок]
2. Грінченко "Байки" - 10 прим. - 90 [копійок]
3. Чайченко "Робінзон" - 100 - 5 р[ублів]

Усі ці книжки треба продати за шість рублів 20 коп[ійок].

"Робінзона" так багато посилаю тим, що Ви казали мов би то його у Вас дуже купують. Дуже дорого коштує до Вас пересилка.

Ще друкую дві народні книжки. Скоро видрукую, - пришлю.

Другий том "Этн[ографическіх] мат[ериаловъ]" уже почав друкувати. Коли маєте що прислати, то присилайте, спасибі Вам, не гаючись.

Дякую за відомости про Б[ілиловського].

Не знаю ще, що буде з моїми виданнями. У нас нова "управа"... Усі сподіваються, що ся "нова" нарешті послухається адміністрації і повикідає геть де-кого с тих, що декому не до вподоби. До таких можу належати й я. Що я тоді робитиму з виданнями - не відаю. Їх у мене лежать десятки тисячів і продаються вони не швидко, а як доведеться переїздити ...

Як Ваші роботи й Ваше здоровля? Що у Вас доброго чути? Поки бувайте здорові! Дуже ніколи.

Ваш Б.Грінченко

1896.ІІ.6.(18). С Чернігова.

№16

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 19 лютого 1896 р.

Високоповажаний Добродію

Оце зараз одіслав до Вас пакунок. У пакункові казав, що ["Робінзона["] можна придбати за 5 р[ублів]. Це помилка: пересилка так дорого коштує, що я свого не верну с такою ціною. Треба ["Робінзона["] продати за шість рублів, а всі книжки за 7 р[ублів] 20 коп[ійок].

Послав я Вам книжки згадуючи Ваш дозвіл удаватися до Вас и с такими справами.

Стискаю вашу руку.

Ваш Б.Грінченко

1896.ІІ.7.

№17

М.Дикарiв - Б.Грiнченку

[Катеринодар], 1 березня 1896 р.

Дорогий Добродiю!

Обидва Вашi листи я одержав, але справи з книжками ще не влаштував. Зо слiв же базарного москаля-лубошника знаю, що Вашi книжки будуть тут новими, i їх “треба уводити у моду”, i чимало часу перейде, поки вони стануть “ходовими”.

Засилаю Вам де-що до Вашого етнографiчного збiрника. Ваша звiстка про нову земську управу дуже засмутила мене.

З сiчня я, спинивши свою рядову роботу про Миколу угодника, виготовив матерiяли Вам i Товариству iмени Шевченка, замісто порожнього поздоровляння з поводу роковин Т[араса] Г[ригоровича]. Товариству я даю 38 тутешнiх казок с паралелями, увагами i показчиком предметiв i мотивiв [96].

Що до Миколи, я спинився на добрих i злих або чорних днях i хвилинах. Проти цього я маю добрий власний матерiял вистачений менi Павлом Тарасевським. Студiюю недiлю i власне забутки со[н]яшних свят, прив'язаних до недiлi. Тут менi цiкаво б знати від Вас та Ваших знайомих чи не траплялося кому чути в укр[аїнських] пiснях або в інших разях про Сабинського со[н]яшного бога Авреля або Авзеля. Ще про його спiвають у нас, на Україні, я знаю ще від свого школьного часу на кiнці 60-х рокiв, i р[оку] 1892 я дiстав звiстку, що сей Аврель i досi є. Пошукайте його на Чернигiвщинi! Шукати його треба по веснянках, особливе при завиваннi вiнкiв i в грi “козла водити”, з меншою певнiстю на успiх в весiльних пiснях.

Давно вже я заслав Вам опис пригод Вашого парубка, пiд опаскою, з написом “дiловыя бумаги”, але од Вас не маю звiстки, чи дойшов до Вас рукопис чи нi.

Ви мабуть уже знаєте, що спинивсь “Народ” з “Життем i словом” [97]. З прозьби М.С.Грушiвського Франка прийнято в членi Тов[ариства] iм[енi] Шевченка. Барвiнський кається що вчинив “угоду” з поляками, котрi його обдурили. Тепер він хоче злучитись з радикалами. Попи - новоеристи пристають на се з умовою, щоб радикали не чiпали пiро так, як досi. Хотуть будувати свiй дiм.

Бувайте здоровi!

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарiв.

Р[оку] 1896 лютого 18.

P.S. Чи знаiте часом, де можна придбати за грошi Драгоманова “Малорусск[iя] нар[одныя] преданiя” [98]: шукаю-шукаю i нiяк не можу знайти.

№18

Б.Грінченко - М.Дикареву

[Чернігів, весна 1896 р.]

Високоповажаний Добродію!

Дякую Вам щиро за Ваші портрети!

Позавчора послав вам бандеролею на зразок дві нові книжечки, а тепер посилаю їх, як просите по 10 пр[имірників]. (Страшно дорого коштує до Вас почта!).

Ось рахунок:

“Вірна пара” - 10 по 8 к[опійок] - 80 к[опійок]

“Кум -хан” - 10 - 3 - 30.

Усього - 110 к[опійок].

Скинувши 50% - 55 к[опійок]. Пакування - 5 к[опійок].

А щобуде більше - то вже за почту.

Конче треба завести нам українську книгарню, та ще й не одну. От як би Ви справді зробили се! А поки те зробиться, дозвольте порадити Вам виписувати побільше примірників книжок: тоді Вам дешевше ставатиме бо ж, - кажу, -почта дуже дорога.

“Посередникові” я залюбки книжки даватиму, коли тільки Ви ручитиметеся за ту людину, якій треба давати. А то ж я нікого там не знаю.

Мої книжки* видавали: Панчешниковъ (“Думи про Турецьку неволю та про Самійла Кішку” - ціна] 15 к[опійок]) (тепер сього книгара нема), Гомолинський (“Під сільською стріхою” - 15 к[опійок]., “З згадок про дитячі літа” - 20 к[опійок], “Без хліба” - 10 к[опійок], “Сестриця Галя” - 5 к[опійок], “Брат і сестра” - 10 к[опійок], “Довгоязика Хвеська” - 10 к[опійок], “Івась Удовиченко” - 5 к[опійок], “Царівна-жаба” - 10 к[опійок], “Вовче лихо” - 5 к[опійок], “Казки й оповідання” - 15 к[опійок], “У неволі” - 10 к[опійок], “Веселий оповідач” - 20 к[опійок]), Йогансонъ (“Скарб” - 5 к[опійок], “Дівка-чорнобрівка” - 5 к[опійок], “Яйце-райце” - 5 к[опійок], “Олексій Попович” etc. - 5 к[опійок], “Як лінивих учити та розум купувати” - 5 к[опійок], “Верба та зірка” - 5 к[опійок],) Наголкинъ (“Нелюб”) - 5 к[опійок], “Каторжна” - 5 к[опійок]) (Все це київські книгарі), Михайловъ, харківський книгар (“Про грім та блискавку” - 5 к[опійок], “Дума про княгиню-кобзаря” - 10 к[опійок]), Е.А.Губанов - московський (“Веселий оповідач” - 30 к[опійок], “Олеся” - “Украла” - “Грицько” - 10 к[опійок], “Серед крижаного моря”, “Колоски” - (20 к[опійок]), перше видання “Серед криж[аного] моря (15 к[опійок]), “Проліски” (ціна?) видано у в Одесі, але до кого вдаватися, не знаю - попитайте у М.Х.Комарова [99].

Списав, що згадалося - може що й проминув, то вибачайте. У мене цих усих книжок нема зовсім.

Тепер друкую Шевченкову “Катерину”, оповідання А.Т[енісона] “Добра душа”** і не народне видання - свої вірші. “Катерина” коштуватиме мабуть 3 коп[ійки], “Добра душа” - 5 к[опійок], мої “Пісні

та думи” (чимала книжка) - 50 к[опійок].*** Напишіть чи прислати Вам цих книжок і по скільки.

---

*Власного складання чи переробки, переклади й народні чи інші твори моїм заходом через цензуру проведені й зредактовані.

** Добра річ дуже.

***Скидатиметься 25% і пересилка моїм коштом.

№19

М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 9 червня 1896 р.

28.V.[18]96

Вельми Шановний
Борисе Дмитровичу!

Получивши Ваші книжки, я не хотів їх тулити на панську книгарню, бо мені хотілось, щоб вони пішли до народу. Тим часом почалась балачка в місцевій недільній школі добродійного Товариства про заведення свого книжного складу. Учителі школи гадали, що де хто з їх же учнів буде й продавати книжки по базарах, носячи їх туди в базарні дні. Насамкінець загальний збір товариства поклав дати на се 300 карб[ованців]. Здавалось би, що ціль <...>, а вийшло навпаки. До нового виділу Товариству не ввійшов жоден учитель недільної школи, а ті що ввійшли, байдужі до неї, - так і замерзла ся справа. Припало мені залишити неіснуючий с[к]лад і віддати книжки на комісію букинистові-москалеві. Шкода, що я раніш сього не зробив, бо тепер, через польові роботи, торгівля в місті зменьшується.

І до того починати припало при лихих обставинах. Москаль книгарь каже, що Ваша книжка взагалі не дорога, але ще не відома на тутешнім ринку: до неї треба попередку купця призвичаювати. А для цього треба мати більший вибір. Але про се будемо балакати в<осени>.

Тепер я метушуся збираючи народні балачки з поводу коронацій, одбірання від панів землі і т.и. Дещо вже зібрав.

В т[омі] II “Етногр[афичного] Збірн[ика]” друкуються мої “Чорноморські казки й анекдоти”; і скоро скінчаться.

З своїм Миколою-Угодником я цілком загруз і поклав поділити свою роботу на частини і друкувати частинами, якби самостійними. Зараз студіюю символику неба, та й з сього неба не знаю коли злізу. До речі спитаю Вас, чи не траплялось Вам, або Вашим знайомим чути, щоб білі облаки літом звали вівцями. Таку назву я чув, бувши малим хлопцем, і один тільки раз. Коли чули, будте ласкаві, повідомте.

Пішіть як Вам ведеться при новий управі. Чи друкуєте другий вип[уск] своїх етногр[афичних] матеріалів?

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів

Здається, в січні, чи в лютому я заслав вам листа з етнографічними матеріалами, і не маю од Вас досі одповіді.

М.Д.

Чернігів, 9 вересня 1896 р.

Високоповажаний Добродію!

Відписую на два Ваші листи.

Спершу про етнографічні матеріали. Що можна було - я взяв до своєї збірки. Не міг же я надрукувати “Глузування чорноморців з салдатів”, “Молитви” та “Лайки”. Перші дві речі я дозволив поки в себе залишити - може я можу видрукувати їх далі, а “Лайки” вертаю. У нас, бачите, дві цензури: одна, дуже причеплива, місцева, а друга - загальна*. Через те доводиться не друкувати часом і дуже доброго матеріалу, бо він може здатися “нецензурним”. Що ж до “Лайок”, то в нашому “З [омському] Сборникѣ” нема ніякої надії їх надрукувати: їх з самого ж першу викине редакто-предсідатель управи. На прикінці дякую Вам дуже за все, що прислали.

Посилаю вам Вашу частку - три примірники книги (додатку до “Земськ[ого] Сборника” №VI).

Цей том, як бачите, я додрукував. А що буде далі - не відаю. Третій том (пісні - у мене їх багато) думаю скласти, а чи друкуватиму - не знаю.

Про бога Авреля та Авзеля я ніколи від народу не чув - ні в оповіданні, ні в пісні.

Рукопис мого парубка до мене дійшов.

Де можна придбати “Малор[усскія] нар[одныя] пред[анія]” - не знаю. Хоча ні, - знаю: у Корейво в Київї [100], але ж аж за 15 руб!! (Це з рік чи 2 було, як я бачив сю книгу в його).

Щоб хмарки білі звалися вівцями - не чув. Посилаю Вам нові свої видання. Друкую ще одну книжку. А як стоїть справа з тими книжками, що я Вам послав? Посилаю кілька своїх оповісток - чи не могли б Ви поширити їх. Дякував би! Та ще ось що: напишіть, спасибі Вам, адреси всіх яких знаєте, книгарень у Чорноморії, (у Катеринодарі й по інших містах) - я хочу послати їм оповістки.

Другий том етнографії лежить тепер у загальній цензурі.

Я вибрав 51 казку народню з друкованих (до читання) і подав до цензури. Заборонено. Жалівся міністрові - те ж. Тепер пожалівся в сенат. Заборонила мені цензура мою комедію “Дядькови примхи” (=“Нахмарило”) - і до вистав, і до друку.

Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко.

1896.VI.28. З Чернігова.

---

*Я, звісно, вже не згадую про третю, чи - краще - найпершу: редакційну (предсід[атель] г[убернской] земск[ой] упр[авы]) - треба з цим рахуватися.

[Катеринодар], 29 жовтня 1896 р.

17.X.[18]96

Дорогий Добродiю!

Паунок з книгами дiстав i сердечно дякую. Довго не вiдповiдав вам тим, що пiсля переїзду на нову квартиру я перекуйовдив усi свої манатки, i нiяк не можу знайти Вашого останнього листа. Тож вибачайте, коли не потраплю докладно вiдповiсти Вам.

З 10 серпня до 13 вересня я перебував у Новомосковську, у своєї родички, i через увесь час за помiчку сеї родички переписував свою статю з powodu коронацiйних загадок сього року про вiдберання вiд панiв та вiд козакiв землi. Бо я поклав собi пильно прислухатись та придивлятись до сучасного духового життя народу. Таким чином свого часу були зiбранi мною вiдомостi [:] 1, з powodu халери i голоду [:]2, про чудо св[ятого] Миколи (торiк), i 3, про коронацiйнi загадки i про коронацiю взагалi.

Тепер я загадав своїм кореспондентам записувати все, що буде балакатись з powodu одностенної статистичної переписи. Я цiлком певний, що в народi що-року лунають новi чутки, котрi захоплюють великi райони. Сi саме чутки я й стараюсь не проминути. I про Вашого нового святаго мабуть ще багато балакають: звернiть на се увагу.

Ваш 2й вип[уск] “Матерiалов” дуже цiкавий [101], i я з першого ж дня скористав його. За-для багатьох казок в мене маються вариянти. Як Ви маєте видати далi пiснi, зверну Вашу увагу на таку рiч. На сторонi 305 пiд №4 Ви в приказки помiстили колискову пiсню: “Курка скакала” i т.д. Ся пiсня цiкава тим, що її, оскiльки менi вiдомо, ще не було в нашiй етнографичнiй лiтературi, але вона р[оку] 1892 (здається тодi) була помiщена в “Этногр[афическомъ] Обозр[hнiи]” в бiлоруськiй вiдмiнi. Я маю, чи два чи три вариянти її. Вона починається так:

“Летiв шпак-шпак. Через попiв мак-мак, Та й сiв на воротях, В червоних чоботях. Сусiди почули” i т.д.

В моїх казках прохопилися помилки: в № 245 зам[iсто] “подобный черепомь” треба: “подобный черепаси”; в № 246: зам[iсто]: “тры горбы коросты”, треба :”тры гарби коросты”.

Не гаразд Ви зробили, що не показали, хто вистачив менi записi, бо, раз, менi припадає одповiдати за чужi записи, i друге, мої кореспонденти можуть подумати, що я навмисне ховаю їх iмена.

В другiм томi “Етногр[афического] Збiрн[ика]” уже надрукованi мої “Чорноморськi казки й анекдоти. Третiй том уже буде редагувати Хведiр Вовк, повернувши збiрник в етнологичний [102].

За що братись далi я й сам не знаю, бо у мене лежить статя про забутки греко-паганського, перевагом пекельного культу, в свiтоглядi нашого народу, але її треба переробити й виповнити новими

відомостями. Се буде той ґрунт, на яким будуть опісля будуватись виводи що до Миколи-угодника, котрий, разом з Богородицею, буде ідентичним з бабою-Ягою. Потім треба було-б мерщій надруковати коронаційні байки. Кореспондентам я розіслав власну програму про народне акушерство і дитяче жите: від двох кореспондентів сподіваюсь мати докладні відомости. Про Миколу теж не забуваю, і потроху збільшую програму за-для збирання про його відомостей.

Про Ваші книжки скажу от-що. Я вже писав Вам, що доручив їх продавати (по 10 примірників) москалеві-букинистові, що має книгарню на базарі. Мені бажалось, щоб книжка пішла до народу, а не до панів. Після приїзду з Новомосковського я довідався до москаля, і дізнав, що він продав лиш чотирі книжечки. Вияснити се можна двома причинами: раз, що москаль має невеликі гроші, і через те не має в себе клієнтів-”корзинщиків”, а друге [-] невміння показати книжку так, щоб вона зацікавила купця. Опріч того Ейський освічений книгарь казав мені, що “корзинщики” не люблять брати ті книжки, котрі дають зиску менше 30-50%. Але самому сьому книгареві (Мельникову), належить честь, що він привчив “корзинщиків” брати у себе добру книжку, замість губанівського і иншого сміття. Часто-густо він рекомендує хороші книжки в “Облас[т]них відомостях”. До української книжки він стосується прихильно, бо сам українець-подолянин, але не сподівається, щоб у їх в Ейську можна було продати більш 10 примірників кожної книжки через рік. Він мався виписувати ваші видання.

Літом приходив до мене з Майкопу земляк Петро Сергієвич Плугатирь. Він 10 років торгував народними книжками, і тепер ще має право торгувати, то й зондував ґрунт, і поклав, що широко постановити тут, в Катеринодарі торгівлю укр[аїнськими] книжками, зараз не можна. Майкоп же місто московське, і там мала надія знайти купців на нашу книжку. В листі з 12 жовтня він пише мені:

“Подружи мене, братіку, спасибі тобі, з Чайченком [103], дуже міні цього бажається: все таки чоловік наш і дуже посвічиний”. Лихо, що сам він не має освіти, а з його був би добрий письменник. Перша його статя, надрукована в Кубан[ських] Об[ластных] Вѣдом[остях] про майкопську бібліотеку зробила сенсацію: всі питали: “хто се такий Плугатирь? Не може бути, щоб селянин неосвічений міг так добре писати”. Взагалі треба сказати, що Плугатирь має поривання до вищого духового життя.

Недавно я дав на комісію Ваші книжки, по 10 примірників, ще в дві панських книгарні. Один з книгарів сих признає, що Ваша книжка дешева проти инших українських.

З Вашої прозьби подаю спис книгарів.

1. Петро Фаддієвич Галладжянц. Катеринодар, Красна вулиця.

2. М.А.Сухов. Катеринодар, проти реального училища, д[ім] Родіонової.

3. Ф.Т.Маршев. Катеринодар, Красна вул[иця], д[ім] Слесаревського.

4. Ф.Т.Маршев. Сел[ище] Армавір Лабинського одділу (село перевагом вірменське), “Большая” вул[иця]. Він вистачає “корзинщикам” лубошні видання.

5. Лук'ян Мартинович Мельников. Гор[од] Ейськ.

З Ваших книжок я 25 примірників] “Робінзона” розіслав своїм кореспондентам. Гроші 1 р[убль] 50 к[опійок] засилаю разом з семи поштовими марками.

Коли буде воля Ваша, пришліть на комісію по 20 примір[ників] усіх Ваших видань, окрім “Робінзона”. Деякі я знов розішлю своїм кореспондентам, а гроші сплачу Вам. Просять “чудних” книжок. Коли маєте “Байки” Глібова [104], зашліть хоч з наложеною платнею 10 прим[ірників].

Сьогодні був у Галладжіанца; за тиждень він продав два прим[ірники] “Робінзона”. Просе на комісію останні Ваші видання.

Цілком прихильний до Вас

М.Дикарів

№22

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 25 червня 1897 р.

Високоповажаний Земляче!

Відібрав Ваші “Царські загадки” [105] і щиро за їх дякую.

Дуже жалкую, що трапилося у Ваших записах у другому томові “Этн[ографических] матер[иаловъ]”. Я таки погано читаю Ваше писання, а складачи ще гірше. Пам'ятаю, що я сам трохи дивувався, що воно за “подобний черепом”, але ж нічого іншого не міг прочитати, то так і надруковано. А що я не підписав, хто подав Вам записи, то се вже Ви винні, бо не поідіписували сами цього, а я ж не знав.

Третій том етнографічних матеріалів (пісні) і досі не виготовував: то те, то се на перешкоді.

Не згадаю вже тепер, яких саме своїх виданнів Вам ще не посилав. Посилаю тепер з №17-го. Коли яких ще не маєте, то напишіть.

За гроші, що за книжки прислали (1 р[убль] 50 к[опійок]), спасибі.

Не посилав Вам книжок на комісію, бо страшно дорого коштує до Вас пересилати по пошті. Як би багато, то можна б залізницею. Посилаю одначе тепер по 10 штук №№ 13-22. Скинути (через дорогу пересилку) можу на їх тільки 25%.

А ті книжки, що у Вас були, ще не попродали Ви?

Дякую Вам за адреси книгарів.

Опріче оцих книжок надрукував ище “Орлеанську дівчину” та томик своїх оповіданнів (“Хатка в балці”, “Сама, зовсім сама”, “Серед

чужих людей”, “Хата”, “Павло Хлібороб”, “Дрібнички”), але нема ще білета з цензури.

Хочу Вас про щось прохати, Добродію. Цензура почала забороняти рукописи, що від мене йдуть. Чи не могли б Ви пособити мені в цій справі? Я прислав би Вам рукописа, а Ви б його від себе подали до цензури. Можна?

Д[обродій] Плугатир до мене писав, а я йому відписав, та на тому й стало. Дуже добре було б, коли б він почав книжки носити. Таких людей саме тепер треба в цій справі.

Що тепер поробляєте і що доброго чуть? Ваших “Ц[арських] загадок” ще не читав, - щось дуже цікаве має бути.

Поки бувайте здорові та не ремствуйте, що довго не відписував, бо й з Вами се буває.

Щирий до Вас Б.Грінченко.

1897. VI. 13. З Чернігова.

№23

М.Дикарїв - Б.Грінченку

[Катеринодар], 1-2 серпня 1897 р.

18 20/VII 97

Високоповажаний Борисе Дмитровичу!

Вибачайте, що лиш тепер пишу одповідь на Ваш остатній лист. У нас через цілий місяць була така спека, що просто не було охоти писати навіть дрібницю. Почну давати Вам справу про продажу книжок. “Робінзона” я собі забрав екземпл[ярів] з 30, а останні, за виємкою 15 примір[ників] продані. “Чорноморці у неволі” і “Байки” були на базарі у лубошника, і він продав їх по 5 примірників. Після такої сумної проби, я забрав решту і передав Галладжіянцеві, що має книгарню на головній вулиці. Що до Галладжіянця, він, будши вірменським патріотом і лібералом, вороже поводитьсь до української літератури. З поводу передачі останніх він здивовався, що цензура доздоляє друковати укр[аїнські] книжки. Але чи так чи сяк, у його найбільша книжна торгівля, і обминати його не можна. Після передачі книжок до книгарень, я звичайно друкую в часописі про се оповіщення, і прикащик Гал[ладжіян]ца казав мені, що сі оповіщення добре помагають справі. З останніх книжок я по 3 примірн[ики] передав Сухову, а решту Гал[ладжіянце]ві, у котрого де-які №№ уже розпродані. У його ж иноді питають “Байки Глібова”, то чи не був би ласкавий видавець їх заслати на комісію, разом з Вашими, коли Вам трапиться засилати. Сюди передався з Ейського д[обродій] Мельників, що його жінка торгує книжками. Він редагує урядову часопись. Скоро переїде сюди і жінка торгувати, тоді можна буде скоріше розвинути торгівлю власне українськими] книжками.

Окрім засланих остатнього разу книжок інших Ваших чернігівських видань у мене нема, бо їх у мене поростягано.

Рукописи ваші я можу засилати до цензури, але будьте ласкаві, разом з рукописами Ви засилайте виготовлену і просьбу до цензури.

Плугатирь, спродавши свою будівлю, може відомому Вам д[обродієві] Байздренкові, ветеринарові, торгує таранею. Оскільки я міг постерегти, людина він честолюбива, і ему знаємість з українськими] письменниками потрібна лиш для того, щоб вихвалитись перед приятелями. Вчора, зо слів Байздренка мені пораждено стерегтись його, яко експлоататора.

Д[обродій] Хв[едір] Вовк повідомив мене, що пише якусь дисертацію [106]. Сим літом я перечитав його уславлену працю: *Rites et usages nuptiaux en Ukraine* [107]. Робота ґрунтовна і вельми цікава, мимо де яких огріхів, напр[иклад] ідентіфікації старшого дружка з старшим боярином, котрих він зве одним іменем *garçon d'honneur*.

Сим літом я чинив досліди в верстві дитячого життя і особливе дитячої психології, користуючись з програми Географичного Товариства до досліди психології дикарів [108]. Зібрав я цілком нові і вельми цікаві відомости. З сих відомостей знати, напр[иклад], що Бозя не має ніг і їде на місяці і на сонці, нашкодить-нашкодить собі сахарьку та й п'є з сахарьком чайок і хлібця прикусує. Бозя схожа на свиню, і спить на кроваті з <кумою>...

У малих дітей є улюблене число, котре прикладається до кожної кількості предметів, напр[иклад]: “Дядя Фаня! Багато у Вас книжок у Катеринодарі? - Багато! - Шість? - Більше! - Сто? - Більше! Два мільйони? (6, 100, 2.000.000 -улюблені числа)... А багато гроший як два мілійони - Більш ніж сто, ніж навіть тисячі! - А так буде багато як от-сей дуб!” Другий (2л[ітній]) хлопець лічив: “Три дірки (улюблене число): і ось, і ось, і ось, і ось!”

Разом з сим я звів до купи усі відомости про дітей, які були у мене порозкидані по різних тетрадах і клаптях. Поки що, я поробив такі рубрики: 1) “жіноча рахоба” і викохуванне дитини; 2) приміти, і забобони проти дітей; 3) приспиви до колиски; 4) дитячі пісні; 5) забавляння дітей; 6) забавки; 7) перша дитяча мова; 8) дражнінки; 9) дитячий гумор; 10) діти і природа; 11) духове вихованне дитини; 12) дитяча психологія; 13) дитячі игри; 14) звичаї і обряди; 15) дитячий календар, и 16) різдвяні рації. За порадою д[обродія] Вовка я тут старався відокремлювати антропологічні відомости і фольклор.

Ваш рукопис з Бахмутського повіту п[ід] т[итулом] “Згадка про дитячі літа”, цілком переписаний мною свого часу, також був би вельми цікавим материялом до дитячої психології: то чи не були б Ви ласкаві дозволити мені надруковати цілком разом з моїми материялами?

Коли дозволите, то будте ласкаві подайте, скільки було годів авторові, як він писав свою житєпись, з якого він села.

Та ще одна прозьба до Вас, чи нема у Вас записаних дитячих слів, бо у мене дуже мало їх.

Почав я писати коротеньку розправу п[ід] заголовком]: “Прикладанне антропологічної теорії до лінгвістичних питань”. Пишу перевагом на підставі українського матеріялу і сподіваюся дати чимало нового і цікавого в верстві української мови.

Окружний інспектор Кавказького учебного округу Лопатинський запрошує мене узяти участь в редагованому їм виданні: “Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа”.

Тут шукають природознавця викладати природознавство в місцевій военно-дослідницькій школі. Програма не дуже широка. Платня 900 карб[ованців] на рік. Чи нема кого у Вас охочого на сю посаду. Просьбу треба засилати на ім'я: Начальника Кубанської області і Наказного Отамана. Маючи приклади зрадливости тутешніх урядників, починаючи, з їх голови, перестерегаю, що їхати можна лиш в тим разі, коли дадуть певну відповідь про залічення на посаду і на певну платню: часто виписують на одну посаду кілька осіб, бажаючи таким чином побільшити число інтеллігентів.

21.VII.94. Вчора я заходив до Галладжіянця і дізнав, що “Чорноморці у неволі” розпродані, “Байок” зосталось 2 примірники (з 5), “Кобзарських думъ” - теж 2, “Неймовірного” [-] 3, стільки ж “Правд[ивого] слов[а]”, “<Стефенс.>”, “Добр[ої] порад[и]” але “Чуми” - продано 1 прим[ірник], “Кринички” - ні одного. Просять заслати ще “Кобзарських думъ”. У Сухова я не був. Добре було, як би Ви заслали і перші 11 №№. Але приладновуйте так, щоб книжки прийшли до з'їзду учнів: тоді можна буде ще раз зробити оповіщення в часописі, і книжки будуть купуватись учнями і їх батьками. Тепер глуха пора.

Щоб не плутати рахунків, засилаю Вам за перві книжки 4р[ублі] 70 коп[ійок].

Прості козаки питають “Сіру кобилу”.

№24

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 6 жовтня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Аж бачите, коли посилаю Вам книжки й оповідаю!

Спасибі за прислані гроші (4 р[ублі] 70 к[опійок]). Слухаючися Вашого наказу посилаю Вам тепер Одд[іл] 1 №№ 1-23 всіх по 10 примірників (“Неймовірного” 5 по 10 к[опійок], а 5 по 15 к[опійок]), (“Дум” 5 по 15 к[опійок], а 5 по 5 к[опійок]), № 24-го - 10 пр[имірників], “Пісень та дум” - 10 пр[имірників], “Хатки в балці” по 75 к[опійок] - 5 пр[имірників], 35 к[опійок] - 10 пр[имірників]).

Опріче того туди ж кладу примірники для Вас - книжки посилаю

через транспортну контору і оце додаю її квиток. На народніх книжках скидаю 40%, а на дорогих (“П[існі] та д[уми]”, “Х[атка] в б[алці]”) - 25%. Спасибі Вам, що клопочетеся з моїми книжками. Незабаром маю до Вас прислати свою оповістку про видання чернігівські. “Байки” Глібова теж посилаю з листом од його. Ви матимете з їм зовсім окремо від мене рахунки.

В купі з цим посилаю оцей рукопис до цензури.

Ніякого паперу до його не треба додавати. Тільки там, де написано: -”Адрессь для возвращенія рукописи” Ви напишіть свою адресу. Після цього відішліть рукопис пакунком (цінною посылкою на два рубля) до Київа чи до Одеси (Его Превосходительству Г[осподи]ну Киевскому (чи Од[есскому]) Отдельному Цензору). Дуже за се Вам вдячний буду.

Коли хочете надрукувати той рукопис з Бахмутського повіту, то друкуйте. Тільки його писав жонатий уже чоловік год 25 з якогось (не пам’ятаю) села з Бахмутщини, а писав се у Слав’яносербському повіті, бо там тоді жив.

Дитячих слів у мене - на жаль - нема і не можу Вам сим пособити. Про посаду, що писали ... Певне, вже хтось на їй сидить, а в нас і не було підхожого чоловіка.

Маю дозволений до друку рукопис: вісім своїх оповіданнів. Це все вже друковані в Росії. Було їх у збірці 12, та цензура 4 з’їла. Та щось из нашими друкарями біда: ніяк не досягну, щоб почати друкувати.

От про що дуже Вас прохатиму: подайте мені, які книжки Вам я вислав у в останнє перед сим, а то якесь непорозуміння в рахункові у мене. Що тепер поробляете і що у Вас доброго?

Стискаю Вашу руку. Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко.
1897.IX.24. З Чернігова.

[P.S.] Рукопису не посилаю. Довідався, що маєте до Катеринославу виїздити. Чи правда сьому? Квиток посилаю, бо книжки вже пішли, а з рукописом жду. Відпишіть швидче про се.

№25

М.Дикарїв - Б.Грінченку

[Катеринодар], 4 листопада 1897 р.

Високоповажаний Борисе Дмитровичу!

Книжки, заслані транспортною конторою я дістав тільки вчора, а лист здається 6 жовтня. Сердечно дякую Вам за заслане. На превеликій жаль я лиш учора перечитав приписку в листі, зроблену з боку, тим то й пишу так пізно.

Виїздити звідсіль я поки не маю куди; кликано мене до Тірасполя, але я не згодився їхати до повітового міста, маючи на те поважні причини.

Зараз я морочусь з роботою антропологічно-лінгвістичного змісту, про котру я вже Вам писав. Сподівався я скінчити її до 1 жовтня, а тепер радий був би збути її хоч першого листопаду. Після того стоять на черзі три роботи: 1[]) програма для опису вулиці і вечерниць про [109] “Кубан[скаго] Сборн[іка]”, 2[]) про паганське походження нашого посту – про [110] етнографічн[ого] збірник[а] Куратора Кавказського учебного округу і нарешті про дитяче жите на Україні. Особливо мене турбує остання робота. Я звик святкувати роковини Шевченка засилкою до Товариства своїх работ, і тепер боюсь, що не вистигну до речінця. Бо материялу зібрано чимало і він зведений до купи з різних клаптів та тетрадок лиш з невеликою систематизацією, а тепер припадає його знову перестудійовати і завести в систему. До того ще треба буде в передмові висловити про антропологічне значення материялів і додати де-які уваги, а за-для сього оп'ять треба студійовати відповідну літературу. Як бачите, роботи багато.

Що-неділі до мене ходять в гості два хлопчики - над ними саме я й роблю спостереження проти духового життя дітей, згадуючи й свої дитячі літа.

Д[обродіє]ві Хв[едору] Вовкові я дістав вельми цікаві відомости про рибальство в сл[ободі] Тишанці Валуйського повіту з етнографічного боку. Написав Павло Тарасевський, додавши до опису 13 малюнків [111].

Про свою роботу я теж зібрав малюнки забавок, колисок і т[аке] и[нше]. На покровський ярмарок я купив тут цілу колекцію дитячих глиняних свистунів тутешньої і харківської роботи. До своєї роботи я приложу їх фотографічні знімки. Окрім того я маю зразки дитячого мальовання, вельми цікаві з антропологічного боку.

В попередній раз Вами заслані мені №№ 13-22 по 10 примірників. Після того як я оддав їх книгарям, я ще не питав скільки чого продано: довідаюсь сьогодні.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів

23.X.[18]97.

№26

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 11 листопада 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Спасибі Вам за Ваші звістки про свої роботи. Я теж тепер уліз ув етнографію (третій том - пісні) і послав супліку до Главнаго Управленія по дѣламъ печати, щоб мені дозволено до сієї роботи виписати з Галичини деякі книжки, але досі ніякої відмови не маю.

Посилаю тепер Вам, користуючися з Вашої ласки, два рукописи до цензури:

1. Народні казки. Сей рукопис, посиланий од мене, цензура вже заборонила. Тепер я перекидав казки наново, деякі повикидав, деякі нові помістив і перемінив лад, також заголовок. Всі ці казки повибірано з друкованого матеріялу, збірник - про діти. Це треба, щоб Ви від себе послали, яко етнограф мов би то етнографичну працю. Добре було б, як би Ви якоїсь протекції добули.

2.Збірка віршів - антологія маненька вкраїнська. Цю треба послати окремо від казок і трохи згодом після їх. Дуже Вас прохав би послати її не від себе, а від якогось свого знайомого, невідомого зовсім у письменстві чоловіка. Посилати треба не до того цензора, до якого пошлете казки.

Обидва рукописи зовсім готові до відсилення; на їх нічого не треба писати, тільки оці слова: "Адресь для возвращенія рукописи - отакий - о". Паперу ніякого не треба додавати. Кожен рукопис треба загорнути в білий папер і зашити в коленкор і послати "цїнною посылкою на два рубля" - до Київського (казки) і Одеського (вірші) цензора на таку адресу: "Его Превосходительству, Господину Киев [...](Одес[...]) отдельному Цензору".

Оце і все. Дуже дякуватиму Вам за поміч. Мені обидва ці рукописи запевне заборонють, якби я послав од себе.

Поспішаюся послати і через те не пишу білше.

Стискаю Вашу руку.

Б.Грінченко

1897.Х.30. З Чернігова.

№ 27 [112]

М.Дикарїв - Б.Грінченку

[Катеринодар], 5 грудня 1897 р.

Посылаю часть денегъ, вырученныхъ отъ продажи Вашихъ изданій, остальная часть сдана на комисію. Посылку получилъ. Через третье лицо делается запросъ (предварительный) в тифлисской цензурѣ.

М.Дикарев. 23.ХІ.[18]97.

№28

М.Дикарїв - Б.Грінченку

[Катеринодар], 12 грудня 1897 р.

Високоповажаний Добродію

Борисе Дмитровичу!

На сих днях я заслав Вам переводом 14 р[ублів] 30 коп[ійок], одібраних від одного книгаря, другий же поїхав до Москви за книжками, то я не міг порахуватись з ним. Тепер один книгарь просе заслати йому ще ось які книжки:

По 10 примірників: ["]Батько та дочка["], ["]Підпал["],

[“]Пятизлотник[“], [“]Живі струни[“], [“]Харитя[“], [“]Вірна пара[“], [“]Катерина[“], [“]Чорноморці у неволі[“], [“]Думи кобзарські[“];

по 5 примірників: [“]Робінзон[“], [“]Пригода у повідь[“], [“]Добра душа[“], [“]Байки[“], [“]Неймовірний[“], [“]Криничка[“], [“]Правдиве слово[“], [“]Страшні забавки[“], [“]Орлеанська дівчина[“].

2 примірники: [“]Пісні та думи[“].

Другому книгареві теж треба заздалегідь вислати по 5 примірників усіх №№ (окрім [“]Робінзона[“, котрий мається), а [“]Дум кобзарських [“]-10 примірників.

Після оповіщення надрукованного мною в часописі книжки продаються добре, їх виписують навіть до станиць. Учора я подав до часописи Ваш спис рецензії на книжки з своїми додатками. Я пропоную дарувати дітям книжки на Різдвяні свята, а простим людям на роковини Т.Г.Шевченка. Чи воно вийде що путне з сього запрошування, чи ні, у кожному разі я прошу Вас і благаю - не забаряйте вислати книжок, бо зараз після оповіщення кинуться купувати книжки, а їх не буде. Сюди транспорт їде 20-25 днів.

Разом я роблю замовляння д[обродієві] Глібову, то ж Вам краще буде залучити обидва транспорта до купи.

З Києва я теж попросив книжок на комісію, а сьогодні пишу до Харькова.

Бо можна сказати, що машина заведена, і треба кувати залізо поки гаряче. Досі катеринодарські книгарі не виписували укр[аїнських] книжок раз через те, що не знали відкіль їх виписати, і друге - вважали укр[аїнську] книжку собі не корисною. Тепер погляд помінився у їх, бо і чорноморці не купували укр[аїнських] книжок власне через те, що не знали про їх існування.

Чув я, що Ваше губернське земство має каталог українських книжок, припущених Міністерством освіти для сільських бібліотек. Коли се правда, то будьте ласкаві зашліть два примірники.

Ваші рукописи поки що лежать у мене, бо д[обродій] Скидан, попередній редактор “Куб[анських] Обл[стних] Вѣд[омостей]” має поспитатись через Тифліського учителя Апостолова в Тифліській цензурі, чи не дала б вона дозволу друкування сих речей. Мене турбує лиш те, що д[обродій] Скидан має багато мороки з иньшими справами, то може забрати свій запит.

Свою роботу літературну я скінчив був і почав уже переписувати до друку, але, нахопившись на нові відомости лінгвістичні, полишив і розширив плани роботи і знов от се морочусь. Ся перепинка аніяк не турбує мене, бо кожен нові відомости не псують моєї теорії, а навпаки підперають її.

Ще раз прошу, не забаряйте засилки книжок.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарив

30.XI.[18]97.

№29

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 17 грудня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Дуже дякую Вам за гроші. Тільки Ви не написали, за які саме це книжки, а через те не можна мені записати ті гроші і в книгу. Будьте ласкаві, повідоміть про се. Книжок, яких треба посилаю - стільки, як у Вашому листі написано.

Спасибі Вам, що популяризуєте видання. От у мене яке до Вас прохання: пришліть мені числа газети з Вашими оповіщеннями про мої видання. Окрім цікавості, мене треба їх яко материяли за для нової оповістки, яку я маю друкувати р[оку] 1898. Тільки пришліть усе, що писали про книжки ті, - вельми за се дякуватиму.

Глібов пошле Вам окремо.

Наше губернське земство не має ніякого каталога вкраїнських книжок, дозволених до сільських бібліотек. Се в нас є Книжний склад земський, дак компанія тутешніх "ліберальствующих" паній склала для того складу "Примерный каталог" і з великої своєї ласки помістила до його с півдесятка вкраїнських книжок. А я, коректуючи з офіційного наказу того каталога, теж ис своєї ласки вписав туди вже с півсотні, чи може й більше книжок українських, яких на той момент изгадав, бо ніколи було складати повного каталога наших книжок. Всі ті книжки до сільських бібліотек, звісно, не пущені. От Вам і все.

Дуже прошу Вас, коли можна, посунути швидше справу з рукописами, що мають піти до цензури. Прошу вибачити за сю турбацію.

Написав аз многогрішний историчну драму віршом, але певне її цензура заборонить, як уже заборонили мені перед сим дві пієси ("Дядькови примхи" та "За батька").

З книжками, як бачите, не барюся, зараз же вислав і щоб поспіти на почту, кінчаю листа. Посилаю "Дубликаты накладной".

Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко.

1897.XII.5. З Чернігова.

№30

М.Дикарив - Б.Грінченку

[Катеринодар], 15 січня 1898 р.

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

Засилаю за Ваші власне видання 11 руб[лів] 89 коп[ійок] і за видання д[обродія] Глібова з особливим рахунком 3 руб[лі] 19 коп[ійок], котрі, будьте ласкаві, передайте йому. На Ваш запит, за які видання я заслав Вам гроші, мені відмовити затрудно, бо я одному книгареві віддав всю

Вашу скидку, скінчивши з ним всякі рахунки, а другому лиш 25 % скидки на дешевих виданнях і 20 % на дорогих. Краще я подам Вам спис, що стоїть на комісії: №1 - 5 прим[ірників], №2 - 6, №3 - 10 (але тут здається вже оплачені всі примірники з першої партії -100 прим[ірників]), №4 - 6, №5 - 7, №6 - 6, №7 - 8, №8 - 7, №9 - 6, №11 - 6, №12 - 10, №13 - 7, №14 - 8, №15 - 6, №16 - 5, №17 - 9, №18 - 9, №19 - 8, №20 - 10, №21 - 9, №22 - 6, №23 - 7, №24 - 8; №1 - 1(50 к[опійок]), №3 - 1 (35 [копійок]), №3 - 1(75 [копійок]).

Таким чином Ви порухайте, чи я всі заслав Вам гроші за продані примірники. Вашого оповідання я на превеликий жаль, не міг умістити в часописі, бо редактор не згодився через те, що воно захопе чимало місця в нашій не великій часописі. Але се можна влаштувати двома способами. Перве Ви могли б заслати нашим книгарям по кілька примірників оповіщення, і вони б роздавали його своїм купцям, як се роблять з оповіщеннями тутешніх і столичних видавців. Другий спосіб коштуватиме чималих грошей. Коли б Ви захотіли, оповіщення можна було б заслати передплатникам нашої часописи, числом 1500. За кожен тисячу, коли оповіщення важитиме не більше одного лоту, треба платити часописі 7 руб[лів] 50 коп[ійок]. Поміркуйте, чи варто спробувати се. Я оп'ять скажу, що я з продажі книжок власне про себе зиску не шукаю, й радніший був би поплатити страти за розсилку оповіщення тиею скидкою, що Ви даєте, та думаю що в сій операції треба б узяти участь і д[обродієві] Глібову, видання котрого не дають можности сподіватись на якісь лишки. Можна б і так зробити: Ви б оплатили страти сами; а робили б меншу скидку.

З 3-го січня я іду до Петербургу і до Москви, одпуст беру на місяць, тож оповіщення, коли хочете, засилайте просто до книгарів, котрих адреси я Вам подав. З собою я повезу і Ваші рукописи: чи не поталанить влаштувати справу з цензурою через д[обродієв] Мордовця [113] або Білиловського [114].

21 грудня у нас відкрилось “Общество Любителей изучения Кубанской области”. До “правління” товариства обрано трьох українців, двох москалів і одного німця, предсідатель москаль, товариш его українець; а мене обрано секретарем.

Сподіваюсь, що Ви не одмовите мінатись виданнями з нашим молодим товариством.

Книгарі наші П.Т.Галладжіанць і М.А.Суховь дали згоду виставити їх фірми в Ваших оповіщеннях, первий лиш постановив умову, щоб його прізвище було надруковане правильно.

Писати мені можно до Катеринодару, або коли я забарюсь в Петербурзі, мені приятель засилатиме туди моє листуванне.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарив

До “Записок” я заслав “Уривки з греко-словянської митольогії” [115].
18.3/1 98

[Катеринодар], 8 лютого 1898 р.

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

20 сiчня я звернувся з Петербургу, де я перебув 10 день. Найсамперед я, розумiється заходився влаштувати справу з цензурою, то й рушив до д[обродiя] Мордовця. Сей дiдок зразу ж запевнив мене, що його iмя може мiнi поспувати справу, бо його власний роман цензура заборонила, не звернувши навить рукопису. Він порадив менi удатись до д[об]р[одiя] Бiлиловського, котрий сього часу в цензурнiй верствi *persona grata* [116]. Я так i зробив. Д[обродiй] Бiлиловський вступив зо мною в розмову лиш пiсля того, як я запевнив його, що в Черниговi я, iдучи до Петербургу i ранiш того, не був i Бориса Грiнченка нiколи навиць не бачив i взявся за цензурну справу не як приятель Грiнченка, а просто як украiнець. Лиш пiсля того д[обродiй] Бiлиловський розповiв менi, про Вашу лiтературну справу з Старицькимi [117], про котру я досi нiчого не знав. Дiзнав я, що д[обродiй] Старицький має Вас позивати, обравши на оборонцю свою Герарда [118], а на експертiв д[обродiїв] Мордовця i Бiлиловського. Останнiй прийняв предложення Герарда з умовою, щоб він був оборонцею не одного Старицького, а взагалi украiнської лiтературної справи. Герард прийняв сю умову. Але чи так чи сяк, д[обродiй] Бiлиловський держить руку Старицького, i оскiльки я мiг постерегти вiдносини петербуржських украiнцiв, куди поверне оглоблi д[обродiй] Бiлиловський, туди пiдуть i всi украiнцi, не вилучаючи звiдсiль i д[обродiя] Мордовця, i лиш один Беренштам [119] з першого разу обiцяв був пiдти разом зо мною до цензури, а потiм призначив новий речiнець про се, i нарештi заявив, що він не може пособити в сiй справi, бо має скоро сам подати свiй рукопис до цензури. Він потiшав мене тим, що замисть його, можуть подати рукопис до цензури вiд свого iмени О.І.Волянський [120], або П.П.Катренiч [121]. Тi охоче брались за сю справу, але, як я привозив рукописи до Петербургу за-для придбання протекцiї, а не затим, щоб ховатись поза чужими спинами; то привiз рукописи назад, i один з них “Казка”, сьогоднi засилаю до Киiва, сподiваючись, що пiсля приїзду нового генерал-губернатора, цензор положе на нас бiльшу милость.

Що до антологiї, петербуржцi також мають видавати її, але обсягом бiльшу, i до того друкувати все лиш пiсля дозволу авторiв або їх спадкоємцiв. Се споводоване тим, що кожен письменник, що-разу розвиваючись, iнакше глядить на свої попереднi твори, котрi може й не захоче внов повторяти. Памятаю, що й Ви десь висловились в тiм саме

розумі. Таким чином оповістіте мене, чи подавати антологію до цензури, чи потривати. Ціль петербуржців дати вельми чепурну книжку з добрими малюнками, котру не соро[m]но було б завести в добрі палітурки і положити на столі. Сей замір постав наче б то з закиду московських письменників, що у нас нема книжки, котрою не соромно було б похвалитись, і що наша література складається з нікчемних книжок виданих Борисом Грінченком, котрий, мов, на сором Україні, чим дуж рекламує їх, покликуючись на такі мізерні часописи як “По морю и сушѣ” [122], чи “Жизнь Юга” [123]. З усього всього я прийшов до тої думки, що петербуржські українці чи не знають, чи не хочять знати про кого видаються Ваші книжки, і що між ними і народом стоїть неперехідна безодня.

Д[обродій] Білиловський має на думці видавати “Складку” [124] періодично, що-разу наближаючи її зміст до “Основи”.

“Товариство імени Шевченка” має шанси скоро бути відкритим [125], бо статут пройшов усі митарства і тепер лежить в департаменті поліції, з котрим українці мають добрі звязки.

Окрім того мають петербуржці видавати свою часопись на російській мові, але з українською белетристикою.

В Петербурзі я познаємився з де-якими російськими ученими. Найбільш ласкаво поводитись зо мною проф[есор] антропології Петрі [126] і бібліотекар академії наук Вольтер [127]. З прозьби Вольтера я виголосив *ex improvisu* [128] реферати (про повертанне паганських богів в християнських святих) в засіданні лінгвістів і в Географічнім Товаристві.

В моїй службі має бути поліпшення: хочуть мене постановити архіваріусом обласного правління і титарем військового собору [129]. Власне в архіві роботи затого нема ніякої, то я міг би присвятити більш часу на літературні роботи. До того й платня в архіві більше. Титарство ж мені не до вподоби, бо припаде гризтись з попами, котрих, кажуть, усіх треба б позивати за рабування собору [130]. Потішає мене лиш те, що титарем мене становлять до часу, поки знайдуть підхожого чоловіка, та й тепер я можу приставити до собору офіцера, що дається архіваріусові на помошника.

Прошу Вас уклінно сього листа про свою справу з Старицьким не використовувати. Мій погляд на д[обродія] Старицького, надрукований свого часу в “Буковині”, Ви правдоподібно ще памятаєте, то мені нема чого розводитись про се.

З глибоким поважаннем

М.Дикарив

Р[оку]1898, січня 27.

№32

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 16 лютого 1898 р.

Високоповажаний Земляче!

Певне Ви вже повернулися з Петербургу й Москви до Катеринодару, і мій лист знайде Вас там.

Спасибі Вам за гроші (що за книжки)! Глібову гроші віддав. Оповістки свої я вже мало не всі порозсилав, і не можу нічого посилати книгарям Вашим. Що ж до розсилання з часописами, то воно й добра се річ, та вельми дорога, а я на оповістки не можу багато витратити. Тепер саме друкую:

- 1) друге видання “Катерини”,
- 2) оповідання] “Добрий звір” etc,
- 3) свої “Оповідання”.

Послав кілки рукописів до цензури. А яка доля тих рукописів, що я Вам заслав? Будьте ласкаві, напишіть мені про се, бо обидва сі рукописи дуже мені важні, а найбільше казки.

Дуже радий буду мінятися з Вашим “Обществомъ любителей изученія Кубанской области” своїми виданнями. Прошу тільки сказати, чи сьому товариству цікаві всі мої видання, чи самі етнографічні. Також навчіть: на Вас, чи на адресу Товариства маю посилати книжки. Думаю, що Ваше Товариство зробить щось добре, не так, як наша Архивна комісія, що так і замерзла і не появляє досі ніяких результатів своєї роботи.

У нас оце тільки минуло губренське земське зібрання. На йому, між иншим, постановлено:

- а) прохати, щоб лікарям дозволено читати селянам відчити з гігієни й медицини “м’ґстнимъ нарґчіем”,
- б) прохати, щоб до народніх театрів пускано пієси не самі ті, що в спеціальному на те реєстрі суть (там викинено вкраїнські), а всі дозволені драмат[ичною] цензурою (то б то: і вкраїнські);
- в) прохати, щоб пущено до сільських бібліотек українські книжки деякі (реєстр податися має).

Що с сього буде? Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко

1898.ІІ.4(16)

З Чернігова.

№33

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 17 лютого 1898 р.

Тільки налагодився. Високоповажаний Земляче, відіслати попереднього листа до Вас, аж тут Ваш пакунок приходе. Спасибі велике

за все прислане.

Особливо зацікавив мене відбиток Ваших казок [131]: досі я їх не бачив. Спасибі й за портрета. Дуже шкодую, що не можу віддячити Вам таким саме дарунком, бо не маю ні одної фотографії (а колись же я Вам прислав свою? Чи так?). Нехай уже трохи згодом.

Спасибі Вам за клопіт з моїми рукописами. Дуже добре зробили, що послали казки до цензури. Що ж до антології, то я собі думаю так. Петербурзькі добродії мають багато грошей і певно видадуть антологію гарно - от як видали вони “Складку” або “Козаки й море” Мордовця. Чрез те я, мабуть, трохи подожду з своїм рукописом: коли вони видадуть, то я його не подаватиму до цензури, а коли не видадуть, то тоді подам. То ж прошу Вас дуже вернути мені сього рукописа.

Яким би духом не дихали на мене Петербурзькі земляки за мою справу з Старицьким, але - мені здається - не треба б їм перекручувати факти і вигадувати на мої народні видання те, що вони вигадують. Та вже я потроху починаю звикати, що зо всіми моїми справами завсігди робиться так: невелика лічба людей щирих розуміє мої добрі бажання і на роботу мою дивиться с цього погляду і, критикуючи її, критикує як і всяку людську роботу, показуючи, що в їй добре, а що ні або й зовсім нікчемне. Але таких добрих людей не багато. Більшість же завсігди силкується знайти в тому, що я роблю якийсь злий замір і обляпує мене болотом. Мушу пояснити, що я се кажу не про загал публики, не про загал читачів, а зособна про “земляків”, “именуемыхъ украинофилами”. Ото ж я потроху починаю звикати до таких відносин до себе і хотів би дуже дійти до такого становища, як і торішній сніг. Чи досягну ж? Поки не досяг.

От, скажемо, справа з Старицьким - чимало вона з мене жил витягла. А діло таке просте.

Надрукував М.Грімач [132] у “Зорі” дещо про позички Стар[ицького] і з розправи видко, коли її написано: “V.13”. Того ж дня вийшло в Петербурсі число “Мір отголосков”, де надруковано гидку статію Александровського [133]. Незважаючи на сей очевидний довід того, що обидві розправи з’явилися зовсім самостійно і одна від одної незалежно, зараз же добрі люди сказали, що Грімач пособляє українофобові А[лександровсько]му руйнувати вкраїнську справу. Київський відомий письменник пише до редакції “Зорі”, що Грімач - се я, хоч статії Грімачеви були нецензурні і листі на поchtі читаються. Старицький теж пише до редактора, звучи автора статії “клеветником”, вимагає, щоб йому виявлено сього псевдонима (бо офіційно він не знав хто се) і мав потягти автора до суду. Вкупі з цим удається до мене з листом, питає, чи се я Грімач, а як я був у Києві, та вимагає, щоб я виявив сей псевдоним і става зараз же до суду. Оголошений “клеветником”, я послав до “Зорі” статію. “З поводу Малоросійського] театру” д. Стар[ицького] і в їй довів фактами, що я не “клеветник”*.

Старицький просив мене не друкувати цієї статії, але вкупі з тим вимагав він (і його дочка Чернях[івська] [134]), щоб я ставав зараз же до суду. Таким робом мене тягнуто до суду за друковане, але заборонювано друком довести, що я правий. Цими вчинками і всякими іншими старіями змушено мене видрукувати розвідку “С поводу” etc. Тоді покликав мене д[обродій] Стар[ицький] до “суду чести” і скільки було всяких змаганнів поки він згодився на те, щоб пояснення сторін і присуд судовий надруковано! Багато тут було всякої гидоти, про яку не хочеться й згадувати. Так чи инак тепер стоїть справа так: у нас із Стар[ицьким] підписані умови до третейського суду, я повідомив Ст[арицьк]ого про двох своїх суддів і дожидаюся такого саме повідомлення від його. Через те мене дивує Ваша звістка: до чого тут Герард? Старицький має право обібрати, як і я, двох суддів, а вже ті четверо оббірають голову. Будьте ласкаві, виясніть мені се, коли відаєте й можете. Не згадаю тепер - що саме Ви писали в “Буковині” про Старицького. Коли се було останніми роками, то я його й не читав, бо “Буковини” бачив тільки випадком деякі окремі числа. Чи не могли б Ви мені прислати свою розвідку, а я вернув би її Вам згодом? Дуже дякував би.

Про заміри д[обродія] Білиловського с “Складкою” чув - се дуже добре буде. Добре діло й часопис. Не знаю тільки, яке воно буде оте “Общество и[мені] Шевченка” - що воно й яка його мета, який у його статут.

Дак як же се Ви зробитеся титарем? І чого се на Вас таке? А архіваріус - це добра посада?

Ви один з тих щирих людей, що по щирості можуть дивитися на чужу працю і так Ви й на мене дивитися. Дозвольте стиснути Вам за Вашу прихильність руку. З щирою й великою повагою Б.Грінченко
1898.ІІ.5. З Чернігова.

---

* Пишучи сю статію я не знав про статію Александрівського і довідався про се тільки 1 серпня. І все ж мене винують, що я українофобам пособляю! Яку неправду пишуть про мене - хоч би й Морд [овець]. Перекручує факти!

№34

М.Дикарив - Б.Грінченку

[Катеринодар], 26 лютого 1898 р.

Високоповажаний Борисе Дмитровичу!

В попереднім листі я старався обминати де які речі, щоб не попсувати Ваших відносин до д[обродія] Біл[иловського] до краю; з Вашого ж листа бачу, що се була даремна опаска, бо ваші відносини вже й так попсовані. Тепер скажу Вам, що перша моя особиста знаємість з д[обродієм] Біл[иловським] надовго лишить мені сумні згадки.

Останнього вечеру, як я був у Біл[иловського], там зібралась громада українців за-для рішення якоїсь чергової справи. Я прийшов туди як кликаний гость. Сидячи за чаєм, громадяне здебільшого мішали українську мову з російською, де-які балакали лиш по російськи, в тім гурті й господиня, котрій ввічливі гості відповідали також; один лише американський горожанин Бородай говорив хоч трохи чистою українською мовою. В сей саме час д[обродій] Білиловський, вернувшись з кабінету до гостей мовчки сунув до рук своєму братові докторові маленьку картку, згорнуту на кшталт куверту; той хвилин через 2-3 розгорнув і теж мовчки перечитав. Потім запрошено всіх гостей до кабінету. Я в гурті інших попростував туди ж, але старався не вихоплюватись наперед. Коли всі увійшли до кабінету, брат Біл[иловсько]го викликав мене з кабінету до каридору і почав розмову про Катеринодар. Тим часом двері до кабінету зачинились, а мій ввічливий доктор запросив мене вернутись до столової. В кабінеті йшла балачка цілу годину, коли не більш. Під кінець вийшов д[обродій] Біл[иловський] і закинув братові: “Чом ти не йшов до кабінету?” Все се я вважав річчю випадковою, аж поки не почув останньої відповіді про Ваш рукопис. Тоді мені здавалось, що в тій картці, що була передана за чаєм, писано про те, щоб мене витрутити з кабінету. Може, се лиш моя безпідставна догадка, як[у] я почував, що мене без ніякої причини дуже і дуже ображено. Д[обродій] Біл[иловський] кликав мене до себе прощатись перед виїздом, але я не міг без сорому перед самим собою простягати руку тому, кому не йму віри, і не пішов.

Вашу справу д[обродій] Біл[иловський] чи свідомо чи несвідомо представляє зовсім инакше: з його слів Ви, ніби то через свої надмірні гордощі, не захотіли стати до суду чести зовсім, через те добр[одій] Старицький має Вас позивати до загального урядового суду, обравши на оборонцю Герарда. Що до д[обродія] Біл[иловського], він оскільки я міг зрозуміти з його слів, “оборону української літератури”, про котру я писав, розуміє так: публіка вимагала від укр[аїнського] театру нових п’ес, то ж д[обродій] Старицький чи так, чи сяк повинен був вистачати нові п’еси, щоб не загубити укр[аїнського] театру, навіть становив під іменами своїх творів цілком чужі. Може я не так зрозумів, але з розмов д[обродія] Білиловського про його власну діяльність я знаю, що фальсіфікати ріжного роду укр[аїнському] діячеві він признає законними. Напр[иклад], коли цензорів не подобається в його виданні слово кайдани, він вискромдивши частину слова робить з них “на радість цензорів” картохи, а після дозволу цензора, внов вискромдивши, повертає картохи в кайдани. Признаюсь, що я ніколи б не зважився на такі фальсіфікати, инакше вважав би себе морально попсованим до краю.

В Ваших творах д[обродій] Біл[иловський] теж бачить позичанне з німецького, але що саме позичене він не сказав мені. До того Вам закидає він, що Ви не взяли на увагу присуду проф[есора] Потебні і

ін[ших] в справі Старицького з Олександровим [135]. Чи се правда? Про сей присуд писав де що проф[есор] Сумцов, здається в материялах до історій Харківськ[ого] університету. В мене ся брошурка мається. Оскільки я пам'ятаю, проф[есор] Потєбня з спілкою прийшли до того заключення, що плагиатом можна признавати лиш позичання поодиноких типів, але не позичання фабули, котра може бути підставою за-для творення різнорідніших типів. Таким чином Вам припадає довести, що д[обродій] Старицький позичав разом з фабулою і типи, або довести, що його переробки не заслугоють назви якихсь витворених самостійно типів і не виявляють таланту або творчости перероблюватися, і що такі переробки на підставі готової фабули може справити навіть людина не свідомо драматичної штуки. Так мені здається.

Не раз мені траплялося читати в російських часописах ворожі статі проти Марка Лукича Кропивницького. Не знавши автора сих статей, я мимо того завсі був певний, що ся справа перейшла через руки Старицького. Такі статі мені читати було тим неприємніш, що я з 1886 р. Марка Лукича вважаю своїм хрещеним батьком, бо через його вистави я став хоч аби-яким українським діячем, після 10-літнього духового спання. Всі ці статі розуміється писались про рекламування Старицького. Рекламував себе і Марко Лукич торік, умістивши свій портрет в “Нивѣ” [136] з відповідним текстом, але яка ріжниця між його рекламою і рекламою Старицького: Марко Лукич покликується лиш на свій талант і свою діяльність, а д[обродій] Старицький кидає багно на свого противника. Головнішій з закидів Старицького той, що М[арко] Л[укич] грошолоб, а з проте з сього боку він і сам великий грішник. 1891 чи [18]92 року в Вороніж приїздила трупа Старицького і оголосила, що даватиме “нові п'єси”. На перву виставу прийшло стільки публіки, що треба було садовити її на “приставних” стільцях. На другий день уже зовсім мало нашлось охотників на “нові п'єси”. Становий пристав Ів[ан] Омел[янович] Кобзарев, що ходив на вистави що-дня написав Касіненкові [137] листа, щоб він заховав “нові п'єси” про сімбірських і інших москалів, котрі не знаючи укр[аїнської] мови, лише й можуть квапитись на ту балаганщину, котрою багаті “нові п'єси” Старицького. Старицького коло трупи не було, але його заступала дочка. Касіненко запросив Кобзарєва на пораду, а Кобзарєв приставши на се, закликав мене на ассистента. Касіненко виправдовувався тим, що він становить балаганщину не з своєї волі, але з волі Старицького, і що “Старицький білш дбає про власну кишеню, ніж про драматичну штуку”, через те заводить до своїх п'єс балаганщину. Але чи так чи сяк після сього Вороніж уже не бачив нових п'єс, котрі знов становились в Острогожську, куди переїхала трупа. Після сього нам припало лиш сказати: “Обое рябое!”.

Д[обродій] Біл[иловський] казав мені, що цензура хотіла конфіскувати Ваш 1-й етнографічний випуск за “богохульство”, і коли

сам Соловйов дозволив випустити книжку, його підвладні аж об поли бились: “Самі (кажуть) бачимо, що тут богохульство, а він дозволяє випустити!”.

На посаду архіваріуса, котру мені дають, квапився і секретарь обласного Правління і старший ділопродователь, мимо того, що їх посади (VIII кл[ас]) класом вищі від посади архіваріуса. Розуміється, вони більш квапляться на титарство, де, мовляв, зімують раки. Посада архіваріуса сама дає 1200 карб[ованців] платні без ніякої затого роботи і контролю, а за титарство нема платні. Мені казано, що можуть дати за титарство руб[лів] 200-300 під взірцем нагороди, але я просто заявляв, що раднійший був би спекатись сеї чести і платні; то ж постановлено що титарство буде справляти офіцер, що його прикомандіровано до архиву, а я вже буду поратись коло одного архиву. І яка іронія долі: в Петербурзі, на засіданнях лінгвістів і Географічного Товариства я старався довести, що язичеські боги повернулись в наших святих, а тут припадає сим богам запалювати свічки та лампадки.

Після використання “Буковину” зверніть мені. Виражаючи Вам сердечну прихильність, оп’ять відповідаю і я міцним стисканням Вашої руки.

Видання засилайте просто до нашого товариства. Цікаві будуть товариству і оповідання з народного життя.

М.Дикарив

18 14/II 98

№35

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 16 квітня 1898 р.

Високоповажаний Добродію!

Дякую Вам дуже, що прислали мені статут “Общества любителей изучения Кубанской области”, дякую ще більше й за програму до збирання етнографічних відомостей. “Обществу” посилаю два томи своїх “Этнографических материалов”. Третього ж досі складено тільки 8 аркушів, - то пришлю як видрукується.

Все, що розказував Вам д[обродій] Б[ілиловський] про мою справу з Старицьким - простісінька брехня. Не відаю, на віщо д[обродій] Білиловський ширить такі брехні, яко ото Ви мені пишете. Не розумію також нащо такий чоловік як д[обродій] Мордовцев дозволяє собі писати в “Новостях” [138] ще гірші брехні на мене.

Справа тепер стоїть так, що наші судді (А.В.Верзилов [139] та Г.О.Коваленко [140] з мого боку і О.Є.[141].Кониський та О.И.Лотоцький [142] з боку Старицького) мають вибрати голову і визначити день суду. Слова д[обродія] Білиловського про те, що в мене є позичання з німецького теж брехня, бо в мене з німецької мови є тільки переклади з Гете, Шіллера, Гейне [143] і все те надруковано в Галичині яко переклад.

Кільки з цих перекладів Гейне є і в моїх “Піснях та думках”. Там нема ім’я Гейне, бо цензура не пускає так, але скрізь стоїть “Переспів”, тобто “переклад віршем”*.

До мене теж так роблено з віршами з причин цензурних, і се не значить позичання. Коли він се зве позичанням, то він перекручує факти.

Присуд харківського суду в справі Старицького - Олександрова я маю і в своїй] розправі “С поводу “М[а]л[о]р[уського] театру” д[обродія] Старицького” (“Зоря”, 1897) кажу про його.

Тут ище кажу знову: суд помилився, бо не той рукопис, який треба розглядав (Більше про се див. у розправі д[обродія] Касиненка в одеському часописі “Театр” з р[оку] 1897-го).

Коли д[обродій] Б[ілиловський] читав мою розправу в “Зорі”, то на що ж він каже, що я не взяв на увагу того присуду? Коли ж у Вас є тая книжка д[обродія] Сумцова де про се згадується**, чи не могли б Ви мені на який час прислати її мені? Вельми вдячний був би.

Спасибі і за прислані часописи. “Буковину” верну, посилаючи Вам нові свої видання (пішли вже по білет до цензури).

Чи подали ж Ви до цензури “З нар[одных] уст” - казки? Чи нема відповіді? Будьте ласкаві, верніть мені “Степові квітки” (рукопис) - мені його треба. Я ніяк не можу добути 2-го й третього випуску “Етногр[афичного] збірника” (Львівського). Але мені треба знати, чи є там пісні, чи багато, які саме etc. Чи не могли б Ви мені хоч трошки про се написати?

Стискаю Вашу руку. Щиро прихильний до Вас Б.Г.
1898.IV.4.

---

*Що я не помиляюся, вживаючи так слово “переспів”, то посилаюся в тому не тільки на наше новіше письменство, але і на такого знавця мови, як Куліш: “Иов”. Переспів П.Раталя. Також на два словарі: Уманця (Переводъ 2. віршом -переспів) та Желехівського [144] (Переспів - übersetzte Dichtung). Ще: “Слово о полкові Игоревому”. Переспів с старосвітської грамоти. Переклав В.Кіндзерський.

**Я знаю тільки присуд, друкований у газ[еті] “Южный край”, підписано там усіх суддів під їм.

№36

М.Дикарив - Б.Грінченку

[Катеринодар], 24 квітня 1898 р.

18 12/IV 98

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

Рукопис Ваш я заслав до цензури з написом “Секрет[арь] Общ[ества] изуч[енія] Куб[анской] обл[асти]” і, як сами, здорові, бачете і се не пособило. Вибачайте, що забарився з відповідею, бо через увесь

сей час я тільки робив, чинячи поправки і додатки до своєї студії”: “Уривки з греко-славян[ської] митології”, а потім з прозьби д[обродія] Вовка, переробляв програму до опису парубочих громад, котру він має видрукувати у виданні Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевченка [145]. До програми я приложив передмову про значінне вулиці і вечорниць і їх звязок з весіллем. Тепер я заходився виконати свою давню обіцянку окружному інспектору Кавказького учебного округу Лопатиському і пишу зараз передмову до російських апокрифів, зібраних мною на Чорноморії призначених для “Сборн[ика] матеріал[овъ] для описанія мѣстн[остей] и племень Кавк[аза].”

Д[обродій] Вовк повідомив мене, що вже вийшов т[ом] V фольклористичних сороміцьких материялів Крвлтадіа [146], де уміщено і мої материяли, зібрані на Вороніжчині і Чорноморії. З 17 віддруків, даних йому, він зашле мені один, а останні іншим дописувателям і до великих укр[аїнських] бібліотек. Парижане мають видати VI т[ом] Крвлтадіа, для котрого я знову збираю материяли.

Перед Великоднем запасний рядовий слоб[оди] Попасної Богучарського повіту Краснолуцький заслав мені вельми докладний і цікавий опис свого дитячого життя, за котрий з сплатив йому 8 карб[ованців]. Се новий дописуватель.

В т[омі] II “Етногр[афичного] Збірн[ика]” уміщено: 1) Лірники. Лірн[ицькі] пісні, молитви, мова, звістки і т.и. про лірників повіту Бучацького. Зібрав Волод[имир] Гнатюк [147] (подано 40 псалмів про муки і похорон Хр[иста], чудовні образи Матері Божої, про св[ятих] Івана Богослова, Григорія, Василя, Николая, Олексія, Варвару, Параскевію, Онуфрія, Антонія, Михаїла, Лазаря, Гавриїла, про Правду і Кривду і ин.). 2) Замітки етнографічні з Угорської Руси. Написав Юрій Жаткович [148] (В опису весілля мається 27 коротеньких пісень). 3) Чорноморські казки й анекдоти [149].

Вип[уск] III містить “Етногр[афичні] материяли з Угорської Руси. Зібрав Волод[имир] Гнатюк” (I. Легенди №№1-40. II. Новелі №№1-36).

Вип[уск] IV буде “мішаним” з українських і галицьких материялів. Там буде уміщена моя “Народна гутірка з поводу Коронації 1896 р.”

Я маю кілька пісень з Подолії, з котрих колискові і веснянки я маю помістити в своїх виданнях (про дитяче життя і парубочі громади), а інші перевагом про панщину я міг би подати до Вашого збірника.

На засіданні “Правління” нашого “Общества любителей изучения Куб[анської] обл[асти]” розбиралось питання про обмін виданнями з приватними особами і товариш председателя Короленко [150] наполягав, щоб з приватними особами не обмінюватись. Се дуже мене вразило, бо я більш усіх старався про збиранне книг до бібліотеки товариства.

З причини неприємностей, я покинув посаду секретаря “Общества”, “Правление” котрого було і буде до нових виборів московсько-обрусительським, і мені таким чином, покинувши свою роботу, припало

б бути московським попихачем. Сим літом “Общество” виражає екскурсії до Карачаю, котрий знавці сього краю вважають не цікавим, а до того вже описаним попередниками, не відомими “Обществу”.

Міцно стискаю Вашу руку.

М.Дикарів

№37

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 14 червня 1898 р.

Високоповажаний Добродію!

Спасибі Вам за клопіт из моїм рукописом! Шкода тільки, що не пособило! Не знаю, що його й робити. Бо дуже такої книжки треба. За паризьке видання писав мені д[обродій] В[овк] [151]. До VI-го тому я вже послав дещо с своїх етнографічних матеріалів і маю ще послати. Тепер мене мучить третій том мого видання. Дедалі материялу все більшає. Пісень не буде менше як 1000.

Коли хочете прислати пісню про панщину, то присилайте яко мога швидче, а то спізнитесь, бо сі пісні мають бути в IV одділі, а третій уже друкується.

Спасибі за бібліографічні звістки про Львівський “Етн[ографічний] зб[ірник]”. Тільки Ви не написали, чи є у третьому томові пісні, або взагалі щось віршоване і коли є, то що саме. Будьте ласкаві, напишіть!

Шкода велика, що Ваше “Общество” перевелось на таке. А коли будуть у Вас ті нові вибори?

Вертаю Вам Вашу “Буковину” і брошуру Сумцова. Дякую дуже. В мене є ті числа “Южн[ого] края”, де вся справа Старицького з Ал[ександр]овим друкувалась, і присуд. Мій суд ис Ст[арицьким] страшно затягається. Судді обібрали головою д[обродія] Комаря [152] і визначили суд на 9-10 травня (V), але зараз же д[оч]ка Черняхівська-Старицька, що приїздила в сій справі до Чернігова від свого батька, сказала, що її батько має поїхати в травні на теплі води і через те не може тоді бути, а потім і д[обродій] Комарь теж написав, що не може на травень, тільки на серпень; а судді д[обродія] Стар[ицького] пишуть, що вони не можуть на червень, липень і серпень ... Коли се скінчиться - не відаю. Посилаю Вам три нові свої видання. Друкую № 27-й народніх. Чи я подякував Вам за любий Ваш подарунок “Чорноморські казки” etc.?

Коли був роззявою, то хоч тепер дозвольте се зробити.

Стискаю Вашу руку.

Борис Грінченко.

1898.VI.2. З Чернігова.

№38

М.Дикарiв - Б.Грiнченку

[Катеринодар], 29 червня 1898 р.

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

Складаю Вам сердечну подяку за засланi менi книжки. Вам же оп'ять засилаю копiю з власноручного патрету Т.Г.Шевченка, писаного пiд час заслання на дарунок Я.Г.Кухаренковi [153]. Засилаю i обiцяни пiснi. Не забудьте зробити поправку, що по ст[оронi] 305 т[ому] II Ваших "Матерiаловъ," помiщена не приказка, але приколискова пiсня: "Курка скакала, тин поламала". Як я Вже писав вам, се пiсня про шпака, вариянти ei поданi Ивановим в "Этногр[афическомъ] Обозр[hнiи]", кн[ига] XXXII [154].

Бiблiографiю пiснi, умiщеної мною пiд № 3 (про Данилюшу), Ви можете знайти в статi Жданова [155]: "Пiснi о князi Михаилh," ("Живая Старина" [156], 1890, I), а бiблiографiю пiсень взагалi в академiчнiй працi проф[есора] Сумцова:

"Разборъ этнографическихъ трудовъ Е.Р. Романова" СПб. 1894 [157].

В т[омi] III Етн[ографического] Збiрн[ика] наук[ового] тов[ариства] iм[енi] Ш[евченка] пiсень або чогось вiршованого зовсiм нема.

Вибори нашого наукового товариства будуть через пiвтора роки, але, на мою думку i новi вибори не дадуть нiчого доброго, бо раз чорноморцi ще не мають нацiональної самосвiдомости остiльки, щоб виступити енергично проти москалiв-обрусителiв, а друге у чорноморцiв зовсiм не постерiгається охоти до наукової працi. А тим часом гимназiя, що дає головний контiнгент науковому товариству систематично проводить змосковщення: учнiв, котрi мають український акцент просто поїдом їдять, зменьшуючи бал з поведення. Взагалi учителi гимназiї - се такi людцi, що їм бiльш личило б бути фельдфебелями дисциплiнарних батальйонiв, нiж учителями.

Я все морочусь над апокрифами для куратора Кавказького учебного округу. Мiцно стискаю Вашу руку.

Щиро прихильний М.Дикарiв.

18 17/VI 98.

№39

Б.Грiнченко - М.Дикареву

Чернiгiв, 15 липня 1898 р.

Високоповажаний Добродiю!

Лист, пiснi i Шевченкiв портрет одiбрав. Дуже, дуже Вам дякую! Я тiльки оце приїхав до Чернiгова з Харкiвщини i через те не переглядав

Ваших пісень (не встиг), але, мабуть, сьогодні зроблю се і притулю в ті відділи, які ще не друкувалися що треба. Ви пишете, що бібліографію пісень взагалі я знайду в праці проф[есора] Сумцова “Разборъ этнографическихъ трудовъ” Е.Р.Романова”. Я не знаю сієї праці. А тим часом мені її треба неминуче, без неї я не можу бути. Будьте ласкаві, пришліть її мені, коли вона є у Вас. Верну Вам по змозі швидко. Мені б треба її так, щоб до кінця серпня (VIII), але коли сього не можна, то Ви сами визначте мені термін і я Вам верну книгу на той термін. За се Вам моя велика подяка буде. Коли ж у Вас тієї книги нема, або не можете прислати, то принаймні напишіть точний заголовок її, чи окрема се книга, чи може статія де, в якій збірці, відкіля можна її добути і скільки коштує. За все це буду Вам також вдячний, хоч книга була б ліпшою помічу, бо добувати книги з Чернігова мені вельми важко з усякого погляду. Тільки коли ласка, то зробіть се зараз же, бо діло не стоїть.

Простіть за всі ці турботи, але ж маю надію, що й я колись може чимсь оддячу Вам за Вашу поміч. “Живой старины” я не маю, через те і статії Жданова не читав і бібліографії пісні про Данилюшу не можу звідти виписати. Да се не велике лихо, бо я й сам не маю сю бібліографію.

Посилаю Вам нове, побілшане, видання “Веселого оповідача”. Цензура заборонила мені рукопис “Як люде до розуму доходють” (біографія Дж[еймса] Гарфильда [158]).

Ніколи дуже, бо діла насунуло після антракту. Через те кидаю листа.

Стискаю вашу руку.
1898.УІІ.3. З Чернігова.

Вас щирій Б.Грінченко.

№40

М.Дикарив - Б.Грінченку

[Катеринодар], 5 лютого 1899 р.

Високоповажаний Добродію
Борисе Дмитровичу!

Зводячи рахунки книжної торгівлі в Катеринодарі за той рік, ми повинні признати її невдатною. Затого половина книжок, засланих Вами, лежать у книгарів не проданими, і книгарі знов потвержують, що найбільший попит книжок припадає на той час, коли про них що друкується в часописі. З уваги на такий стан справи я намислив постановити торгівлю інакше: буду давати меншій процент книгарям, а на решту %% закупити ріжок часописи на 50 разів, і друкувати оголошенне двічі на тиждень.

Наші “щирі” катеринодарці з осені товчуть про заведение книжного складу при доброчиннім товаристві та й досі ніяк не дійдуть до краю.

Засилаю вам гроші за 2 пр[имірники №1 – 10 к[опійок]; 4 пр[имірники]

№2-12 к[опійок]; 2 пр[имірники] №3 - 20 к[опійок]; 4 пр[имірники] №4 - 48 к[опійок]; 3 пр[имірники] №5 - 9 к[опійок]; 1 пр[имірник] №6 - 5 к[опійок]; 7 пр[имірники] №7 - 56 к[опійок]; 2 пр[имірники] №8 - 6 к[опійок]; 6 примірників №11 - 30 к[опійок]; 10 примірників №12 - 1 р[убль] 50 коп[ійок]; 4 пр[имірники] №13 - 40 к[опійок]; 10 пр[имірників] №14 - 20 к[опійок]; 1 пр[имірник] №13 - 15 к[опійок]; 1 пр[имірник] № 15 - 4 коп[ійки]; 4 пр[имірники] №16 - 28 к[опійок]; 4 пр[имірники] № 18-20 к[опійок]; 1 пр[имірник] №19 - 5 к[опійок]; 3 пр[имірники] № 20 - 15 к[опійок]; 4 пр[имірники] №21 - 12 к[опійок]; 4 пр[имірники] № 22 - 12 к[опійок]; 3 пр[имірники] №23-18 к[опійок]; 3 пр[имірники] №24 - 36 к[опійок]; 1 пр[имірник] № 1 - 50 к[опійок]; 2 пр[имірники] №3 - 1 р[убль] 10 к[опійок]; разом 4.95 + 1,60; скидка 2,38 + 0.40, засилаю 4[рублі] 77[копійок].

Хочу дати на комісію ще одному книгареві, тож зашліть, будьте ласкаві про його всіх №№ по 5 примірників, і окрім того №№ 10, 11, 12, 25, 24 и 26 по 10 примірників, а №№ 13, 16 по 5 примірників і №4 (оповідання) 6 [примірників] x35 [копійок] і 4 [примірники] x75 [копійок].

Повідомте, в якому стані друкування Ваших пісень: я нетерпляче жду їх видання, бо кожна нова книжка з української етнографії мене радує.

Що до мене, я заслав до “Етн[ографического] Обозр[енія]” початок студії п[ід] з[аголовком] “Заметки по истории народной ботаники”. На початок я перестудіював етнографію маку [159].

До етнографічного збірника, видаваного куратором Кавказького учебного округу, теж заслав “Апокрифы (російські), собраныя въ Кубанской области” з поважною передмовою.

Після того я поклав, відкинувши всякі студії, взятись до друкування своїх етнографічних матеріалів, зібраних з р[оку] 1892 [160]. Попереду я мавсь видати на початку “Дитяче життє”, але тут виявились де-які огріхи, котрі треба полатати, а замість того я готую “Народний календарь”. Вже переписав 230 сторін по 4°, -се календарь однієї Борисівської волости, що на Валуйщині, - та ще мабуть набереться клаптів з різних місцевостей сторін на 200, та й складеться чималий том.

Потім уже підуть: 1) дитяче життє; 2) молодече життє; 3) весілля, 4) чоловік в родині і в громаді і т.д.

Повідомте, в якому стані Ваша справа з д[обродієм] Старицьким. Міцно стискаю Вашу руку.

М.Дикарев.

24.1.1899.

№41

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 26 березня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам два примірники третього тому “Етнографическихъ материаловъ” [161]: один Вам, а другий д[обродієві] Мельникову, що постачив пісні. Як бачите, пісні видруковано тільки в “Земскомъ

Сборник”, а окремим одбитком ще ні, бо ще лежить він у цензурі і світа побачить хіба в другий половині сього року. Є в мене чимало матеріалу й до IV-го тому, але не знаю, коли могтиму його видати. А поки те буде, - напишіть мені що Ви думаєте про сей, 3-й том.

Се вельми добре, що Ви почали видавати свої етнографічні матеріали. С того, що Ви пишете, видко, що се буде цікава збірка. Чи скоро ж світа побачить? А де друкується?

Посилаю Вам також нові видання, що повиходили останніми часами (№№ 28, 29, 30, 34, 35; “Веселого оповідача” Ви, коли не помиляюся, маєте).

Книжок на продаж, як их просите, теж посилаю. Дякую дуже за гроші і за Вашу поміч у сій справі. Думка Ваша друкувати оповістку в часописах дуже добра. Трохи недобре тільки те, що нам доводиться рахуватися з такими дрібницями, що лехко заплутатися, або - принаймні - багато Вам писати. Та тут уже, мабуть, нічого не поробиш, коли книгарі не купують і не беруть на кредит, а тільки на комісію. Я тепер ніяким книгарням на комісію не даю, тільки в кредит на шість місяців. Як що у Вас знайшлись би такі книгарі, що теж брали б на кредит, то Вам було б менше клопоту з рахунками.

Справа моя з Старицьким давно вже скінчилася. Як приїхав я на суд до Києва, то сам С[тарицький] не явився, а його дочка - Л.Черняхівська. Почали мене вмовляти, що Старицький хворий, може ось-ось умре, щось уже майже не дихає, то ся справа могла б його добити, та й взагалі з цього діла вийде в літературі сварка велика, а сваритися не треба etc., etc. Я повірив у хворобу д[обродія] Стар[ицького] та й сам не був охочий до сварки і послідком сього був акт, видрукований на б[оках] 71-72 “Хроніки і бібліографії” X-ї книжки “Літературно-Наукового Вістника” з минулого року. Трохи згодом д[обродій] Стар[ицький] уже уряджував якісь вистави, через вечерниці, чи ще щось.

Стискаю Вашу руку і бажаю всього найкращого.

Ваш Б.Грінченко.

1899.III. 14. З Чернігова.

P.5. Дуже дякую за “Разборъ этн[ографических] тр[удовъ] Е.Романова” і вертаю його. Всі книжки посилаю пакунком залізницею.

№42

М.Дикарив - Б.Грінченку

[Катеринодар], 24 липня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Вибачайте, що я лиш тепер відповідаю на Ваш лист. Найсамперед сердечне дякую Вам за т[ом] III Материялів, одержанне котрого було мені святом. Ви просите мене висловити свою думку про сей том. На се можу сказати, що книжка Ваша повинна мати велике наукове значінне.

Мене в піснях найбільше цікавлять колядки, щедрівки, балляди і думи, і в сім разі я знаходжу в Вашім томі багато того, що мені треба. В первих особливе цікаві мені приспиви, навіть такі, котрі здаються нісенітницею, напр[иклад:]

Ей грай море,
В вік да віком,
На воду злегла.

Такі приспиви треба вважати золотими, бо вони дають можливість вистежити, відкіля колядка, чи щедрівка позичена. Переклавши наведений приспів на грецьку мову, ми побачимо, що в первотворі був не “вік да віком”, αλων (сон), але богиня Зоря Θωσ (Еос). Бо всі колядчані та щедрівчані приспиви були окликами на честь богам. Таким окликом є “Ой Дай боже” (у Вас, як і скрізь “Ой дай Боже”), переклад грецького прізвиська бога сонця Θεοδωρε, котрий в наших колядках зветься Тодорко, Богданко, а в казці Чуб[инського] Богадавець Іван. Друге його ім'я Гелій у нас, в приспивах, повернулось в Алилуя, Лелія, Гиля, Ілія і т.д.

Групування пісень, розуміється залежить від особистого погляду і витиченого методу наукового оброблення надрукованого материялу, тим то становити тут якісь рядки річ зовсім не можлива. Я напр[иклад] постерегаю, що псалми вживаються зам[ість] колядок, і відношу їх до календаря; колискові, дитячі пісні і чукикання - до дитячого життя; веснянки - до молодечого життя, і т.д. Бо инакше припало б мішати власне пісні з описом обставин, що при них вони співаються, і так[им] чином том не можна було б звати лиш збіркою пісень.

Вийшов т[ом] V Етногр[афичного] Збірн[ика], де уміщена моя “Народн[я] гутірка з поводу коронації 1896 р[оку].” Взагалі в сім томі уміщено відомости відповідаючі відомостям I т[ому] Чуб[инського]. В т[омі] II Матер[иялів] до укр[аїнсько]-рус[ької] етнольоґії уміщено мою програму до опису вулиці, вечерниць і складок. Поки я маю лиш I т[ом] материялів, том багатий змістом. В кн[ижці] XL-XLI Етногр[афического] Обозр[єнія] почались мої “Заметки по исторіи народной ботаники”. До “Кіев[ской] Стар[ины]” я заслав розвідку про “паляницю” [162], не знаю лиш чи надрукують, бо др[угу] мою роботу “Апокрифы, собр[анныя] въ Кубан[ской] обл[асти]”, виконану тим же методом, куратор Кавк[азького] учебн[ого] округу не схотів друковати в своїм виданні “по некотор[ымъ] педагогическимъ соображеніямъ”. Зашлю до Етногр[афического] Обозр[єнія], де люди поводяться лиш науковими “соображеніями”. З 24 червня до 10 липня я виїздив до курорту на Жекупські сіряні води, і там що-дня ходив в військову больницу збирати від козаків етногр[афичні] відомости. Записав де-що з календаря, чимало з дитячого життя, з сотню сороміцьких пісень. Від Тихона (Павлового брата) Тарасевського [,]13 л[іт,] дістав 8 зшитків казок і 1 зшиток опису дитячого життя. Селянин Антон Субота пише народн[ий] календарь, не

прокидаючи жодного дня. Поки вистачив 4 місяці. Павло Тарасевський як що побуває на селі скінчить опис вулиці, вечерниць і складок (аркушів 100).

Серцем прихильний до Вас М.Дикарів.

12.VII.1899.

Примітки

1. “Воронежській Етнографическій Сборникъ” - перше велике видання, здійснене Митрофаном Дикаревим і яке він розсилав визначним сучасникам з метою ознайомлення їх із результатами своїх досліджень.

2. Так в оригіналі. С.І.Гомолинський - один з сучасних М.Дикареву українських книговидавців.

3. “Енеїда” - найвідоміший твір Івана Котляревського (1769-1838), видатного українського поета і драматурга. Повний текст “Енеїди” опублікований 1842 року.

4. Тут і надалі згадується посередницька організація, яка, зокрема, розповсюджувала друковану продукцію на Вороніжчині.

5. Йдеться про твори Тараса Григоровича Шевченка.

6. Це оповідання вміщено до “Воронізького Етнографічного Збірника”

7. Мається на увазі Іван Гонта - один з ватажків народного повстання 1768 р. на Правобережній Україні. У творах Т.Шевченка “Гайдамаки”, “Холодний яр” та ін. І.Гонта зображений народним героєм.

8. Ситін Іван (1851-1934)- російський підприємець, видавець. На початку ХХ ст. - голова найбільшого російського видавництва.

9. Каменецький Данило (1830-1881) - завідувач друкарні, видавець П.Куліша та “Основ” у Петербурзі. Видавав популярні книжки для народу під назвою “метеликів”.

10. “Київська старовина” - щомісячний історико-етнографічний і художній журнал. Видавався російською мовою у Києві в 1882-1906 рр.

11. “Основа” - літературно-науковий місячник української тематики, виходив у Петербурзі від січня 1861 до жовтня 1862 р. українською і російською мовами.

12. Смаль-Стоцький Степан (1859-1939) - визначний український політико-громадський, культурний і економічний діяч, мовознавець і педагог.

13. У 1885-1891 рр. “Буковина” виходила двічі на місяць, а з початку 1892 р. вона стала з'являтися щотижня. Саме про це і згадано в листі М.Дикарева.

14. Кавція - застава, грошове забезпечення (з лат).

15. “Руська школа” - українське педагогічне товариство на Буковині, засноване 1887 р. в Чернівцях. Діяло до 1940 р. (з 1908 -

“Українська школа”).

16. Куліш Пантелеймон (1819-1897) - український письменник, критик, перекладач, історик, етнограф, громадський діяч. З 1845 до початку 80-х рр. мешкав у Петербурзі.

17. Білозерські: Василь (1825-1899), громадський і культурний діяч, видавець “Основ” у Петербурзі (1861-1862) та Микола (1833-1896), культурний діяч, видавець “Южнорусских летописей” у Києві (1856).

18. Йдеться про першу Громаду, що виникла в Петербурзі в кінці 50-х рр. ХІХ ст., коли тимчасовий ліберальний курс уряду сприяв поживленню суспільного життя.

19. Можливо, йдеться про М.Щербака, який вів адміністративно-технічні справи в “Основі”.

20. Машина Ремінгтона - одна з перших друкарських машинок. Сконструйована американцем Шолесом. Серійно почала вироблятися 1874 р. відомою фірмою “С.Ремінгтон і син”, яка спеціалізувалась на випуску зброї, швейних та землеробських машин.

21. “Батьківщина” - політико-економічна газета, передусім для селянства, що виходила у Львові у 1879-1896 рр.

22. “Правда” - літературно-науковий і політичний часопис. Виходив у Львові у 1867-1898 рр.

23. “Народ” - громадсько-політичний двотижневик, що виходив у Львові та Коломиї у 1890-1895 рр. Редагували часопис М.Павлик та І.Франко.

24. “Зоря” - літературно-науковий і громадсько-культурний журнал. Виходив у 1880-1897 рр. у Львові двічі на місяць.

25. Коловинці - одна з етнографічних груп української людності на російсько-українському порубіжжі.

26. Оповідання Б.Грінченка. Тут і надалі згадуються, переважно, його різні твори

27. Тобто - 25 грудня за старим стилем.

28. Тобто - на ланцюжку.

29. Йдеться про популярні “Оповідання зі святого письма” українською мовою Степана Опатовича (1832-1892), церковного письменника, православного священника у Петербурзі.

30. Твір французького письменника Віктора Гюго (1832-1892) “Людина, що сміється” (1869).

31. Митрофан Дикарив, ймовірно за все, має на увазі “Історію русів” - пам’ятку української історичної прози і публіцистики 2-ї половини ХVІІІ ст., авторство якої приписували зокрема і українському письменнику Григорію Кониському (1717-1795).

32. Відомий вираз, що означає постійну загрозу навіть за ознак повного благополуччя.

33. Збірник українських пісень. Зібрав й у ноти завів М.Лисенко. - Вип. 1. - Лейпциг, 1868; Вип. 2. - Липське; Київ, 1873.

34. Тобто - копія
35. Вілінська Марія (псевд.: Марко Вовчок) (1834-1907) - українська письменниця, перекладач.
36. Косач Ольга (псевд.: Олена Пчілка) (1849-1930) - українська письменниця, перекладачка, фольклористка, етнограф, громадська і культурна діячка.
37. Тургенев Іван (1818-1883) -російський письменник.Виявляв інтерес до українського народу. Був особисто знайомий з багатьма діячами української культури (Марко Вовчок, Тарас Шевченко та ін.), листувався з ними.
38. “Просвіта” - культурно-освітня громадська організація на Україні. Заснована 1868 р. у Львові з метою поширення освіти серед народу. З початку ХХ ст. осередки “Просвіти” поширилися на всю Україну. Діяльність організації мала демократичне спрямування, пробуджувала національну свідомість, сприяла росту громадянської активності. Через це “Просвіта” переслідувалась фактично усіма окупаційними режимами, які панували в Україні. Остаточно заборонена більшовицьким режимом на початку 20-х рр.
39. Барвінський Олександр (1847-1927) - український громадсько-політичний діяч, педагог, історик літератури. Активно працював у “Просвіті” та Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ).
40. Кониський Олександр (псевд.: Перебендя та ін.) (1836-1900) - український письменник, педагог, громадсько-культурний діяч, один з фундаторів НТШ. Активно листувався з багатьма визначними представниками української культури, зокрема Ф.Вовчком, Б.Грінченком, М.Дикаревим та ін..
41. Ніщинський Петро (1832-1896) - український письменник, перекладач, філолог, композитор.
42. Якого саме Левицького мав на увазі М.Дикарів, не ясно. В Україні на той час визначними постатями в громадсько-культурному житті були: Левицький Володимир Лукич (псевд.: Лукич та ін.) (1856-1938) - письменник, літературознавець, видавець; Левицький Іван Семенович (псевд.: Нечуй-Левицький та ін.) (1838-1918) - письменник; Левицький Орест Іванович (1849-1922) - історик, письменник.
43. Рудченко Панас (псевд.: Панас Мирний) (1849-1920) - український письменник.
44. Лист М.Дикарева до П.Куліша опублікований: Рулін П. До історії української етнографії (лист М.О.Дикарева до П.О.Куліша) // Етнографічний Вісник. - 1926. - Кн. 2. - С. 136-139.
45. Цитуючи лист П.Куліша, М.Дикарів навів частину відомого фрагменту зі “Слова о полку Ігоревім”:” О Бояне, соловію старого времени!... рища в тропу Трояню чрес поля на горы.” Є кілька гіпотез щодо Трояна, серед яких: це - римський імператор (II ст. н.е.); це - давнє слов'янське божество. Останню поділяв відомий дослідник

давньоруської літератури Дмитро Лихачев (Сазонова С.И. Комментарии // Слово о полку Игореве. 800 лет. - М., 1986. - С. 48).

46. Йдеться про твори протоієрея Василя Гречулевича (1791-1870), що були видані серед небагатьох дозволених цензурою українських духовних творів в середині ХІХ ст.

47. Лободовський Михайло - український письменник, перекладач, видавець. Переклав українською мовою “Тараса Бульбу” Миколи Гоголя (1873).

48. Невстановлений дописувач М.Дикарева.

49. Йдеться, скоріш за все, про повідомлення в “Зорі”: Шкопыченко М. Оповідання про Т.Шевченка (Зъ народнихъ усть) // Зоря. - 1892. - № 5.

50. Йдеться про Пантелеймона Куліша.

51. Митрофаном Дикаревим була підготовлена збірка пісень для народу, але вона не була видана (див. лист № 11).

52. Ймовірно, один з видавців, що співробітничали з “Посередником”.

53. Один з маловживаних термінів, якими користувався М.Дикарів.

54. Ця праця О.Кониського не була завершена.

55. Йдеться про Павла Тарасевського з Вороніжчини, кореспондента М.Дикарева.

56. Крамаренко - псевдонім М.Дикарева, яким він користувався певний час в середині 90-х рр., який походить, імовірно, від прізвища діда по матері (Крамарев) (Дикарев Митрофан. Автобіографія. - Інститут літератури НАН України, ф. 77, № 171, а. 1).

57. Не раз згадуваний в листах М.Дикарева Л.М-Мельников (Мельників), одностудець і сподвижник у розповсюдженні української книжки, виявився згодом його душеприкажчиком, переславши спадщину М.Дикарева до НТШ у Львів.

58. В цій поштовій листівці згадуються твори Б.Грінченка, а також оповідання О.Кониського “Дід Євмен”.

59. Йдеться про річницю з дня народження Тараса Шевченка.

60. Речінець - строк.

61. Бодуен-де-Куртене Ян (1845-1929) - польський мовознавець, дійсний член Краківської та чл.-кор. Петербурзької Академії, дійсний член НТШ, фундатор науки про фонему та психологічної школи у мовознавстві. За громадську діяльність, пов’язану з українством, підчас перебування у Петербурзі (1901-1918) зазнав репресій від царського уряду.

62. Антропофоніка - звукова організація художньої мови, а також галузь поезії.

63. Відомий український етнограф та фольклорист Олександр Малинка (1865-1941) в цей час працював в Острозі (Малинка Олександр Никифорович (Автобіографія). - Інститут рукописів НБУ НАН України, ф.10, № 5722, а. 1).

64 Янчук Микола (1859-1921) - український, російський і білоруський фольклорист, етнограф, письменник. У 1889-1916 рр. - редактор московського часопису “Этнографическое обозрение”.

65. Раєвський Василь Федосійович - російський письменник середини ХІХ ст. Помер після 1856 р.

66. Tutti quanti.

67. Спілка Іван - можливо, псевдонім одного з українських письменників.

68. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. - Т.1. - СПб., 1872 . - с.; Т. 3. - СПб., 1872. - VII+486 с.

69. Шейн Павло (1826-1900) - російський і білоруський етнограф та фольклорист. М.Дикарів згадує видання: Белорусские песни, собранные П.В.Шейном // Записки Русского Географического Общества по отделению этнографии (Сборник). - Т. 5. - СПб, 1873.

70. Мабуть, М.Дикарів мав на увазі збірку Антона Коципинського: “Пісні, думки і шумки Руського Народу на Подолі, Україні і в Малоросії.” - Київ; Кам’янець-Подільський, 1862. Повторні видання: Київ, 1885 та 1892.

71. Толстой Лев (1828-1910) - видатний російський письменник, громадський і культурний діяч.

72. Лучицький - російський письменник I пол. ХІХ ст.

73. Квітка (псевд.: Квітка-Основ’яненко та ін.) Григорій (1778-1843) - український письменник і культурно-громадський діяч. Основоположник художньої прози в новій українській літературі.

74. Збірка П.Чубинського згадана вище; Володимир Антонович і Михайло Драгоманов видали: Исторические песни малорусского народа. - Т. 1-2. - К., 1874-1875.

75. Мова йде про перший випуск “Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней областях” (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.) Б.Грінченка, що вийшов у Чернігові 1895 р.

76. Йдеться про “Записки наукового товариства ім. Шевченка”, що видавались у Львові з 1892 р.

77. Надруковано лише 1903 року: Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітології // Збірник фільологічної секції НТШ. - Т. 6. - Львів, 1903. - С. 49-59.

78. “Хатина дядька Тома” - найвідоміший роман (1852) американської письменниці Гаррієт Бічер-Стоу (Beecher-Stowe). В Росії роман вийшов 1858 р. в додатку до журналу “Современник”.

79. Гордієнко - можливо, один із сучасних М.Дикареву письменників.

80. Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорноморії // Етнографічний Збірник. - Т. 1. - 1895. - С. 1-24.

81. Потебня Олександр (1835-1891) - український мовознавець, фольклорист, літературознавець.

82. Веселовський Олександр (1838-1906) - російський літературознавець, прихильник теорії літературних запозичень. Автор кількох праць з історії української літератури.

83. Теорія “запозичення”, або теорія “мандрівних сюжетів” - напрям у фольклористиці ХІХ ст., за яким подібності в сюжетах та образах фольклору різних народів пояснювалися запозиченнями, міграцією фольклорних творів з однієї країни до іншої. Її прихильниками були В.Стасов, О.Веселовський, М.Драгоманов, М.Сумцов, А.Лобода та ін.

84. Сумцов Микола (1854-1922) - український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч.

85. Очевидно, мова йде про Кесаря Білиловського. Так вважає Н.Козар у згаданій в передмові публікації: “Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом...” / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам’ять століть. - 1999. - № 1. - С. 50. Про це свідчить і зміст наступних листів.

86. Вороний Микола (1871-1938) - український поет, театрознавець, перекладач.

87. Франко Іван (1856-1916) - видатний український письменник, вчений, громадський діяч.

88. “Новоеристи” - прихильники т. зв. “нової ери”, під час якої малось на меті досягти порозуміння між поляками і галицькими українцями, які стояли на ґрунті австрійської державної ідеї. Ця політика успіху не мала.

89. Йдеться про ювілей Марка Лукича Кропивницького (1840-1910) - українського театрального діяча.

90. Мова йде про подію, яку Митрофан Дикарив неодноразово висвітлював у своїх листах: виступи трупі Марка Кропивницького з українським репертуаром 1886 і 1887 рр. у Воронежі (Див., напр.: Кониський О.Я. До життєпису М.О.Дикарева // Науково-Літературний Вісник. - 1900. - Кн. 10. - С. 26).

91. Маються на увазі гроші, отримані від реалізації часопису “Зоря”, які, очевидно, засилав М.Дикареву Б.Грінченко.

92. Праця з’явилася друком посмертно у збірнику: “Юбилейный сборник в честь В.Ф.Миллера, изданный его учениками и почитателями” (М., 1900. - С. 73-90).

93. Ця праця також з’явилася друком посмертно: Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріяли до українсько-руської етнології. - Т. 6. - 1905. - С. 106-114.

94. In quarto - чвертка аркушу великого формату (лат.).

95. Останнє речення закреслене М.Дикаревим. Складається враження, що або лист не завершений, або кінцівка листа відсутня.

96. Опубліковано: Чорноморські народні казки й анекдоти // Етнографічний Збірник. - Т. 2. - 1896. - С. 1-50 і окрема відбитка: Львів, 1896. - 50 с.

97. “Житте і слово” - щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал. Виходив у Львові в 1894 - 1897 рр. Видавець - Ольга Франко, редактор - Іван Франко.

98. Йдеться про видання: Малороссийские народные предания и рассказы. Свод М.Драгоманова. - Киев, 1876. -XXVI+434 с.

99. Комаров Михайло (псевд.: Комар, М.Уманець та ін.) (1844-1913) — український бібліограф, фольклорист, критик, перекладач, громадський діяч.

100. Корейво Болеслав - власник великого книжкового магазину в Києві в кінці ХІХ на початку ХХ ст., видавець.

101. Йдеться про видання: Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губернях. -Вып. 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. - Чернигов, 1896. – II+390 с.

102. М.Дикарів неодноразово переповідав Б.Грінченку відомості з життя Федора Вовка, які він отримував із листування як з ним, так і з іншими дописувачами. Згодом Ф.Вовк редагував перші сім випусків “Материялів до українсько-руської етнології” (1899-1904).

103. Василь Чайченко - один з псевдонімів Б.Грінченка.

104. Глібов Леонід (1827-1893) - український байкар, поет, журналіст. Постійно мешкав в Чернігові.

105. М.Дикарев. О царских загадках. I // Этнографическое обозрение. - 1896. - Т. 31. - № 4. - С. 1-64 і окрема відбитка: М.,1896. - 64 с.

106. Докторська дисертація Ф.Вовка “Variation squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines”, захищена ним 1901 року, була опублікована у “Bulletins et Memoires de la Societe d’Anthropologie de Paris. - 1903. - Т. 4. - P. 632-707; 1904. - Т. 5. - Fasc. 1. - P. 1-50, 720-725, Fasc. 3. - P. 201-331, Fasc. 6. - P. 720-725.

107. Theodore Volkov. Rites et usages nuptiaux en Ukraine // L’Anthropologie. - 1891. - Т.2. - P. 160-184; 408-437; 537- 587; 1892.-Т.3.- 541-588.

108. Програма Географічного Товариства до досліди психології дикарів - одна з багатьох етнографічних програм Товариства, але яка сама – встановити не вдалося.

109. Очевидно, мається на увазі -для “Кубан[скаго] Сборн[іка]” (підкреслення в коментарях наші -В.С.).

110. Теж — для етнографічн[ого] збірник[а] Куратора Кавказського учебного округу.

111. Матеріали і малюнки Павла Тарасевського про рибальство, отримані М.Дикаревим, були переслані Федору Вовку, який готував

енциклопедичну працю з української етнографії: “Етнографічні особливості українського народу”. Нині ці матеріали та малюнки, як і матеріали від інших кореспондентів, зберігаються у фонді Ф.Вовка Наукового Архіву Інституту Археології НАН України.

112. На звороті письмового повідомлення напис: Отрезной купонъ. 14 руб[лей] 30 коп[Бек]. Отъ Митрофана Алексеевича Дикарева - Екатеринодаръ, Областное Правленіе.

113. Мордовцев (Мордовець) Данило (1844-1913) - український і російський письменник.

114. Білиловський Кесарь (1859-1938), український поет, перекладач, лікар, видавець альманаху “Складка”.

115. Надруковано: Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітології // Збірник фільологічної секції НТШ. - Т. 6. - Львів, 1903. - С. 241-258.

116. *Persona grata* - бажана особа (лат.).

117. Старицький Михайло (1840-1904) - український письменник, театральний і культурно-громадський діяч.

118. Герард Володимир (бл. 1830 -?) - адвокат.

119. Беренштам Вільям (1839-1904) - педагог і громадський діяч.

120. Волянський Олекса (1862-1947) - український культурний діяч.

121. Катреніч П.П. - український культурний діяч.

122. “По морю и сушѣ” - Огляд науки, літератури та сучасного життя. Ілюстрований щотижневик подорожей, пригод і творів для сімейного читання. Виходив у Києві 1891-1892 рр. і Одесі - з 1893 р.

123. “Жизнь Юга” - щоденна газета, що виходила в Одесі.

124. “Складка” - літературний альманах. Загалом вийшло 4 книжки (1887, 1892, 1896 - у Харкові, 1897 – у Петербурзі). Видавець і редактор перших двох - В.Олександров. наступних - К.Білиловський.

125. Скоріше за все, М.Дикарів має на увазі певну реорганізацію “Наукового Товариства імени Шевченка” зі зміною Статуту, проведену 1899 року під впливом М.Грушевського.

126. Петрі - професор антропології Петербурзького університету.

127. Вольтер Едуард (1856-?) - приват-доцент Петербурзького університету, автор праць з латиської етнографії та міфології.

128. *ex improvisu* - несподівано, раптом (лат.).

129. Титар - церковний староста.

130. Рабуванне - грабування.

131. Йдеться про відбитку виданих у Львові казок, зібраних М.Дикаревим (Етнографічний Збірник, т. 2, 1896 р.).

132. Грімач М. - один із псевдонімів Б.Грінченка.

133. Александровський Г. (1873-1936) - педагог, літературознавець, громадський діяч.

134. Старицька-Черняхівська Людмила (1868-1941) - українська письменниця.

135. Олександров Володимир (1825-1893) - український і російський письменник, фольклорист.
136. “Нива” - ілюстрований тижневик літератури, політики й сучасного життя. Видавався у Петербурзі з 1870 р.
137. Касіненко Микола - (бл. 1843-1907) - актор у трупах М.Кропивницького та М.Старицького.
138. “Новости” - щоденна газета, яка видавалась у Петербурзі з 1871 р. Видавець О.К.Котович.
139. Верзилов Аркадій (1867-?) - історик і педагог, автор праць з історії та економіки Чернігівщини.
140. Коваленко Грігорій (1868-1937) - український письменник, художник, етнограф.
141. Так в оригіналі. Кониський - Олександр Якович.
142. Лотоцький Олександр Гнатович (1870-1939) — визначний український громадський і політичний діяч, письменник, публіцист.
143. Гете Йоганн Вольфганг (1749-1832) - німецький письменник, мислитель; Шіллер Йоганн Крістоф Фрідріх (1759-1805) - німецький поет, драматург, історик; Гейне Генріх (1797-1856) -німецький поет, публіцист.
144. Желехівський Євген (1844-1885) — український лексикограф, автор “Малорусько-німецького словаря” (Т. 1-2. — Львів, 1882-1886).
145. М.Дикарів. Програма для збирання відомостей про і збірки сільської молоді (вулиці, вечерниці, досвідки і складки) // Матеріяли до українсько-руської етнології. - Т. 3. - 1900. - С. 1-15 і окрема відбитка (Львів, 1900. - 15с.)
146. Крвптадіа - сороміцьке (грец.).
147. Гнатюк Володимир (1871-1926) - український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадсько-культурний діяч.
148. Жаткович (Zsatkovics) Юрій (1855-1920) - український та угорський перекладач, літературознавець, історик та етнограф.
149. Це публікація самого Митрофана Дикарева: Чорноморські народні казки й анекдоти // Етнографічний Збірник. - Т. 2. - 1896. - С. 1-50.
150. Короленко Прокіп (1834-1913) - історик та етнограф Кубані, літератор.
151. Мається на увазі видання V тому Крвптадіа
152. Тобто Комарова М.Ф.
153. Автопортрет, який Т.Г.Шевченко 22 квітня надіслав Я.Г.Кухаренкові, не зберігся і відомий з фотознімка, що знаходиться в архіві Олени Пчілки (Інститут літератури НАН України (Владич Л.В. Автопортрети Тараса Шевченка. - К., 1973. - С. 14-15). Щодо датування автопортрету, то найприйнятніша нині думка - 1853-1854 рр. (Паламарчук Г.П.. Нескорений Прометей. - К., 1968. - С. 50).
154. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии // Этнографическое Обозрение.

- 1897. - Кн. 32. (№ 1). - С. 22-81.

155. Жданов Иван (1846-1901) - російський літературознавець, фольклорист.

156. “Живая Старина” - журнал, що видавався відділенням етнографії Російського Географічного Товариства у Петербурзі в 1890-1916рр.

157. “Разборъ этнографическихъ трудовъ Е.Р. Романова”. - СПб, 1894.

158. Джеймс Авраам Гарфилд (Garfield) (1831-1881) - президент США із 17 березня 1881 р. Помер після поранення 19 вересня того ж року.

159. Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое Обозрение. - 1899. - Кн. 50-51. (№ 1- 2). - С. 19-53.

160. Про свої наміри зосередити зусилля на публікації вже отриманих результатів М.Дикарів повідомляв і інших своїх кореспондентів, зокрема Федора Вовка. (Див.: Валерій Старков. Митрофан Дикарів - повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф.К.Вовка // Берегиня. - 1999. - Ч. 4. - С. 16).

161. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губернях. - Вып. 3. Песни. - Чернигов, 1899. - XXX+768 с. (Додаток до № 11-12 “Земского Сборника Черниговской губ.” за 1898 р.).

162. Оpubліковано: Дикарев М. Малорусское слово “паляница” и греческое “πελανοξ” // Киевская Старина. - 1899. - № 10.- С. 31-49.

ЗМІСТ

<i>Федорук О.О.</i> “Ответ ‘Бояну’-Стебельському на ‘Письмо до Кулиша’ (Письмо к редактору ‘Правды’)” питання авторства.....	3
ДОДАТОКЪ до Ч. 14. „ПРАВДИ” отвѣт “Бояну” - Стебельському на „Письмо до Кулиша”.....	18
<i>Любченко В.Г.</i> Пантелеймон Куліш і українська національна ідея.....	47
<i>Луняк Є.М</i> Роль П.Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві.....	55
<i>Нахлік Є.К.</i> Вплив П.Плетньова на перцепцію Пушкіна в морально-естетичній свідомості раннього П.Куліша.....	63
<i>Исаєнко К.П.</i> Античний міф у творчих пошуках раннього П.Куліша.....	76
<i>Астаф’єв О.Г.</i> Поезія Пантелеймона Куліша: від архаїки до міфо-історичної топіки.....	82
<i>Моціяка О.М.</i> Жанрові особливості притчі у романі П.Куліша “Чорна рада”.....	93
<i>Банзерук О.В., Рябко Т.Л.</i> Епоха Руїни в інтерпретації Пантелеймона Куліша (історизми в романі “Чорна рада”).....	100
<i>Ролік А.В.</i> Перекладацька діяльність Пантелеймона Куліша.....	106
<i>Самойленко Г.В.</i> Спадщина Пантелеймона Куліша в оцінці Бориса Грінченка.....	109
<i>Бойко Н.І.</i> Засоби вираження лексичної експресивності (на матеріалі творів П.Куліша).....	125
<i>Зеленська Л.І.</i> Матеріали про життя і творчість П.Куліша (за фондами Чернігівських музеїв).....	136
<i>Зеленська Л.І.</i> І.Шраг та Ганна Барвінок (документи).....	180
Материалы к биографии П.Кулиша, написанные И.Шрагом.....	184
<i>Старков В.А.</i> Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева.....	199
Листи.....	204

Підписано до друку .11.2001 Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern Ум.друк.арк. 19,3 Тираж 300 пр.
Замовлення №

Різограф НДПУ імені Миколи Гоголя, м.Ніжин, Кропив'янського, 2.

Редакційно-видавничий відділ університету

8 (04631) 2-22-37

E-mail: yavp@ne.cg.ukrtel.net